

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- CSOÓRI SÁNDOR versei 209
GRENDÉL LAJOS: Szakítások (regényrészlet) 211
BAKA ISTVÁN versei 221
DÖBRENTÉI KORNÉL verse 222
SZÖLLŐSI ZOLTÁN verse 224
BORBÁNDI GYULA: Vallomás egy terápiáról (esszé) 225
HATÁR GYÖZÖ verse 234
ÁGH ISTVÁN verse 235
RÁKOS SÁNDOR versei 236
SZEPESI ATTILA versei 238
LENGYEL ANDRÁS: A liberalizmus újraalapozásának kísérlete
(*A Szép Szó történetéhez*) 239
ZALÁN TIBOR verse 251
MÉLIUSZ JÓZSEF–MOLNÁR GUSZTÁV: Kacsó Sándor okossága
(*Beszélgetés*) 253
GÉCZI JÁNOS verse 268
SZIVERI JÁNOS verse 269
KISS BENEDEK verse 270
GREZSA FERENC: A gondolkodás műfajai Németh László
Tanújában 272
ZELEI MIKLÓS versei 277
GÖRÖMBEI ANDRÁS: Sörény és koponya (*Kányádi Sándor
új verseiről*) 279
FÜZI LÁSZLÓ: Az irodalom életfolyamatai (*A hetvenes évek
irodalma*) 284
SZIJJ FERENC versei 292
HÉVIZI OTTÓ versei 293
KALMÁR MELINDA: Doctor Hozelka érzéki utazása
az asszociációk szkülájára és a koncentráció kharübdiszé között
(*Doctor Hozelka: A hódítás ábécéje*) 295
DOMOKOS MÁTYÁS: Akárki nem akárkivel (*Egy villámszerelem
regénye versekben*) 301
ILIA MIHÁLY: Egy Jelenkor-szám utószava 304

1989

MÁRCIUS

Felhívjuk kedves olvasóink figyelmét, hogy folyóiratunkat a következő könyvesboltok is árusítják:

Budapesten: Egyetemi Könyvesbolt, V. Kossuth u. 18.

Fókusz Könyváruház, VII. Rákóczi út 14.

Írók boltja, VI. Népköztársaság útja 45.

Stúdium Könyvesbolt, V. Váci u. 22.

Győrben: Magvető Könyvesbolt, Arany János u. 20.

Pécsten: Kodolányi János Könyvesbolt, Rákóczi út 39/A.

Magyar Írók Könyvesboltja, Kossuth u. 21.

Móricz Zsigmond Könyvesbolt, Széchenyi tér 17.

Püski-Isis Könyvesbolt, Szalay A. u. 6.

Szegeden: Téka Könyvesbolt, Jókai u. 4.

A MŰVÉSZETEK HÁZÁBAN

MÁRCIUSBAN: 2-án, 4-én és 6-án 19 órakor mutatja be *Sipos László*, a Pécsi Nemzeti Színház színművésze *A halál kilovagolt Perzsiából* című, Hajnóczy Péter műveiből készült színpadi játékot. Színpadra alkalmazta: *Güth János*. – 3-án 18 órakor Schubert *Téli utazás* című dalciklusát *Kuncz László* operaénekes, a Pécsi Nemzeti Színház tagja adja elő. Zongorán közreműködik: *Sz. Simonfai Mária*. – 13-án 17 órakor nyitja meg Ország Lili festőművész kiállítását *Kovács Péter* művészettörténész. – 23-án 18 órakor kerül sor a Berlini Fúvóegyüttes koncertjére.

JELENKOR

XXXII. ÉVFOLYAM

3. SZÁM

Főszerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

Szerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

E számunk vendégszerkesztője ILIA MIHÁLY

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÖZÖ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, KALÁSZ MÁRTON,
PARTI NAGY LAJOS, PÁKOLITZ ISTVÁN, TAKÁTS JÓZSEF

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17., I. emelet. Telefon: 10-673

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó. 7621 Pécs, Széchenyi tér 17., I. emelet.
Telefon: 10-673

Felelős kiadó: Csordás Gábor

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, Lehel u. 10/A – 1900 – közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj 1 évre: 192,- Ft. Megjelenik havonként.

89-123 Pécsi Szikra Nyomda – Felelős vezető: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNKA

AZ ÉV KÖNYVE jutalmakat a díj kuratóriuma a következő szerzőknek ítélte oda 1988-ban: *Bella Istvánnak* „Az arcom visszakérem” c. verseskötetéért, *Mészöly Miklósnak* „Sutting ezredes tündöklése” c. kispróza-könyvéért, *Cseres Tibornak* „Vizaknai csaták” c. regényéért, *Spiró Györgynek* „Csirkefej” c. drámájáért, *Balassa Péternek* „A látvány és a szavak” c. kritikakötetéért, *Gergely Agnesnek* „Riportnapló Északról” c. könyvéért, *Bor Ambrusnak* Günther Grass „A Patkány” c. regényének fordításáért és *Tordon Ákosnak* „Lólita” c. gyerek-könyvéért.

*

GALLOS ORSOLYÁT, lapunk munkatársát műfordítói tevékenységéért a jugoszláv zászlórend ezüstkoszorús érdemrendjével tüntette ki a jugoszláv nagykövet.

*

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ március 3-án mutatja be a Pécsi Balett

előadásában *A szerelem sivataga* c. balettestet. Koreográfusa *Eck Imre*. – Március 17-én kerül először műsorra Rossini *Hamupipőke* c. operája, a rendező: *Szegvári Menyhért*.

*

KIÁLLÍTÁSOK: a Pécsi Galériában március 3-án nyílik a Baranya Megyei Tárlat. A Pécsi Kisgalériában március 10-től április 10-ig tekinthető meg *Uherkovich Agnes* pécsi belsőépítész kiállítása.

*

A PÜSKI-ISIS Kft. pécsi könyvesboltjában bemutatón vett részt február 16-án *Csurka István* és *Püski Sándor*.

*

REKVIEM A PARASZTSÁGÉRT címmel jelent meg *Valuch Tibor* történeti szociológiai könyve Debrecenben, a Határ-füzetek harmadik kiadványaként.

CSOÓRI SÁNDOR

Kibőjtölöm megtisztulásodat

*Szomorú bűnödöt csak én ismerem igazán
s én bocsáthatom meg, ki a halállal is
háltam már együtt.*

*Július van: szól a tüzes dob kertünk mögött
s mindenki téged akar látni: hogyan vergődsz a porban.*

*Még a vadrózsa bokraiból is kárörvendő
szemek figyelnek. Teli a Sashegy oldala velük.*

*Nézik sejtelmes jobbkezedet:
ott van-e a mocsár békanyálas kesztyűje rajta?
a lemoshatatlan bélyeg ott van-e kézfejedén?*

*Én béna vagyok. Fejemnél zöld kökényóra
tikta kol időtlenül. De te mutasd csak magad,
mutasd szégyened tengerszemét,
a beléje fojtott eszelős angyallal, aki
túszul ejtett s vitt volna magával kárhozatba.*

*Magas hegytető izzik a délelőttben: mérszfehér
isten arca. Nem akarok mást nézni,
amíg te talpra nem állsz,
csak ezt a fény-fennsíkot. Vakits on hét hétig a kő,
vakits on hetvenhétig: kibőjtölöm lassú megtisztulásodat*

*az időben, szerelemmel, vagy szerelemtelenül, én, aki
sokat szenvedtem mások bűnétől folyton és sokat
a magamétól. Kezemen
füvek, levelek zöld vére szárad, mintha Krisztusé,
és tompa szívütéseimet egy erdő hallgatja hátad mögött.*

Álom-jegyzet

Itt járt megint caplató csizmáiban
az a megcsalatott szemű kistiű.
Köszönés nélkül nyitott be hozzám.
Zsebéből nagyfejű szögek
potyogtak ki padlómra hangosan.
„Mik ezek?” – kérdeztem tőle hamis szigorral
az ablakon beáradó napsütésben –: „Elkábított,
kék madarak vagy halott gyerekek,
kiket nekem kell majd egyenkint eltemetnem?”

Oldalról lestem: figyel-e rám és
játszik-e velem, ahogy valamikor még játszott?
S föl száll-e tekintete,
mint lámpagyújtáskor éjjeli lepkék?
Bátorításul dobolni kezdtem a
szekrényajtón: dram-dram, dra-da-da-dam.

A feszes ablaküveg recegve visszhangozta
a deszkát, de a véremből való fiú
csak állt s nézett rám idegenül,
mintha először látta. – „Azt se tudod már,
kid vagyok?” Szeme se moccant. Szájára
légy szállt oda, de az is lehet, hogy
seb volt, fekete seb. Vártam, hogy az
ajtókilincsből láng csap elő, akkorka csak,
mint lábujjhegyre álló, őszi kikerics,
és a sötétben izzó fiú föloldódik a nyűg alól
s hozzám szalad: apa, apa, veled akarok lakni,
valahol itt a tuskószék alatt,
mert innen vonatot, kutyát s vadkacsatalpat is
látni meg lassú havazást is.

De a kilincs csak fénylett tompán,
mint hideg ereklye. Megmarkoltam és
vadul rázni kezdtem a rezet, törjön le tőből!
Valaki erre föl sikoltott a falban:
„Atkozott, ez még álmában is ölni tudna
a csodáért! Ölni asszonyt, gyereket, Istent!”
Megzavarodott szemmel a fiút kerestem:
hallhatta-e a vádat? De a fiú
nem volt már sehol. S a padlón szögek se voltak.
A nyitva maradt ajtó egyenesen
az égre és egy szakadékra nyílt.

Szakítások

(regényrészlet)

„A magyarázatok legföljebb
magukat magyarázzák a dolgok
gőgös és ironikus színe előtt.”
(Ákos naplójából)

Az én krédóm az, hogy mindig csak előre a megkezdett úton, az ember úgy jut vissza önmagához, ha mindig előre megy, s mondhatta akárki, hogy persze előre, lefelé a lejtőn, ez mind relatív; ahány nőt elbolondítottam röpke néhány év leforgása alatt, azok megalakíthatták volna az elbolondított nők feminista szakszervezetét, de talán inkább büszkéek voltak rá, hogy ők „elbolondítva vannak”. Először a gangos nő volt a Konvent utcából, akinek az emléke csak azért maradt fenn, mert ő volt az első. Egy kis ribanc a sok közül, fél fejjel és fél combhosszal magasabb nálam, s utána heteken át vizsgálgattam magam, nem szedtem-e föl valami csúnya betegséget. S ha megúsztam is ezt a kalandot, éjfél felé, amikor előbújtam a kádból, melynek vízszintjén a fürdőhab buborékai nem pattogtak még mind szét, s beleburkoltam magam a törülközőbe, melyet egyszer a névnapomra kaptam Ilditől, minden alkalommal arra gondoltam, hogy ez a kék-fekete mintás lepel egy szerencsétlen ember testét burkolja be, akit eladtak a Sátánnak, ahogy Ildi mondaná, ha tudna erről az adásvételről. Az lett volna a jó: test nélkül lebegni, mint valami eszme vagy akár téveszme. S amikor reggelente borotválkozás közben a tükörbe pillantottam, legalább úgy undorodtam magamtól, amennyire sajnáltam magam, vagy amennyire Ildit gyűlöltem néha, ha melléfküdtem az ágyba. De a legmegalázóbb az egészben mégis az volt, hogy az eszem, amelyet hivalkodóbb pillanataimban intellektusnak merészeltem nevezni, s amelyet egynémely barátom oly nagyra tartott, az eszem nem működött a tragikomikus helyzetem megkívánta színvonalon. Egyszerűen csődt mondott minden tudományom. Ildi pedig rendíthetetlen egykedvűséggel siklott át az én vergődésem fölött, s mielőtt a vallásos téboly végképp kitört volna rajta, unszolni kezdett, hogy utazzunk haza, és kövessük meg éavűtt az anyját és a nővérét. Erről persze én hallani sem akartam. A hiúságod fog elveszejteni, mondta akkor Ildi, és szedte a sátorfáját, és elment egyedül, és csak egy hét múlva jött vissza.

Igy hát ment minden, mint a karikacsapás, akárha valami gonosz terv szerint, előre vagy hátra, magam sem tudom, mindenesetre feltűnt a színen Gabi, egy szép szlovák lány, aki katalógusokat osztályozott az intézetben, ahol az én karrierem kezdett éppen megfenekleni. Ez a Gabika, a testi és lelki egészség kicsattanó piros almája, úgy vonult át az életemen, mint egy konferenciateremnek is nagy, szőnyegekkel, antik bútorokkal és festményekkel telezsúfolt szobán, ahol elidőzni a jeles tárgyakkal s megcsiklandozni

a szellemet bőségesen van idő, meditálni és úgy röptében elmerengeni szintén, hogy aztán a látnivalókat az emlékezetben, mint kis múzeumot megőrizve inségesebb napokra, az ember mégiscsak fellelegezzen a fényes délutánba kijutva, s elégtétellel állapítsa meg, hogy a világ a múzeumon kívül továbbra is megbízhatóan normális és transzparens. Gabikát úgy vettem le a lábáról, hogy kis adagokban megcsillantottam előtte műveltségemet és szellemeimet, amely nem volt nagy műveltség, se nagy szellem úgy istenigazából, ám a katalógusfiókok egyhangúsága mellől nézve mégiscsak fényesség és káprázat volt, mint gyógyult vaknak a szürkület is az. Mindamellet hagytam irányítani is magamat. Gabika kívánságára rendszeresen eljártam rockkoncertekre, még gyakrabban moziba, s kölcsönvéve Pálóczi privát filozófiáját, az alkalmazkodás magiskoláját produkáltam ilyenkor. Mindenhez, ami Gabikából előzőleg spontán lelkesedést váltott ki, volt egy-két jó szavam, s hogy ezzel az egyetértéssel ne keltsem fel a lány gyanakvását, mind a rockegyüttesek produkciójában, mind a látott filmekben igyekeztem észrevenni azt a szépséghibát, ami a teljesítmény egészét csorbította talán, de semmi esetre sem vonta kétségbe az egésznek hitelességét, és amúgy mellékesen, nagyszerűségét. Így sikerült elérnem, hogy Gabika ezeket a szépséghibákat mintegy az én kritikám révén maga is észrevegye utólag, s ez is növelte a tekintélyemet.

Fényes, ragyogó, nagyszerű, átkozottul és roppantul szép és feledhetetlen órákat és napokat töltöttünk el kettesben Ildi háta mögött és a világ szeme láttára, s mintegy félálomban és örült rohanásban, mert nekem az a kényszerképzetem támadt, hogy egy örült sebességgel vágató villamoson ülök, s ez a villamos kormányozhatatlan, s valahányszor megdöccen a váltókon, csak valami isteni csodának köszönhetően nem borul fel. Gabika is élvezte a kalandot és a vágatást, s nemcsak a teste volt egészséges, az arca pirosposzsgás és a tekintete sóvárgó, szellemileg is érett volt – legalábbis a korához, a társadalmi körülményekhez, a műveltségéhez és a szocializmus pillanatnyi állásához képest. Főzni és varrni nem tudott, mélyenszántó eredeti gondolatok nem terhelték az elméjét, maga volt a szent közepszerűség, az abszolút kiszámíthatóság és normalitás, vagyis mindaz, amire oly nagy étvágyat kaptam egyszerre, úgy habzsolva a közepszerűséget, mint ahogy másnaposan, kótyagos fejjel és reszkető kézzel jólesik elmerülni egy tenger sörben. Gabika egyszer sem célzott rá, hogy férjhez akarna jönni hozzám, viszont szívesen mutatkozott velem nagy nyilvánosság előtt, szívesen hallgatta az én link dumámat, és szívesen szeretkezett velem, olyan teljesítményekre sarkallva, hogy alig ismertem magamra. Ez utóbbihoz Gabika kétségkívül százszor, ezerszer jobban értett, mint az egyéb női tudományokhoz, az öltözködést és a magakelletést is beleértve, s olyan mohón szippantott fel, mintha utoljára akarna magához ölelni, mintha a különválás vagy a szakítás réme lebegne minden egyes szeretkezésünk fölött.

Mindamellet, hogy a Gabikával folytatott viszony összes lehetséges örömét és önfeledtségét az utolsó cseppig igyekeztem kiélvezni, éber öntudattal figyeltem magam, s az érzékiségnek ebben a rám szakadó áradatában nemegyszer fogott el az aggodalom, vajon nem a személyiségem fölbomlásához asszisztálok-e vele. Végül is mindig meg tudtam nyugtatni magam. Ez a viszony egyetlen vonatkozásában sem érvénytelenítette, amit korábban Ildi iránt éreztem, és szemernyi megbánás sem volt bennem amiatt, hogy a házasságtörés útját választottam, amikor minden más út járhatatlannak bizonyult

a számomra. Amit utáltam, az a bújálás és hazudozás volt. Szeretkezéseink szertartását beárnyékolta lappangó félelmem, hogy a leleplezés váratlanul és felkészületlenül fog érni, ráadásul a saját lakásomban és a saját ágyamban, s ez a legmegszégyenítőbb arculcsapása lesz Ildi önérzetének és igazságérzetének. De Gabika a szüleinél lakott, és Gabika szülei az ókonzervatív szlovák klerikalizmus példás kövületei voltak, akik nemhogy az ilyen kicsapongást nem tűrték volna el, de esti kimenőt is csak nehéz szívvel adtak a lányuknak. Fogalmuk sem volt róla, hogy jól nevelt és szolid kislányukat egy nős férfi zárja a karjába olyan délelőttökön, amikor szabadnapos az intézetben, s kislányuk fodrász, fogorvos vagy bevásárlás ürügyén kulcsra zárja a katalógusfiókokat, s szalad ki az utcára, ahogy a lába bírja. Sosem ismertem meg Gabika szüleit, ám annál többet hallottam róluk, meg arról a viktoriánus szellemről, amely nem véletlenül rekedt meg éppen itt, Közép-Európában, ahol, mint sok egyéb fogalomnak: a tisztaságnak, erkölcsösségnek, puritanizmusnak és aszkézisnak is csak valami torz, hamisságoktól áporodott, mélységesen képmutató és prüd formái alakultak ki, mazochista mutációi valaminek, amit másutt az idő régen szétrágott már. Maradtak hát ezek a hetenként kétszeri délelőttök, és maradt az egyetlen elérhető helyszín, a lakásom, már az új, mert akkorra felépült az a panelház, amelynek egyik ketrecébe ideiglenes, egyszobás lakásunkból átköltözhattünk. Gabikának azonban nem voltak skrupulusai. S ha pirospozsgás arcán kigyúltak a szerelem rózsái, s rózsaszínű, ruhátlan testét az enyémhez bújtatta, feloldódtak a szorongásaim, s meglehet megfontolatlanul, arra gondoltam: ez az élet, ezt így kell elfogadni. S ha a szeretkezéseink közötti szünetekben visszatért is az az érzés, hogy csúf és aljas dolgot művelünk, néha szinte magam kívántam a leleplezést, hogy megtakarítsam a bűnbánó kommentárokat, amelyeket Ildi bizonyára igyekezett volna kicsikarni belőlem.

De mivel a leleplezés veszélye igazából egy pillanatig sem fenyegetett, hosszas fontolgatás után egy este rászántam magam végre, hogy én magam mondok meg az igazat Ildinek. Először úgy terveztem, hogy jó hosszan felvezetem a témát, s érinteni fogom mindazokat a kitérőket, amelyek között az abnormálissá vált viszonyunk eljutott erre a mostani, kritikus pontra. De aztán minden másképpen történt. Egyetlen mondat sem jutott az eszembe.

– Van egy szeretőm. – Csak ennyit mondtam.

Ildi reakciója kissé furcsa volt.

– Egy? Mért nem mindjárt kettő?

A felindultság, amelynek hullámai megremegtették és elvékonyították a hangját, nem azonnal csapódtak ki olyan reakcióban, amilyenre számítottam, hanem mintegy akkumulálódtak a mozdulatlanságban és a bekövetkező csöndben, amely a bejelentésemet és a rá adott kurta választ követte. Ez pedig zavarba hozott, és azt a kényszert váltotta ki belőlem, hogy megmagyarázzam a kijelentésem tartalmát. Csakhogy ennek a magyarázkodásnak a logikája, amely nemrég még kikezdehetetlenül ésszerűnek és világosnak tűnt, pillanatok alatt súlytalanná vált annak az érzelmi feszültségnek az erőterében, amelyet beismerő vallomásom gerjesztett. Bántott, hogy súlyos sebet ejtettem Ildin, s pillanatok alatt elgyámoltalanodtam. Mindamellet azonban vissza akartam szerezni a kezdeményezést.

– Be kell látnod, hogy abszurdum, ahogyan élünk – mondtam. – El kell felejtened a múltat.

– Amint látom, neked már sikerült elfelejtened – mondta Ildi, majd bevonult a fürdőszobába, és magára zárta az ajtót.

Önvádat és lelkiismeret-furdalást nem éreztem, hanem inkább kiüresedést, azt az úgyis-minden-mindegy érzést, amelyet még reménytelenségnek sem lehet nevezni, mert túl van a remény és reménytelenség érzelmi kategóriáin. Paradox módon ebben a lehetetlen állapotban ismét világosan tudtam gondolkodni, s minden kínom és keservem ellenére egy kicsit büszke voltam magamra, hogy volt bátorságom becsületesen bevallani az igazat. Fogalmam sem volt, mit hozhat a jövő, de még arról sem, hogy mit hoznak a legközelebbi napok vagy órák. Nem akartam a jövőre gondolni.

Aztán vagy fél órával később újabb váratlan dolog történt. Ildi kijött a fürdőszobából, és azt mondta:

– Meg foglak menteni.

Elállt a lélegzetem. Csak hallani kellett ezt a hangot, csak bele kellett egy pillanatra nézni a szemébe! Az volt az első gondolatom, hogy ez a nő megőrült, s ettől kezdve komolyan aggódtam, hogy Ildi mellett csöndben és észrevétlenül megőrülök magam is. Ameddig csak szerelmes voltam, nem ismertem a nőt, helyettük Ildit ismertem (vagy inkább félreismertem), most viszont, hogy nem voltam többé szerelmes, fölfedeztem a nőt, s puha, meleg ölükbe nemcsak az illúzióimat, hanem a romantikus ártatlanságtól és naivságtól harmatos eszményeimet is eltemettem. Mindinkább úgy éreztem, absztrakttá válik az életem, s hogy mindezt: a szeretkezések hajszolását, a följajzottságot, ahogy utánavettem magam minden csinosabb nőismerősemnek – életem elvesztett konkrétságának és értelmének a visszaszerzése érdekében teszem. Megesett, hogy egyszerre több nővel is tartottam fenn viszonyt: valakivel éppen elkezdtem, s egy másikkal nem szakítottam még. Ebből olykor bonyodalmak származtak, főleg ha a két nő tudott egymásról. De ha esetleg nem tudtak is, ezek a párhuzamos viszonyok rengeteg időmet és energiámat emésztették föl, a kiadásokról nem is szólva. Az intézmény, ahol dolgoztam, nagyon tekintélyes és jóhírű hely volt, de senki sem merete volna aranybányának nevezni. Tudományos ambícióim, ha belépésemkor az intézménybe voltak is (nem túl sok), lassan elpárologtak, s a munkákat, amelyekkel megbíztak, késedelemmel fejeztem be, vagy egyáltalán nem. Igaz, ebben a témák érdektelensége és olyan, nem tudományos szempontok erőltetése is közrejátszott, amelyek meglehetősen korán elkedvetlenítettek. Amikor azt láttam, hogy egy-egy történelmi kérdés értelmezése a nem tudományos megközelítések hányféle változatát képes produkálni, s hogy a közöttük dúló vitában őszintén és tisztességes eszközökkel helytállni majdnem egyenlő a nyilvánosság előtti öngyilkossággal, úgy döntöttem, hogy a történelem helyett mégis inkább a nőt választom. Egy jó szeretkezés mindig konkrétum, s nem kell hozzá még latinul sem tudni. Tudományos felkészültséggel és doktorátussal is lehet rosszul szeretkezni, és tudományos titulusok hiányában is lehet ezt a dolgot nagyszerűen csinálni, vagyis ez egy igazán demokratikus aktus, amelyet nem kell feltétlenül értelmezni, és nem lehet se meghamisítani, se letagadni, s hacsak nem vagyok részeg vagy neurotikus, igazán egyértelműen le lehet vezetni, hogy ne legyen helye utána semmi vitának, se opponensi véleménynek.

Am a helyzet azután, hogy bevallottam a nőügyeimet Ildinek, némiképpen megváltozott. Kezdtém félni, hogy egy délelőtt elszökik az áruházból, ránk töri az ajtót, és valami szörnyű jelenetet rendez. Ezért, ha csak tehet-

tem, igyekeztem más helyszínt választani szerelmi ügyeimnek a lebonyolításához. Néha a szeretőim barátnői segítettek rajtunk, vagy szállodáztunk, vagy egészen lehetetlen dolgokra vállalkoztunk, s ezek mind költséges vállalkozások voltak. Volt egy szeretőm, Zitának hívták, akivel – mivel éppen semmilyen jobb megoldás nem kínálkozott – elutaztam Kassára. Hálókocsiban utaztunk, jó drága utazás volt, s az egész, főleg a vége, akár egy rémálom. Zita nyugősen viselte a hosszú utat, s bár először mindjárt Nagyszombatnál, aztán Zsolnánál és végül harmadszor a Tátra alatt is ölelkeztünk, Kassára érve Zita elpanaszolta, hogy egyszer sem sikerült kielégítenem őt, s én majd elsüllyedtem szégyenemben. Kialvatlan voltam és dőg fáradt, s amikor leszálltunk a vonatról, a vasútállomást a belvárostól elválasztó nagy parkban, amely éjszaka késdobálók és más útonállók tanyája volt, leroskadtam egy padra. S míg Zita, a máskülőnben férjes asszony, duzzogott egy sort, ültőmben elnyomott az álom. S még mindig csak kora reggel volt. Akkor jártam először Kassán, s annyi ismerőšőm sem volt a városban, mint egy kőbor macskának. A hosszú nap rettenetes kínok között múlt ki, a percek nem is vánszorogtak, hanem csak csoszogtak, s Zita lába sem bírta sokáig a városnézést. Kávéházból kávéházba vándoroltunk, a pénz pedig úszott ki a zsebemből, mintha zsinóron húznák. De a megpróbáltatások teteje még hátra volt. Már jócskán szürkűlt, amikor az állomás közelében belénk kötött néhány fickó, s mire észbe kaptam, körül voltunk fogva. Zita, a legények nagy győnyörűségére, mindjárt elkezdett sápitózni, én pedig kiszemeltem a legvéznábbat közülük, s teljes erőmből sípcsonton rűgtam. A fal szétnyílt egy pillanatra, Zita azonban nem mert kilépni a felszakadt gyűrűből, s a fal azonnal újra bezárűlt körülöttűnk. A második felvonásban kaptam egy horogűtést az államra, s egy pillanatig a csillagos eget láttam csupán. Jól beűtöttem a fejemet az aszfaltba, s mire föleszméltem, s még mielőtt laposra vertek volna, az arra haladó rendőrjárőr szabadított meg szenvedéseinktől. A legények szétfutottak, mi pedig kikötöttűnk az őrszobán, ahol jegyzőkönyvet vettek föl, s még éppen elérűtk az éjszakai vonatot. A Tátra alatt (addigra valamelyest Zita kedélye is megnyugodott), újra szeretkezni akartam. De mire belejöttűnk volna, a vonat megállt Poprádon, s valami ismeretlen oknál fogva háromnegyed óráig vesztegelt az állomáson. A folyosón jöttek-mentek az emberek, részeg katonák handabandáztak, s a Tátra havasai felől hideg szél fűjt. Így hát az ölelkezés kezdett a végtelenbe nyűlni, főleg, hogy Zita, nyilván a kora este átelt izgalmak miatt, minduntalan összerezszent és félbeszakított. Én is éreztem, hogy fogytán az erőm, s a karomban tartott langyos test annyi izgalmat sem kelt bennem, mint Rubens életerőtől duzzadó, fékezhetetlen buja hölgyei, akik láttán sok minden eszembe szokott jutni a művészetek történetéből, de jóformán semmi sem a szexről. Amikor már egészen biztos voltam benne, hogy nem tudom befejezni az aktűst, s úrrá lettem az efőlűtti riadalmon, győngéden eloldoztam magam Zita testétől, és lágy, biztató hangon azt mondtam:

– Látom, nagyon megviselt vagy. Nézzűk inkább a Tátrát.

– De hát nem látni semmit – nyafogott Zita. – Sötét van.

– Nem baj, drágám – mondtam. – Lehet, hogy nem látni, de attól még ott van. Éppen ez benne a szép.

Majd aludtam, mint akit agyonverték, egész Pozsonyig. Egy vasam sem maradt.

Mindeközben Ildi sem maradt tétlen. Nem forralt bosszűt, nem fenye-

getőzött válással, beérte azzal, hogy nem hált együtt velem, s igyekezett a feléje áradó részvétet melegen tartani. Mert viselt dolgaim akkorra természetes már kitudódtak, s hírük a baráti körömben is elterjedt. A történetet mindenki furcsállotta egy kicsit, csak Pálóczi tudta, amit tudott, ő viszont diszkréciót fogadott. Közben többször elejtett néhány olyan megjegyzést, hogy talán ideje lenne valami új fordulatot adni az eseményeknek, s békésebb vizekre evezni. Válás szóba sem jöhetett, válásról Ildi hallani sem akart. Ekkoriban disszidált Ancsa férje, s Ildi rávetette magát panaszaival Ancsára, abban reménykedve, hogy őbenne most biztosan megértő barátnőre talál. Ancsa azonban az egészséges, normális és persze kissé primitív emberek természetes idegenkedésével fogadta ezt a közeledést. Elég volt a saját baja. Csupán Lakatosék hitegették egy darabig Ildit. Nagy megértést és türelmet tanúsítottak Ildi iránt, és megígérték neki, hogy beszélnek velem. A valóságban persze eszük ágában sem volt. Ildi azonban csodálta Lakatosékat, szinte bálványozta őket ezekben a napokban, s ezt Lakatosék azzal honorálták, hogy kitartóan biztatták és buzdították őt, ne féljen, nálunk minden hamarosan jóra fordul. Hiszen minket egymásnak rendelt a sors. E nagy képmutatás közepette egy este így szólt hozzám Ildi:

– Gyereket akarok tőled.

A tévé előtt kuporogtunk, s egy kalandfilm utolsó kockái peregtek a szemünk előtt. Én önkéntelen mozdulattal, feltámadó, de sajnos, hamar kihunyó gyöngédséggel nyúltam Ildi dereka felé.

– Azért a filmet végignézzük még, nem?

De a haladék nagyon rövidnek bizonyult. Még jóformán be sem fejeztem a mondatot, a filmnek vége lett. Ildi fölkattintotta az asztali lámpa kapcsolóját, s őszinte pátosszal azt súgta a fülembe:

– Én mindent megbocsátottam neked.

Jó, gondoltam, megbocsátottál, szép dolog, nem is volt mit, de ezek a nagy szavak nem fognak serkenteni a gyereknemzésben, márpedig serkentésre nagy szükségem lett volna. Délután az éppen ügyeletes barátnőm barátnőjének a garzonlakásában minden ebbéli energiámat elfecséreltem, s meglehetősen kevés kedvet éreztem hozzá, hogy megrekedt házasságom szekerét éppen most mozdítsam ki a kátyúból. Ildi pedig beszélt, és beszélt, és beszélt. Ilyeneket mondott:

– Az én lelkemet is bűnök nyomják, együtt vagyunk a száműzetésben.

S ez a hang, amely valaha olyan bársonyos és meleg volt a fülemnek, most éktelen gágogásnak tűnt. Alig bírtam hallgatni. A végén könyörgésre fogtam a dolgot:

– Rendben van, próbáljuk meg, de hagyd már abba ezt a szöveget.

– Vetközzünk le – mondta akkor Ildi, kissé csüggedten, de nem reményvesztetten.

Nagy kinokat éltem át, amikor engedelmeskedve Ildi felszólításának, leraktam a ruhámat a székre. Ildi szemében valami különös fény ragyogott, vagy inkább átszellemültség, s még valami más is, ami nagy lelki tusa következménye lehetett, valami a máglyára lépő mártír elszántságából, az elveiért szenvedő hőséből, aki tekintetét immár nem a bábész sokaságra függeszti, hanem egy másik, fényesebb világra, ahol az igazság vakító fénye ragyog. Ennek a ragyogásnak a visszfénye volt az, amit a tekintetében megpillantottam, s nagyon megijedtem. De nem volt hová hátrálni. Hátam mögött már csak a fal volt, olyan közel, hogy szinte súrolta a meztelen bőrömet. Ildi le-

vetközött már, de csupasz teste látványa a szent érzésnek még csak a szikráját sem csiholta ki belőlem. Minden elveszett.

– Bocsáss meg – mondtam –, de én nem tudok parancsra gyereket csinálni.

Nehéz napok következtek. Ez a kudarc mintegy előrevetítette a más kudarcok árnyékát is, és én sosem láttam még olyan tisztán, hogy életemet hazugságok folyják körbe, s hogy erről elsősorban én tehetek. Nyomorult helyzetemben mégis megpróbáltam Ildihez fordulni. A nem várt közeledést Ildi kitörő örömmel fogadta, s új szerepének igyekezett tökéletesen megfelelni: kérlelhetetlen határozottsággal terelgetett vissza a saját fennhatósága alá, jóllehet éppen ez volt az, amit nem lett volna szabad tennie. Hamar átláttam a mesterkedésein, s még az eddigieknél is jobban irtóztam a bűnösség és a bűnhődés fogalmai körül lebegő zavaros filozófiájától, amelynek a vallásos megszálottság inkább csak a külsősége volt. Két nyelven beszélünk ugyanazon az anyanyelven, s kilátástalannak látszott, hogy valaha is megértjük egymást.

Egy alkalommal megpróbáltam elmagyarázni Ildinek, hogy büntelennek érzem magam, s ma már nem érzek – a lelke mélyén egészen biztosan nem – felelősséget sem az apám halála, sem amiatt, hogy a dolgok közöttünk oda jutottak, ahová jutottak. Más kérdés, hogy miközben büntelennek tartom magam, valóban érzek büntudatot is, ha valaki úgy gondolja, hogy ez ellentmondás, akkor szabadjon az illető figyelmét felhívnom arra, hogy létezhet büntudat anélkül is, hogy vétkeztünk volna. Van büntudat, amelyhez nem kell bünt elkövetni, elég, hogy valamit bűnnek minősítsenek a társadalom közmegegyezéssel, iratlan s legtöbbször hazug és képmutató normáinak az őrei. Különösen gyakori ez az olyan társadalmakban, amelyekben az erkölcsi elvek mind csupán látszatok fenntartását szolgálják, s amelyekben senki sem hisz igazán. Meghasonlás ez, mondtam, a meggyőződés szembekerül a szereppel, amelyet az egyén ahhoz, hogy tiszteljék, megbecsüljék, s egyáltalán: hogy élni hagyják, vállalni kénytelen – rossz lelkiismerettel persze, vagyis büntudattal. Azzal a büntudattal, amelyet a szerep részleges vagy teljes elutasítása okoz benne, s amelyben a bünt nem egy másik ember ellen, hanem csupán egy szerep vagy látszat ellen követtük el. Ha apám belehalt abba, hogy én feleségül vettem, mondtam, akkor ennek így kellett történnie, mert nem én érdekelttem őt igazán, hanem az, hogy fenntartsa egy látszatot, meghez hozzá mindenáron. Mondhatnám úgy is: túllépte a hatáskörét velünk szemben. Nem volt joga kétségbe vonni, hogy szabad ember vagyok. Ehhez még neked sincs jogod, mondtam Ildinek. Ha kiderült, hogy nem illünk egymáshoz, akkor ezt tudomásul kell vennünk, s eszerint kell a jövőben élnünk.

– Tehát mégis büntudatod van – mondta Ildi diadalmasan.

– Igen – mondtam –, de nem amiatt, mert hűtlen voltam hozzád. S talán nem is büntudat az, amit eddig annak neveztem, hanem csak szorongás. Szorongás amiatt, hogy végső soron szabad ember vagyok, s hogy ezt a szabadságot nem tudom, vagy nem merem vállalni, mert akkor néha kegyetlennek és embertelennek kellene lennem, s éppen azokkal szemben, akik a legközelebb állnak hozzám.

Ildi szemében parányi világosság gyúlt, majd rögtön ki is hunyt. Ettől a naptól fogva két malomkö között őrlődtem. Nem akartam beleesni a jóhiszemű, de naiv emberek csapdájába, vagyis nem akartam a feleségemet a magam képére gyúrni (erről amúgy is lekéstem már), másrészt viszont rüheltem, hogy az, amiben a szabadságomat ez ideig korlátlanul érvényesí-

tettem, nem volt más, mint alkalmi szerelmi kalandok véget nem érő sora. Kiábrándító alaknak láttam magam, s nem értettem, mit esznek rajtam a nők, hacsak nem éppen a kiábrándultságom imponált nekik. Valószínűleg így volt. Azok a nők, akikkel viszonyom volt, maguk is kiábrándultak valamiből vagy valakiből, és egyikük sem tartozott a hűséges nők típusába. Igaz, az utcanők közé sem. Az utcalányoktól óvakodtam, s inkább érzelmi okokból, mint félelemből. Mert habár egyik szeretőmmel sem óhajtottam tartós viszonyt létesíteni, azért az első együttlétek után mindegyikbe szerelmes lettem egy kicsit, s addig ápoltam a kapcsolatunkat, amíg ez az érzelem tartott.

Egyszer aztán mégis fölszedtem egy közepes árfekvésű utcalányt Pesten – a legjobb meggyőződése ellenére, ámbár az esetből később azt a tanulságot vontam le, hogy nincs meggyőződése, mert ha a legjobb meggyőződése ennyit ér, akkor mennyit ér a rosszabb? A dologban, hogy ilyen könnyen megadtam magam, az is közrejátszott, hogy a lány lélegzetelállítóan fiatal volt, meglehetősen szép arcú és karcsú, és olyan rajtaütésszerűen ajánlkozott fel, hogy mire elutasítottam volna, már egy taxiban ültünk. A lány bizonyára kezdő volt még, a modora, ahogy odalépett hozzám és megszólított, mint egy őrmesteré, s én, mint egy kiskatona, rögtön haptákba vágtam magam. A lány arca nem árult el se nagy okosságot, se nagy butaságot, inkább fegyelmezettséget és valami belső feszültséget, s ahogy a taxi hátsó ülésén előrehajolva utasíttatta az idős taxisofőrt, valami nagy-nagy felelősségérzést és kötelességtudatot is, még ha abszurdnak tűnik is az a kifejezés az adott összefüggésben. Ráfordulva a Váci útra, megpróbáltam beszélgetést kezdeményezni vele.

– Hogy hívnak? – kérdeztem.

– Violának.

– Engem Akosnak – mondtam.

Mire a lány azt felelte:

– Nem érdekel, hogy hogy hívnak.

Ettől kezdve az események viharos gyorsasággal, kiszámíthatatlan és alattomos kanyarokkal és sok-sok fordulattal peregtek, nem egészen az elképzeléseim szerint, de annál nagyobb tanulságomra. Valamelyik útkereszteződésnél (Dózsa György út?) belénk szaladt egy Dacia, s mire kiszállt a rendőrség, mi is kiszálltunk, és Viola fegyelmezettsége először rendült meg komolyan, mert kiderült, hogy nincs nála a személyi igazolványa. Én a mondatot fogalmazgattam, amit a rendőrnek mondok, ha igazoltatnak: „A lány az unokatestvérem”, és kifizettem a taxisofőrt, aki hagyott futni bennünket. Viola lestoppolt egy másik taxit, amely nem volt üres, de – micsoda mázli! – utasa Viola nővére volt, nem kevésbé csinos és szakmabeli lány, asszonyos combokkal és fenékkal. Erősen sötétedett. Öreg házak közé értünk, itt fékezz, mondta Viola a taxisofőrnek, aki egészen fiatal legény volt (pelyhes bajusz, vagányosan vágott hosszú haj), itt a kocsmá előtt... Nem, sikkantotta aztán, inkább a következő sarkon. Akkor vettem észre, hogy a kocsmá bejárata előtt egy vagon rendőr posztol, micsoda nap, az istállóját! Az útkereszteződésnél kifizettem a második taxisofőrt is, s aztán úgy menekültünk be a sötét mellékutcába, hogy majd letapostuk egymás sarkát. Ennek a fejvesztettségnek a kelős közepén még két lány csatlakozott hozzánk. A négy lány az öreg sarokház omladozó falához lapulva izgatottan tanácskozott. Suttogóra fogták a hangjukat, noha az utca elhagyatott volt, talán még a patkányok is elköltöztek belőle.

– Tele van a ház zsarukkal – mondta az egyik újonnan érkezett lány. – A Lacit keresik megint.

Még egy darabig a sarkon tébláboltunk, aztán az irányt a sötét utca belsejébe vettük – négy búbajos árnyék (együtt sem lehettek százévesek), én pedig megadtam magamat a sorsomnak: ha leütnek – leütnek, ha kifosztanak, hát kifosztanak. De a lányok mentek elől, s én egy-két lépéssel követtem őket, mintha a hárememet terelném hazafelé. Jó mélyen az utca belsejében jobbra fordultunk, és a lányok még mindig a Lacit sajnálták, aki csak két hete jött ki a síttről, és tessék!... Az istállóját, gondoltam, pont ma kellett ennek a Lacinak rossz fát tennie a tűzre!

Ebben az utcában már lámpa is volt (igaz, csak egy, egyetlenegy ostor-nyeles lámpa – nyilván eltévedt, és ma már nem volt kedve továbbmenni), s a lámpa fényénél a négy lány szemügyre vett. Én is szemügyre vettem az új lányokat, és egy darabig úgy néztünk egymásra, mintha azt fürkésznék, hogy meddig számíthatunk a másik cinkosságára.

– Nem félsz? – kérdezte tőlem az egyik új lány.

– Nem.

A lány vihogva fordult oda a társaihoz.

– Ez a hapsi tényleg nem fél.

Mire a lakótömböt megkerültük, Laci is rendőrkézre került. A lányok szidták a zsarukat, de inkább csak rutinból, látszott rajtuk, hogy sajnálat ide vagy oda, megkönnyebbültek. Egyszer csak azt vettem észre, hogy a többi lány visszavonult az éjszakába, s Viola megragadja a csuklóm, és szélesebben kivágat velem a főútra. Itt a kocsmá mellett besurrantunk egy folyosóra, amelynek a nedvességtől és a kosztól csipkésre mállott már a vakolata, s mint valami cseppkőbarlang ásitózott az időtlenségben és enyészetben. Szoba-konyha lakásba jutottunk, amelynek egyetlen ablaka az udvar felől kapta a fényt – napközben is aligha többet, mint egy börtöncella, most pedig szinte semmit. A lány azonban égve hagyta a villanyt a konyhában, s az ajtó üvegén beszűrő gyöngye fényben, ha csak egy kicsit is, de láttuk egymást. Viola tüstént vetkőzni kezdett, sebesen és kapkodva, mintha attól félne, hogy a rendőrök visszatérnek, vagy inkább mert kezdő volt, és szeretett volna mielőbb túllenni a dolgon. Óvszert nyomott a kezembe, rajtam azonban egészen váratlanul valami ostoba szentimentalizmus tört ki. Épp a legkényesebb pillanatban, amikor az óvszert készültem felhúzni, s még azt sem tudtam megállapítani, kit sajnálok valójában: magamat-e vagy a lányt, aki így, fedetlen testtel, megdöbbenően fiatal volt és szép. Megpróbáltam szóra bírni.

– Az istenit! – vágott a szavamba a lány. – Most beszélgetni akarsz vagy dugni?

A melléhez nyúltam volna, Viola azonban rácsapott a kezemre.

– Ezt nem!

– Undorítónak tartod a dolgot?

– Igen – mondta a lány hevesen. – Undorítónak tartom. Úgyhogy gyérünk már, de gyorsan!

– Nem – mondtam. – Hagyjuk a francba az egészet.

A lány ebbe készséggel beleegyezett. A félreértések elkerülése végett azonban sietett leszögezni:

– De akkor is fizetsz!

– Hát persze – mondtam.

– Akkor fizess!

A félhomályban leszámoltam a pénzt az asztalra. Húsz vagy harminc forint hiányzott az ezerhez. Most azonban Viola mutatta meg, hogy ő is nagystílű.

– Nem baj. Kifizetted a taxit – mondta.

Így hát kvittek voltunk, és megbocsátottunk egymásnak. Felöltöztünk, és átmentünk a konyhába. Akkorra a másik három lány is megjött már és még két fiú, s a lány, aki az utcán megkérdezte tőlem, hogy nem félek-e, kávét főzött, és félreérthetetlen pillantásokat vetett rám. Én búbánatosan nézhettem vissza rá, mert a lány egyszer csak megelégte a passzivitásomat, és félreérthetetlen pillantások helyett félreérthetetlen szavakkal fordult hozzám.

– Szép szemed van.

Félreérthetetlen szavait én mégis félreértettem, a szépet kéknek, és kijavítottam a lányt.

– Nem kék. Zöld.

– Azt mondtam, szép.

– Hiába szép – feleltem. – A pénztárcám üres.

A lány mégsem szontyodott el, hanem miközben szétosztotta a kávé, tekintete egy pillanatra megakadt a kezemen.

– De van órád.

– Csehszlovák – feleltem.

– Kár – mondta a lány.

Aztán gyalog elindultam a városba, és a Nyugatinál felszálltam egy vilamosra. Később egy hosszabb útszakaszt megint gyalog tettem meg, s úgy éreztem, hogy a város utcáin átvonuló éjszaka és a névtelenség áramlása hajt – nem abba az irányba, ahol a szállásom van. Valamilyen térre jutottam ki, s mivel az álom messzire elkerült, a lábamat viszont alig éreztem már, leültem egy padra. Itt, a tér belsejében, a fák között olyan sűrű volt a sötétség, hogy a cipőm orrát sem láttam. Hosszú pillanatokig éreztem úgy, hogy kiszakadtam a létezésből, mint ahogy a páncélját veti le valamilyen bogár. A testi ernyedtségnek és a lelki ürességnek ebben a lassan múlt órájában nincs neve a dolgoknak, s a gondolkodás és teremtés gesztusa akárha csak egy bohóc hadonászása volna, csupa visszafelé elszülő mozdulat és poén. Arra gondoltam, be kell ismernem végre, hogy nincs ésszerű magyarázat a létezésemre. Vagy pontosabban: ésszerű magyarázat van talán, de az mégsem magyaráz meg semmit sem. A térre boruló fák koronája fölött ott a csillagos ég. A téren itt vannak a fák, itt vannak a padok. Itt vagyok én és talán mások. és itt vannak bennem az emlékek. Dolgok, amelyek ebben az órában összeolvadnak az éjszaka tégelyében, s amelyeket a hajnal jöttével szétválaszt újra valami akarat, érzelem, szándék vagy terv, nevet ad nekik, s szerepekkel ruházza fel: ésszerű magyarázatot ad a létezésükre, amelyek mégsem magyaráznak meg semmit sem. A magyarázatok legfőbb magukat magyarázzák a dolgok gögös és ironikus színe előtt. Én pedig most elindulok a szállásomra, délig ki alszom magam, aztán holnap ki tudja: kurvákat hajkurászok, luxusebédet eszem, vagy hazautazom, hogy egy tudományos intézet falai között ésszerű magyarázatokat találjak arra, hogy az ésszerű magyarázatok mért különböznek más ésszerű magyarázatoktól, ha ugyanarra a dologra vonatkoznak, és végső soron nem magyaráznak meg semmit sem. Büszke voltam rá, hogy habár dologként tudok foglalkozni magammal, azóta sem jutottam egy lépéssel sem közelebb magamhoz, és legalább úgy nem értem magam, mint ez a pad, amely kiszívta lábamból a fáradtságot, s igazat adtam a lánynak, akivel a szerelem az este nem jött össze. Igaza volt, hogy nem volt kíváncsi a nevemre.

Szonett és ellenszonett

Döbrentei Kornélnak

1

*Az alkonyat sebtében felragasztott
plakátján átüt még a fény-csiriz
végigsimítja s elbiciklizik
a horizonton a plakátragasztó*

*és most fölöttem rózsás húsú felhő
fény-ujjal élő ágyékán matat
elbűvölő a festett pillanat
s be kár hogy lassan szétfolyik a delnő*

*nézek a lágyan fénylő rajzolatra
s találgatom mit hirdet mire hív
a sok puha idom és kecses ív*

*mit kössek és mivel teljék a kamra
s mint új Noé a garatra felöntve
milyen tósztot mondjak a Vízözönre*

2

*A cukormázként csillogó ígéret
csipkék habok és női kellemek
elárasztják az alkonyi eget
de foszlik sebesen mi megigézett*

*s még sebesebben a nyolcvanas évek
díszletei a dezodorozott
hónalj-üléstermek az elnyomott
bűz amely átítatja még a véget*

*sötétedik a mennyekre ragasztott
plakát se látszik már a fény-csiriz
felszáradt rég az órán este tíz*

*minden kihalt a város szélénél
papírszeméttel hempereg a szél
s hol volt hol nem a vén plakátragasztó*

Az elidegenített védőháló

„Különös,
különös nyár-éjszaka volt.”
(Ady Endre)

*A cirkuszi sátorponyván kihalt nagyvadak lenyomatai,
őstuloknyi toltok; üresjáratban kérődztek, múltjukba-szerelmesülten,
és alig fért a csodáknyütte varázslebernyeg alá az a Greenwichről
balkánivá idegenedett, különös, vecsernye-hiányos
alkonyóra, mikor emberteremtő nyersanyaggá visszanyemesült
az utcasár, és a manézsbán az orrunknak már oly otthonos,
bestiális odőr átlényegült setésodrású szedresek
szagává, s ott állt a medve táncatlan, súlyos kecsességgel
címerállattá dermedőben, mellette az idomár, orrában
karikával, a brumma-brumma történelmi ritmusára
atonális láncon rángott, kisstílusú csárdás-imitátor,
míg nem a szíve piros csóvalobogással kirobbant a torkán,
s mementós üszöknék ideák parázstartójába: szájkosárba hullt.
A tűzfaló, kinek életfogytiglani ebédidő a sorsa,
örök-télbe göngygőlt harangszót nyeldekelt, torkoskodva vette
magához a többdimenziós nemzeti ostyát, s letudván,
megevett mindent, ami jég, amiből már kivonult a szeretet,
s desszertközpontú ingyencsége delelőjén zabolátlan falta
a kiábrándultság végső állapotában salakvó anyagot –
ünnepebb módosulású matéria volt a hölgymedium
a fadobozban, kit az illuzionista cég nagymestere,
a látszatok édes-buja propagandistája, a van és a nincs
mezsgyéjén, egy bukott arkangyal remetekan-göggével
egzeciroztatott, de a szemfényvesztés, csipetnyi egészségügyi
csömör után, leleplezte a valóságot,
s az előrejelzés nélkül megtörtént velünk: a tűrész
rituális harsogása alól ezüsthegyű női sikoly
szigonyozta meg a kupolát és a kettőbeavágott testből
a realizmus gusztusos csipkebokraként, önpazarló
vérszőkökutak serkentek föl, a porond porában mocsokká
visszafajultak, ám újra nyájassá lett a manézsi táj, amint*

nógatva jákobi látomás táperejétől, egy groteszk-léptű
létra felszökött és a nyirkos mennybe mártva állingált
míg legfelső fokára rá nem penészedett a bizonyosságos
üzenet, ottan lógott egy horganyzott vödör is, telepített
forrás csörgött benne, ótágú mint a kancsuka, s oly pokolbéli
tisztítóerejű; – aztán zutty, lezúdulva palásttá kibomlott,
higezüstre színezte a hatalomszomj, lent egy artistanő térdelt,
incselkedő fara körül szikrásan-rajzó hágási képzetekkel,
megadón engedte szét comjait, és ráigazítván magát,
lassúdan tövig ereszkedett a jogarba, s míg körbeforgott
termékenysége földtengelyén, spirálisan felkerengett benne
a gyönyör, s előlépett, mintha az univerzumból, a lánctépő
kolosszus is, ki a tömegvonzás-köldökszínőrt magáról mindig
könnyedén letépte, csak a rátestált láncokat nem vesztheti el,
a hanyatlás államosított mutatványa volt tengése a porondon,
fémkötelekkel rendhagyó múmia-létbe tekerten, mert a vashéklyók
agresszív árnya már beleette magát a lelkébe,
s remekfutású izmokkal televillámolt testéről
nem tudta levedleni a láncokat, és akkor elkezdtek
tehetetlensége szégyentömbjét tizmillió csajkába kimérni,
és a csalódott moraj csillapíthatatlanul gyülemlett át
nemzedékből nemzedékbe: üres kagylóházában tengerzúgás.
Az arénába emigrált publikum helyén arányaiban
elnagyolt bohóc ült, a hiteles népképviselőt, arcán festett
könnykanálisok, noha zsugorin csak egy szem igaz könnyet
kuporgatott össze magának, azzal az egyetlen sós aromájú
kinladékkal a szemében nézte a védőhálót, az eleitől
fogva Isten és közénk feszítettet, és szánta az Urat, mert az soha
nem mert meggyónni neki, üres-némán, mint ledöntött szobor
döndülése után a tér, bámulta a védőháló alatt rostává
tankágyúzott időt, figyelte, ahogy likain magzati
pózban kibukunk, s komótosan, mint felleg-méla malomkerék
magába fordulása, elindulunk halálszaltóban lefelé.

Magyar avantgarde

*Parázslík az égi kemence szája
Fekszik árnyékom havon
Fáj a hideg: kemény tárgyak ütése
csonton és gondolaton*

*Szenvedő múltamra felcsodálkozom
Mások jövője lészen
Koncentrált erőmet boldog csillagom
gyöngülő szemmel nézem*

*Élet jaj nem lehet védtelenebb már
Dal bögye csönddel teltebb
Kinek avantgárdja leölt milliók
hitet még hol kereshet?*

*Maga ketrecében az üres bokor
Nem vergődik a lélek
Meszelt ablak fehér jéggel a folyó
vakablaka a télnek*

*Istenem megéltem kevés reményen
Elhagynak már verseim
Már ellenem védik ifjúságomat
s lehető szerelmeim*

*Szenvedő múltamra felcsodálkozom
Mások jövője lészen
Koncentrált erőmet boldog csillagom
gyöngülő szemmel nézem*

Vallomás egy terápiáról

Az *Új Látóhatár* elérkezett negyvenedik évfolyamához. Vannak, nem is kevesen, akik azt állítják, hogy a nyugaton élő magyarok legjelentősebb irodalmi és politikai folyóirata. Ehhez én, lévén az *Új Látóhatár* harminc év óta felelős szerkesztője, hozzászólni nem tudok, de örömmel veszem tudomásul és fogadom el, hogy így van.

Negyven esztendő nagy idő. A folyóirat már túl volt első évtizedén, amikor mai fiatal szerzői megszülettek. Restellek emlékeztetni rá, hiszen évek óta mondogatjuk, hogy túlszárnyaltuk az addig leghosszabb élettartamú magyar irodalmi folyóiratot, a (*Magyar Csillagot* beleszámítva) harminchat évig megjelenő *Nyugatot*. Az ennél is hosszabb életű kevés folyóirat tudományos szemle vagy egyházi kiadású orgánus. Az *Új Látóhatár* tehát messze felülmúlja megjelenési idejét tekintve mindazokat a folyóiratokat, amelyek magánkezdeményezésből és elsődlegesen irodalmi céllal indultak. Ráadásul a hontalanság állapotában, elszakadva a magyar nyelv éltető forrásától, a magyar nyelvterületen maradt néptől, idegen nyelvi környezetben és a magyartól elütő életformában, olyan munkatársi gárdával, amelynek tagjai egymástól olykor sokezer kilométer távolságban élnek.

Ebben az írásomban nem a folyóirat múltját kívánom feleleveníteni, és arra sem teszek kísérletet, hogy történetét röviden összefoglaljam. A magam szándékaira, törekvéseire, munkájára és a sors által kiosztott szerepére szeretnék visszapillantani, kicsit bátortalanul, bizonytalanul, félszegen, hiszen ilyesmit még soha nem tettem és gyakorlatom sincs abban, hogyan lehet az önnön tevékenységről úgy beszélni, hogy az ne hasson kérdésnek és a saját szerep túlbecsülésének.

Az *Új Látóhatár* negyven esztendeje az én életem negyven esztendeje is. Ott voltam a folyóirat megalapításánál, az indulást megelőző megbeszéléseken. Az első írásom a második számban jelent meg. Az első számban szerepem abból állt, hogy a stencilre gépelt szövegek fölé éles tollal rárajzoltam a szerzők nevét és a közlemények címét, jelen voltam a sokszorosításnál és segítettem a kész példányokat bőröndökben elszállítani abból a zürichi mérnöki irodából, ahol éjjel, titokban a sokszorosítás folyt. Titokban azért, mert nemcsak, hogy nem volt engedélyünk folyóirat kiadására, de tilos volt bármiféle sajtótevékenységbe kezdeni. A politikai menedékjogot Svájcban csak azzal a feltétellel kaptuk meg, hogy tartózkodunk az írói és politikai munkától. Ezt írásban kellett kijelentenünk. A lelepleződéstől és a nyomában bizonyos jelentkező megtorlástól való félelmünkben óvintézkedéseket tettünk. Az elülső borítólapra rányomtattuk, hogy „Készül Ausztriában”. A kész példányokat nem mertük Svájcba postázni. Egy Genfben tanuló barátunk svájci diáklányismerősét kérte meg, hogy autón vigye át francia területre, Annemasse-ba, és ott adja fel. A határon a vámosok megkérdezték, hogy mi az a sok füzet a kocsiban. – Idegen nyelvű disszertációm – mondta a diáklány. A *Látóhatár*

első számát Franciaországból kapták az olvasók. A svájci hatóságok eszén azonban nem lehetett túljárni. Hamarosan kiderült, hogy mindent tudnak. A második szám már Párizsban jelent meg. Másfél év múlva Münchenbe került a folyóirat, és azóta is ott van.

Az első három évfolyam számai bizony kezdetleges technikával készültek, a stencilre írt szövegeket kézzel hajtott gép sokszorosította. Nyomtatásban való megjelenésre nem volt pénzünk. Évekbe tellett, amíg annyi előfizetőnk lett, hogy baráti társaságunk tagjainak felajánlásaival együtt a nyomtatási költségek összejöttek. Amikor Magyarországon megjelentek a hasonló módszerrel és technikával készült szamizdat lapok, erre a mi hőskorunkra kellett gondolnom, és nagyon megértettem azokat a nehézségeket, amelyekkel mindenkinek meg kell küzdenie, aki ilyen fába vágja fejszéjét.

Írókból, újságírókból, politikusokból állt az a csoport, amely a folyóiratot elindította és életben tartotta. Pontosabban olyanokból, akik írók is voltak és politikusok is, írók is és újságírók is, újságírók is és politikusok is, vagyis akiknél mindig hely, idő és körülmények határozták meg, hogy törekvéseiknek az irodalom vagy a politika legyen a gyakorlótere. A magyar irodalomnak ahhoz az irányzatához tartoztunk, amelyet népnek szokás nevezni, és amelynek megnyilatkozási lehetősége Magyarországon legkésőbb a *Válasz* kimúlásával 1949-ben megszűnt. Ennek az irányzatnak valamelyes folytonosságát kívántuk biztosítani a *Látóhatár* megjelentetésével és ezt azzal akartuk dokumentálni, hogy folyóiratunkat „*Válasz*”-ra kereszteljük. A tervtől azonban elálltunk, tekintettel arra, hogy a *Válasz*nak folyóiratcímként való felhasználására nem volt felhatalmazásunk, ennek beszerzése pedig az akkori viszonyok között keresztülvihetetlennek látszott.

Hamarosan az is nyilvánvaló lett, hogy emigrációs körülményeink között csupán népi szerzőkre korlátozott és a népiség eszmekörének fenntartására vállalkozó folyóiratot tartósan megjelentetni nem lehet. Ehhez sem a saját erőforrásunk, sem kapcsolatrendszerünk, sem feltételezett olvasótáborunk nem volt elegendő.

A *Látóhatár* elindítóinak és munkatársainak belső köre sajátos és egyedülálló képlet volt. Irodalmi népisége, nemzeti és társadalmi radikalizmusa, a koalíciós politikában való részvétele következtében bizalmatlanság, sőt ellenséges érzület fogadta a nyugati magyarságnak akkor túlnyomó többségét kitevő negyvenötös menekültek részéről. Ők a népieknek és volt parasztpártiaknak nem bocsájtották meg a háborús politikával való szembenállást, a földreformot, a köztársaságot, a szociáldemokratákkal és kommunistákkal való együttműködést. A negyvenötös menekültek szemében a Magyarországon bekövetkezett helyzetért nemcsak Rákosiék és híveik voltak felelősek, de mindenki, aki az 1945 és 1949 közötti években közszereplést vállalt, vagy függetlenül beállítottságától és szándékaitól a nyilvános megszólalásra lehetőséget kapott. A sommás elítélés csak lassan oldódott fel és oszlott szét, de még erősen érvényesült 1950-ben, amikor a *Látóhatár* elindult.

Működését csak a népiségre központosító folyóiratot nemcsak a szűknek ígérkező olvasói réteg miatt nem lehetett alapítani, hanem azért sem, mert az elindítók körében sem volt egyértelmű a felfogás arról, hogy mi legyen a népiség szerepe és feladata az emigrációban, mire terjessze ki érdeklődését, hol keressen a munkához partnereket és az elkerülhetetlennek látszó kompromisszumoknak hol legyen a határuk. A közösségi érzületen és tudaton állandóan csorbát ejtett a személyes nézet és érdek, a minden íróban és értelmi-

ségiben jelentkező individualitás. Úgy éreztük, hogy együvé tartozunk, de a mi közösségünk is – Adyval szólva – mintha mindazok együvé tartozása lett volna, „Akik nem akarnak tartozni sehová, ahol nem a nyáj, hanem a karám a fontos”. Ezt a társaságot évtizedeken át végigkísérte a karámoktól való idegenkedés, sehol sem érezte jól magát, semmilyen keretet nem tekintett igazán a magáénak, ellenzéki volt mindenütt, kákán csomót keresett, ahol csak tudott. Ezért maradt a népiek kis csoportja mindvégig a frontok között, nem azonosulhatott a kialakult „oldalakkal” és „szárnyakkal”, ezért tűnhetett mindenhol az ide vagy oda állástól ódzkodónak, vagyis megalkuvónak.

Mindenesetre a folyóiratszaporítással határozott célja volt. Irodalmi és politikai. Irodalmi abban a tekintetben, hogy megjelenési lehetőséget kívánt nyújtani a nyugatra került költők, írók, esszéisták, kritikusok műveinek. Politikai abban a tekintetben, hogy fórumot akart teremteni a nézetek kicserélésének, a demokratikus vitának. Mind a kettőre szükség volt, mert egyfelől kevés volt az irodalmi orgánus, másfelől eléggé elvadult a politikai kultúra és kevés tere akadt a szakszerű diskusszióknak. Fontos célnak bizonyult a színvonal emelése, azzal addig sem az irodalmi alkotómunka, sem a politikai eszmecsere nem dicsekedhetett.

A vállalt feladatok teljesítésének, tehát az irodalom serkentésének, a józan, nyugodt és kiegyensúlyozott vita lehetővé tételének, valamint a fokozatos színvonalemelkedésnek tudható be, hogy sikerült egy további cél, a nyitottság elérése is. A folyóirat kedvező fogadtatása és az iránta növekvő bizalom a kezdeti kis népi magot a munkatársak és rokonszenvezők hatalmas táborává növesztette. Olyannyira, hogy idővel nemcsak a legjelentősebb nyugati magyar alkotók váltak a *Látóhatár*, illetve *Új Látóhatár* munkatársaivá, hanem valamennyi számottevő szellemi és irodalmi irányzat képviselői megszólaltak a folyóirat hasábjain. Az elsők között volt Jászi Oszkár és vele a hajdani magyar polgári radikalizmus emigrációban élő alakjai, majd a *Nyugati*, a *Szép Szó*, a *Magyar Szemle* külföldre került volt munkatársai, a Márai Sándor és Kerényi Károly nevével fémjelzett európaiság megtestesítői, azután a katolikus gondolkodók, liberális és szocialista politikusok, végül az 1956 után nyugatra menekült fiatal nemzedék tagjai, valamint az elmúlt évek emigránsai.

Három évtizedes szerkesztői munkámban több volt az öröm, mint a bosszúság. Elégedetlen sohasem lehettem. Kevés folyóirat dicsekedhet olyan kitűnő munkatársi gárdával, mint az *Új Látóhatár*. A nyugati magyar irodalom majdan megírandó szociográfiájának külön fejezete lehetne annak részletezése, hogy milyen áldozatokkal jár az emigrációs íróság. Az emigráns író ingyen ír. Írásaikért csak azok remélhetnek honoráriumot, akik nyugati rádióállomásoknak dolgoznak, vagy annak a kevés lapnak, amely némi tiszteletdíjjal honorálja munkatársaikat. Könyveinek, ritka kivételtől eltekintve, az író a finanszírozója, abban a formában, hogy maga gondoskodik a nyomtatási költségek összegyűjtéséről, vagy saját zsebéből fizeti ki a nyomdaszámlát. A kiadók az esetek túlnyomó többségében csak nevüket és a kiadói tevékenységre fordított idejüket adják. A nyugati magyar folyóirat- és könyvkiadásnak e nyomorúsága közismert, kezdetben még lepleztük, ma már nyíltan beszélünk róla. Minek is tagadni. Az *Új Látóhatár* munkatársai is minden tiszteletdíj nélkül dolgoznak, akárcsak a kiadó és a szerkesztő. Harmincéves szerkesztői működésem alatt, jöllehet a szerzők százaival volt dolgom, csak egyetlen egy akadt, aki kijelentette, hogy csak pénzért ad írást. Könnyen

mondhattam le róla, mert olyan jelentéktelen volt, hogy a nevére sem emlékszem már. Olykor nem nyomhattam el meghatottságomat, tapasztalván, hogy mily természetességgel ajánlották fel ingyen írásaikat országos hírű nevek viselői, kiknek műveit hazájukban magas összegekkel honorálták, és akik megszokták, hogy az írásért ugyanúgy fizetség jár, mint bármilyen más munkáért. Az emigráció e tekintetben is természetellenes állapot, és cseppet sem csodálkoztam, amikor Cs. Szabó László *Alkalom* című esszégyűjteményének 1982-es budapesti megjelenése után kijelentette, hogy munkájáért illő tiszteletdíjat kapva ismét írónak érzi magát.

Szerkesztői munkám másik örömteli tapasztalata a folyóirat érdekei és a lappolitikai szempontok iránti nagyfokú megértés volt. Konfliktus abból sohasem keletkezett, hogy szerzőket meg kellett várakoztatni, írásaik kinyomtatását halasztgatni, másokat velük szemben előnyben részesíteni. Az időszérűség, valamely téma iránti napi érdeklődés, a műfajok közötti arányosság, a hosszabb és rövidebb közlemények kívánatos egyensúlya a szerkesztőt arra kényszeríti, hogy némely írásoknak másokkal szemben elsőbbséget biztosítson, következésképpen mások megjelenését késleltesse. Volt eset, amikor szerzőknek másfél-két évet is várakozniuk kellett, míg munkájuk napvilágot látott. A tudományos írók ezt megszokhatták, mert nem ritka az olyan amerikai, angol vagy német folyóirat, amelynek szerzői két-három évig is várnak művük megjelenésére. Elégedetlenek az eseményhez vagy más időszérűséghez kötött munkák szerzői voltak, és joggal, mert megtörténhetett volna, hogy mire dolgozatuk napvilágot lát, elveszti aktualitását.

A színvonalra való ügyelés következtében az *Új Látóhatárt* messze elkerülik a dilettánsok. Az első esztendőkből még bőven volt dolgunk velük, de a következetesség és makacsság, amellyel a közölhetőség mércéjét magasra emeltük és a folyóiratba nem való írásokat elhárítottuk, eredménye vezetett. Évek óta eléggé kevés szerző keres fel közölhetetlen írományokkal. Ez is öröm a szerkesztőnek, mert értéktelen írásokkal való bibelődés és reménytelen írókkal való foglalkozás fontosabb és sürgetőbb tennivalók elől rabolja el az időt.

Idővel az emigrációban élő író nemigen rendelkezik. Miután magyar irodalomból, vagyis írói munkájukból csak igen kevesen élnek meg, mindenkinek szüksége van kenyérkereső foglalkozásra, és mivel a nyugaton elterjedt életszínvonal eléréséhez és megtartásához sokat kell dolgozni, a magyar íróknak sem marad sok idejük az írói hivatásra. Vonatkozik ez a szerkesztőkre és kiadókra is. Néhány kivételtől eltekintve majd mindenki ezt is mellékfoglalkozásként űzi, az estéket, hétvégeket és vakációkat használva fel irodalmi feladatok ellátására. Az *Új Látóhatár* szerkesztési és kiadói munkája – mindaddig, ameddig elvégzői nyugdíjas korba nem kerültek – a szabadidő és a pihenő terhére történt. Ennek az egészségre gyakorolt hatása kézenfekvő és káros következményei sem ismeretlenek.

És a kárpótlás? Mások nevében nem szólhatok, csak a magam mérlegéről beszélhetek. Nekem kárpótlást bőven nyújtott az a sok figyelem, elismerés, méltánylás, dicséret, amelyben a folyóirat évtizedeken át részesült, és az a kedvező visszhang, amely az olvasók részéről érkezett. A legnagyobb örömet az okozta, ha olyanok adtak hangot elismerésüknek és megbecsülésüknek, akik eszmeileg nem a mi táborunkhoz tartoztak vagy esztétikájuk eltért a mienkétől.

Itt érdemes emlékeztetni arra, hogy miként az *Új Látóhatár* semmilyen

világnézet vagy politikai pártállás elkötelezettje nem volt, a művészetben és esztétikai ítéleteiben sem cövekelte le magát valamely irányzat, áramlat vagy iskola mellé. Igyekezett az értékre figyelni, és nem arra, hogy a felajánlott mű a szerkesztőnek tetsző stílus vagy alkotói módszer terméke-e. Ez persze sok félreértésre adott alkalmat, olykor élénk vitát is kavart, mert volt, aki a művészi konzervativizmust, volt, aki a modernizmust, volt, aki az óvatosságot, a kettő közötti választás kikerülését hánytorgatta fel. Helyes és eredményes szerkesztői politikának mégis az bizonyult, hogy az *Új Látóhatár* amolyan központi folyóirat szerepét töltve be, nem lehet egyetlen irányzat szócsöve és alkotóinak megjelenési helye, hanem teret kell adnia minden értéknek. Úgy érzem, hogy bármennyire megértem is a különböző iskolák képviselőinek szempontjait, az *Új Látóhatár* tévedhetett írások megítélésében, abba a hibába azonban nem esett, hogy közölte az értéktelent és elütötte a megjelenéstől az értékest. A folyóirat (és ebből nem vonnám ki a nyugaton megjelenő más irodalmi folyóiratokat sem) legalább annyira tükrözte a nyugati magyar írásbeliség általános szinképét és színvonalát, mint a szerkesztő irodalmi beállítottságát. A folyóiratteremtés esetleges fogyatékosága az egész irodalom értékének jelzője. Ha elfogadjuk, hogy jeles irodalmi periódusok kitűnő folyóiratokkal dicsekedhetnek (amire az egyetemes magyar irodalomban is van példa) és kevésbé jelesek vegyes értékűekkel, akkor a nyugati magyar irodalom és a folyóiratok munkája is kölcsönösen igazolja egymást, ha az egyik jó, feltételezhetően az a másik is és fordítva. Az *Új Látóhatár* nem lehetett külön a nyugati magyar irodalomnál, de ez sem az előbbinél. A megmérettetésnél azonos eredményre számíthatnak.

Ennek az irodalomnak és benne központi folyóiratának a magyar nyelvet-területivel szemben volt egy felbecsülhetetlen előnye. A teljes művészi szabadság és minden cenzúra hiánya. A nyugaton alkotó magyar írónak sohasem kellett tekintetét műve megjelenését lehetővé tevő vagy azt megakadályozó hivatalok felé fordítani, nem kellett politikai fordulatoknak írói tevékenységére gyakorolt hatásától tartania, nem fenyegették közlési tilalmak, nem akadályozták tervei végbevételében hatósági előírások, témaválasztásában tabuk, politikai indítékú várakozások. Ez nem jelenti azt, hogy bárhova bármit megírhatott. Az *Új Látóhatár* is háritott el neki politikailag nem megfelelő vagy esztétikailag idegen írásokat. A sajtószabadság nem abból áll, hogy mindenki mindenhová mindent megírhat, hanem abból, hogy valamely társadalomban oly gazdag a sajtó intézményrendszere, hogy minden nézetnek, irányzatnak, pártállásnak megvan a maga megjelenési lehetősége. Ami valakinek nem tetszik és nem fogadja el, az iránt bizonyára akad másutt érdeklődés és közlési hajlandóság, vagy végső soron, ha valami semmilyen sajtóorgánumnak vagy kiadónak nem kell, a szerző minden veszély nélkül maga is kinyomtatathatja. (Kivételek akadnak: a pornográfia, az erőszak felmagasztalása, a fajgyűlölet, a vallásos érzület tudatos megsértése, háborús uszítás, amit érthető módon helyenként tiltanak és cenzúrával sújtanak, de ez nemigen tekinthető az irodalmi vagy a sajtószabadság hiányának.)

A nyugati magyar író kifejezési és közzétételi szabadságában semmi sem korlátozza. Persze, van olyasmi, mint a közvélemény nyomása, a fennálló intézményrendszer beállítottsága, elismert vagy elfogadott tekintélyek érzékenysége. Ez kétségtelenül kihathat az írói munkára, különösen ha az társadalmi és politikai vonatkozású; a szerzőket öncenzúrára kényszerítheti, de a szólás és publikálás lehetőségétől nem üti el. Akad erre is példa. Vannak a

nyugati magyarság körében is személyek, intézmények, vállalkozások, akciók, amelyekhez a társadalmi reakciótól való félelemből csak kevesen mernek hozzányúlni, van, amihez senki, valamilyen magyar érdek sérelmétől tartva, de ez az önfegyelmzés és tartózkodás sem teheti érvénytelenné azt a meg-alapozott felismerést, hogy nyugati magyar író szabadon írhat.

Volt egy időszak, amikor bizonyos tényeket és igazságokat csak a magyar nyelvterületen kívül lehetett kimondani. A nyolcvanas évek végére ez a helyzet megváltozott, és most már eléggé összezsugorodott az a terület, amelyen az emigráció korrekciós szerepe érvényesülhet, és például az *Új Látóhatár*, amely ezt a korrekciós szerepet igyekezett mindig gondosan, lelkiismeretesen és felelősséggel ellátni, a mostani fejlődés ütemét véve alapul, a kilencvenes évek beköszöntével nyilván felteszi magának a kérdést, hogy szükség van-e még ilyen szerep betöltésére, ha a független szellem és a személyi, közösségi autonómia hangja Magyarországon is megszólalhat.

A négy évtized mérlege az eredmények és a kudarcok egyensúlyát mutatja. Eredménynek könyvelhető el mindenestre az a körülmény, hogy a folyóirat megérte a negyvenedik évfolyamot, ami nem lett volna nagy teljesítmény, ha egyetlen személy vagy intézmény irányította és tartotta volna életben. A mi esetünkben azonban megszakítás nélkül eltérő írói alkatú és vérmérsékletű személyek együttműködésén nyugodott a folyóirat léte. Története nem volt mentes kisebb-nagyobb belső feszültségektől, válságoktól, kiválásoktól és szakadásoktól. Mégis volt benne annyi kohézió, hogy a közös szemlélet és törekvés egységében együtt tudtak maradni olyanok is, akik részletkérdésekben sokszor nem értettek egyet.

Ugyancsak eredménynek könyvelhető el, hogy a folyóirat Márai Sándor *Halotti beszédétől* kezdve a legfrissebb irodalmi termésig maradandó értékű alkotásoknak adott megjelenési lehetőséget. Különszámokkal tisztelgett olyan kimagasló egyéniségek életműve előtt, mint – sorrendben – Jászi Oszkár, Ilyés Gyula, Németh László. A műfajokat tekintve a szépprózánál és a költészetnél nagyobb figyelmet keltettek az esszék és tanulmányok, tehát az értekező próza, amely Magyarországon is minden másnál elevenebb érdeklődést tudott kiváltani az *Új Látóhatár* iránt. Az irodalomtörténeti és történettudományi irodalomban a folyóiratra történő hivatkozás főleg az értekező prózai termékkel függött és függ össze. Nem lebecsülendő a politikai felvilágosító és eszmetisztázó tevékenység, amely mind az emigrációban, mind Magyarországon nemcsak helyeslést, de sokszor ellenkezést váltott ki.

Ez a folyóirat ugyanis évtizedeken keresztül frontok között állva, vagy egy más képpel érzékeltetve, két trapéz között lengve igyekezett a szélsőségektől mentes, józan, kiegyensúlyozott, higgadt, demokrata szellemiség hangját hallatni. Az üres szócséplést, a csak szívalokban megnyilvánuló hazafiságot, az érzelmi politizálást, a nem érdemekre, csak hivatalokra épülő tekintélytisztelést, a gyűlölködést és türelmetlenséget elvetette, amivel nemcsak a hivatalosság mezében tetszelgő személyek és intézmények haragját váltotta ki, de ezek közreműködésével olykor a befogadó országok hatásainak közbelépését is. Amikor 1953-ban a Nagy Imre-féle új szakaszban rejlő lehetőségekre mutatott rá, vagy amikor 1956-ban arra figyelmeztetett, hogy a kelet-közép-európai népek függetlenségi küzdelmükben nem számíthatnak nyugati katonai támogatásra, nemcsak az emigránstársak neheztelését és dühét vonta magára, hanem a feljelentések özönét is. (Csak zárójelben jegyezném meg, hogy noha nyugaton minden kinyomtatható és megjelentethető, az állampol-

gárság nélküli menekült mindenféle politikai erők kiszolgáltatottjává válhatik, ha vélt vagy valóságos érdekeket és érzékenységet sért. Ezt mi is megtapasztalhattuk. Bikich Gábor évekig nem tehette be lábát Franco Spanyolországába, Vámos Imre sem, aki előtt Svájc is lezárta két esztendőre a határait, Kovács Imre állását veszítette, Molnár József hetekig vesztegelt Ausztriában, mert a német hatóságok nem engedték be az országba, nekem ugyancsak a bonni kormány tagadta meg a vízumot, majd fél évig nem utazhattam be és amikor csellel mégis visszatértem lakhelyemre, kiutasított az országból, és csak szerencsémnek köszönhettem, hogy nem toloncoltak ki erőszakkal. Nem volt tehát minden kockázat nélkül a különböző erődrendszerek között a nézetek és vélemények függetlenségét fenntartani.) Mégis, a gondolkodó és józan nyugati magyarok körében többségben voltak azok, akik értékelték és megbecsülték a folyóirat küzdelmét az emigráns álmodozások és önáltatások ellen, a helyzet elfogulatlan elemzése és a tennivalók reális megtervezése érdekében. A politikai realizmus vezette Kovács Imre, Borsody István, Gombos Gyula, Szabó Zoltán, Molnár József, Sztáray Zoltán tollát, és például Kovács Imre éppen az *Új Látóhatár*-ban dolgozta ki a politikai gradualizmus ma is érvényes elméletét, amely szerint a fennálló nemzetközi erőviszonyok között Magyarország a tragédia veszedelme és nagyobb megrázkódtatások nélkül csak fokról fokra haladhat előre a demokrácia, a szabadság, az önállóság útján.

Ez a higgadtság és mérséklet Magyarországon legfeljebb az írók és a józanul gondolkodó értelmiségiek körében számíthatott figyelemre és méltánylásra. Az uralmon lévők és kormányzók a maguk sematikus gondolkodásában és fekete-fehér szemléletében észre sem vették a nyugaton élő magyarok közötti különbségeket. Csak azt látták, hogy politikájukat bírálják és megfogalmazni igyekeznek olyan gondolatokat, felismeréseket, törekvéseket, amelyek Magyarországon nem juthattak nyilvánossághoz. A Rákosi-korszakra nem érdemes szót vesztegetni, sem arra az időre, amikor az ország még annak benuhátságában élt, de sajnálatos, hogy még a legutóbbi időkig is az *Új Látóhatár*-ral szemben csak a tagadás és az elutasítás jellemezte a hivatalok magatartását. A gyűlölködő, hamisító, rágalmazó hírlapi cikkeket szervesen egészítette ki a lappéldányoknak az olvasók előli elzárása a könyvtárakban, dugárúként való kezelése a határokon és elkobzása (robbanóanyagként) a postahivatalokban. Remélem, ennek vége, és a mai felszabadultabb, nyitottabb, emberségesebb magyar politikai légkör elbír egy külföldön készülő, kritikus beállítottságú és véleményét nyíltan, kendőzetlenül kimondó, valóságos problémákkal foglalkozó és gondolkodásra serkentő szemlét. Nem magunk miatt, mert az *Új Látóhatár* megvolt és meglesz a magyarországi nyilvánosság nélkül is, de talán a lehetőségeit mérlegelő és a megújuláson, reformokon, demokráta kibontakozáson töprengő magyarországi olvasók hasznára válhatnék egy olyan folyóirat, amelynek szerzői az ideáiban élés távlatából és külföldi tapasztalatok birtokában szemlélik a magyarság sorsát, lehetőségeit és esélyeit.

Mérleget készítve illenék szólni a kudarcokról is. Talán többet lehetett volna tenni annak érdekében, hogy a nyugaton született magyar műveknek nagyobb legyen a visszhangjuk. Az *Új Látóhatár* mintha tudomásul vette volna, hogy ahol élünk, az irodalom nem esemény. Új vers, elbeszélés, regény csak nagyon ritkán beszédtema. Oka ennek talán az is, hogy nincs igazi irodalmi élet, az irodalom művelői a világban szétszórta élnek, és az olvasók

másutt, mint a szerzők. Írókat, folyóiratokat, kiadókat, értelmiségi társaságokat és az irodalom iránt érdeklődőket száz, sokszor ezer kilométerek választanak el egymástól. Egy Bécsben született vers hónapok múlva jut el az ausztráliai olvasóhoz, egy Amerikában készült regény útja Rómaig heteket vesz igénybe, és a Münchenben nyomtatott időszervi társadalompolitikai mű is hosszú heteket utazik, míg megérkezik mondjuk Buenos Airesbe. Ez vonatkozik a folyóiratokra és a személyekre is. Az érintkezés a levelezésre redukálódik, kivéve az évi értelmiségi konferenciákat, amelyeknek közönsége ugyancsak azokra korlátozódik, akik a közelben laknak. Ebben a megosztottságban és szétszórtságban nehéz élénk és pezsgő irodalmi életet fenntartani, az irodalmat eseményé és a műveket beszédtemává avatni, de talán mégis lehetett volna ennek érdekében valamit tenni. A többi között hatékonyabb kritikai tevékenységgel. Valaki helyesen állapította meg, hogy a nyugati magyar irodalomban vannak kritikusok, de nincs kritika. Úgy érte, hogy rendszeres, módszeres, a szerzőket segítő és műveik értéke felől eligazító kritika. Joggal panaszkodik sok költő és elbeszélő, hogy nem kap kellő olvasói és kritikai visszhangot, bizonytalan, hogy ér-e valamit, amit alkotott, és milyen irányba fordulhatna, hogy ne kerüljön zsákutcába. Valóban, ez a helyzet fogyatékoságaink és kudarcaink egyike. Meggyőződésem, hogy az *Új Látóhatárnak* jobban kellett volna küzdenie a közöny, az elhallgatás, írói teljesítmények fel nem ismerése ellen. Mozgalmat sem tudott teremteni a folyóirat körül, de még csak igazi közösséget sem, amely annyira a magáénak érezhetné, hogy gondok nélkül tekinthessen a jövő elé. Ránk is áll, amit Babits írt egy versében a húszéves *Nyugat* ünnepére: „A tenger zúg még és a szikla áll / S mi fulladunk és köveken zúzódunk”.

Olykor kételyeim támadnak, vajon helyesen reagálunk-e mindarra, ami napjainkban Magyarországon történik, jóllehet tájékozottságunk frissebb és megalapozottabb, mint bármikor a múltban. Munkatársaink tekintélyes része rendszeresen vagy gyakran hazalátogat, sok személyes élményt és tapasztalatot gyűjt, némelyek közvetlen kapcsolatban állnak a magyar társadalom önszerveződésének eredményeivel, a szaporodó független és autonóm társaságokkal. Vajon lecsapódnak-e a folyóiratban azok a felismerések, amelyeket Magyarországon szereznek, és kialakulhat-e mindebből valamilyen, másoknak is hasznát kínáló közfelfogás?

A mostani időt szokás összehasonlítani 1953-mal, a rövid életű „új szakasz” politikájának megindulásával és 1956 tavaszával-nyarával, az akkor észlelt és főleg az értelmiséget érintő erjedéssel. Mint minden párhuzam, persze, ez is sántít. Abban azonban van valami hasonlóság, hogy a társadalom akkor is, ma is a demokratikus kibontakozás lehetőségeit és esélyeit latolgatja, beleértve annak mérlegelését, hogy a nemzetközi erőviszonyok és a belső adottságok milyen magatartást engednek meg. A realitások tudomásulvétele ma ugyanolyan parancsoló szükség, mint volt 1953-ban és 1956-ban. A gradualizmus, a fokozatosság sem veszítette el érvényét, és gondolom, a tennivalók és megvalósulási esélyek kellő átgondolásának hiánya, vagy ennek fogyatékosága ma ugyanúgy a kíváncsisággal ellentétes eredményhez vezet, mint többször történelmünk folyamán.

Kérdés, hogy a nyugaton élő magyarok a mai állapotok és a sürgető feladatok átgondolásának fázisában mivel járulhatnak hozzá a helyes és reális elhatározások megszületéséhez. Kétségtelenül azzal elsősorban, hogy nyugati tapasztalataikat kamatoztatják, és arról igyekeznek a magyarországi közvé-

leményt felvilágosítani, hogy mértékadó és felelős nyugati körök hogyan ítélik meg a magyar lehetőségeket és esélyeket. Azt mindenesetre jó lenne elérni, hogy a magyar társadalom ne a nyugati propagandából, hanem a valóságos nyugati érdekekből, szempontokból és politikai törekvésekből ítéljen. Ezek felismerésében segíthetnek a nyugaton élő magyarok. És abban, hogy ne ismétlődjenek meg korábbi tévedések. A helyes eligazodás érdekében a felelős kormányhivatalok vélekedésére és magatartására jobban kellene figyelni, mint a szenzációkra éhes napi sajtóra vagy népszerűséget hajhászó (gyakran ellenzéki, tehát felelősség nélküli) politikusokra. Nemrég olvastam Illyés Gyula 1968-as naplójegyzeteit. 1968. augusztus 30-án ezt jegyezte be naplójába: „A nyugati vezércikkek és diszszónoklatok 1956 óta mindmáig kerékbe tört, keresztre feszített mártírnak, magatehetetlen – minden akaratától megfosztott – áldozatnak ábrázolták Magyarországot. S ugyanezek a vezércikkek s diszszónoklatok hirtelen most azért mennydörögnek, hogy a csontjátört mártír, a fára szegzett áldozat mért nem ugrik talpra, mért nem vívja meg helyettük és értük ezúttal is a harcot.” Hasonló jelenséget észlelni ma is. Egyfelől (néhány amerikai és nyugat-európai lapok, nyugati magyar rádiók, emigráns újságok részéről) annak hangoztatását, hogy Magyarország továbbra is a Szovjetunió csatlósa, a gorbacsovi politikával szemben ajánlatos óvatosnak lenni és sikerében sem lehet feltétlenül bízni, Magyarországon meg lényegében semmi sem változott meg, hiszen továbbra is egypártrendszer létezik, a párt vezető szerepe nem ingott meg, az erőszakszervek változatlanul a helyükön vannak. Ugyanakkor azonban nem értik, hogy ez a változatlanul önkényes hatalom miért nem viselkedik úgy, mint a nyitott és szabad országok kormányai, miért akadályozzák meg, hogy a társadalom akarata zavartalanul győzedelmeskedhessék. Sürgetik, hogy cselekedjék általuk vélt természete ellen. Ez irreális gondolkodást tükröz, mert ha a mai magyar rendszer nem változott meg, akkor nem várhatók el tőle demokratikus reformok és viselkedésformák, ha meg ilyesmit számonkérni indokolt, akkor az a rendszer mégiscsak más, mint volt a korábbi. Ezzel a gondolkodásbeli ésszerűtlenséggel nemcsak külföldön, de Magyarországon is találkozunk, ami nem csökkenti annak fonákosságát. A mai enyhültebb légkör és emberségesebb államvezetés a magyar nép vívmánya, megkérdőjelezése ennek lekicsinylése.

„Kevesebb rajongást és több alkotó munkát” – írta Móricz Zsigmond folyóirata, a *Kelet Népe* beköszöntő cikkében. Az *Új Látóhatár* is erre törekedett az elmúlt évtizedek folyamán. Ami engem illet, a vállalt feladatot és a munkát helyeztem mindig az előtérbe. Szerkesztői tevékenységemben is arra törekedtem, hogy amit teszek, a mesterségbeli, szakmai kívánalmaknak megfeleljen. Idegenkedtem annak látszatától, mintha ezzel valami küldetést teljesítenék és nemzeti szolgálatot végeznék. Küldetésem nem volt, szolgálatra sem kért fel senki. Mint társaim, én is önként vállaltam a feladatot, hogy segítsek egy jó folyóiratot életben tartani. Erre szükségem elsősorban nekem volt, mert enélkül talán nehezebben viseltem volna el a száműzetés és a honatalanság, a szülőföldtől való elszakadás és a világba való kivetettség kínjait. Valójában a lélek, a szellem, az idegek amolyan terápiája, gyógykezelése ez. Gyógymód a szellemi tespedés, a tunyaság, az érdeklődés beszűkülése ellen, a magyar nyelvben és irodalomban, történelemben és hagyományokban, a virtuális Magyarországon való megmaradás érdekében. Ha ebből az egyetemes magyar irodalomnak is származott valami haszna, a nyereség kétszeres volt.

A kétezredik év

Ilia Mihálynak

én vagyok az izgató és én vagyok az izgatott
 hallgatom a biztatót és biztatom a holnapot
 én vagyok a demagóg és én vagyok a néptömeg
 mindenkinek hazudok és nem hiszek már senkinek
 én a fennen-hallgatóság s én a le- s kihallgatott
 én a közrendőrbíró – s közrend által zargatott
 én a rangos lefűlő s én az alja-lefűlt
 én a foglártefelügyelő s én a fogoly felügyelt
 én vagyok a nyakvágó kés én a csonkolt törzs a nyak
 én a veszett főbíró és én – kik vesszőt fussanak
 irodalmi főhatóság: ideális zúzdagép
 én vagyok a szépiróság és a könyv mit zúzni szép
 én a zárt osztály lakója – ápolt és az ápoló
 kényszerzubbony rámrakója: hátrakötve – hátha jó!
 én vagyok a cinkelt kártya s én a kártyacinkelő
 én a lyuggatott szűzhártya s én e rütságmívelő
 én lekozma én a kozma én ki nő a sarkon áll
 s kurvaságért ostorozva – én ki bordélyt patronál
 én vagyok a kárvallottja s kártevő én huligán
 útonállás vén halottja: csörgőpénze-hagyta rám
 perzekútor köröző és körzetében körözött:
 én vagyok a lókötő és én a ló mit elkötött
 én a vásár rabszolgája s én a rabkereskedő
 veritékkel megszolgálva – emberjóság és Vevő
 én a vámkirendeltség és én csempésző tettenért:
 kábszeresnek nagy leégés: értem jár a vamzerért
 véradó és én a vér – a fertezett s a fertelem
 kapja-szipja már a véna: jól kibántatok velem
 én a hadak országútja ezredév történet
 én a vak tatár puruttya s én a gázolt rémület
 én a Hódító Hiéna – s bölcső én és hintaló
 én a Népi és én a nép az irtanivaló
 én a Szent Intelmező és én a megintelmezett
 én a szentelt Vérmező és én a nem-kegyelmezett
 én az Örök Üdv garatja s falrairt Mene Tekel
 én a tölcser Kárhozatra s én a Mennybemenetel
 véghetetlen Végeggem lét egészét éri át:
 e l m é m játssza velem-nékem ezt a rongy komédiát

Apám centenáriuma

(Nagy Béla 1889. január 26-)

*Húsz éve föld a földben,
magzat az anyaméhben,
száz éve megszületett,
húsz éve a világgal annyira Egy,
mint egy parasztgyerek,
nem a zöld padon zsugorodó öreg,
kinek kalapja orrára esett.*

Apasztják már az én holdamat is.

Éltetlek ötven évvel közelebb!

*A földművest megműveli a föld,
szeptemberben megszántja, beveti,
leszüreteli ugyanakkor, mikor
dérbe konyulnak zörgő zászlai,
érvénytelenül, mint földre tapasztott
vadsóska-levelek,
fagyos göröngy ver belőle kötelet,
tetszhalottá teríti ugyanakkor,
mikor a sírdomb a szomszéd toronyból
kilódult hóharang és zeng tovább,
míg szét nem szórja csontja foszforát
a méregzöld vetés alá,
sarló-bordáival, kasza-karral arat,
cséphadaró lábszárcsontjával veri
a rozskévét, csigolyáival öröl, darál,
szilvás szérüből irtott vadcsalán,
fedező csődör, kanca, kiscsikó,
működő mintagazdaság-apám.*

Ne lássam soha koponyád!

Éltetlek ötven évvel közelebb!

Két töredék egy önéletrajzhoz

1

*ocsúdtam mint vak kutyakölykök
hatalmas sodrásba vettetvén
rémületem súgta hogy élek
valami szírtén fönnakadtam*

*ébredő először a helyre
azután magamra riadtam
„hol vagyok?” – hasított a kérdés
„ki vagyok?” – nyomban így a másik*

*feleletül s magyarázatként
érzékeim s elmém ködéből
egy látható s egy láthatatlan
világot vaksin teremtettem*

2

*két végtelen közé szorult
árnyéknál is vékonyabb létezésem
előttem bonthatatlan végtelenség
mögöttem bonthatatlan végtelenség*

*léttelen lélegzettelen
nem-élő voltam időtlen időkig
léttelen lélegzettelen
nem-élő leszek időtlen időkig*

*e tudás bére életem
bűnhődnöm minden perccel ezért kell
nem szenved a kő nem tud az időről
nem szenved a por nem tud a halálról*

*rebben ama Szem és előbb
semhogy pillája megrezdülne máris
tört szalmaszál csavart pályán lebegve
hullok alá a semmibe halandó*

Elsüllyedt városok

*él bennem város nem is egy
süllyedten atlantiszi mélybe
volt-utcán rég-holt emberek
járnak-kelnek mint egykor élve*

*minden maradt mint hajdanán
óramutatói lehulltak
nincsen idő mely hajtana
jövőbe sietni a multat*

*s noha csak bennem s általam
e kölcsön-élet néha átüt
életemen olyan hatalmas*

*kár hogy létemhez kötve van
túl nem élhet s ha tűnők eltűnt –
velem együtt hamuvá hamvad*

Füst Milán tárgyai

*szeretted a tárgyakat fojtott
létezésük lélegzet nélküli
másvilágát mohó szellem
szeretője a meztelen anyagnak*

*mikor vésőd a rézbe kóstolt
réznyelven szólt a Mindig Egy
kezed között metafora-tömörre
kalapált kerek hamutálca*

*szipkák tollszárok nehezekek
kis asztalokon szétszórt mives holmi
a világnagy bazárból magadévá
válogatott asztallapnyi bazárok*

*hol van botod kalapod sárcipőd
a rettenetes mindenség melyik
zugán rejtőznek arcuk eltakarva
más tartományba szökött tárgyaidd*

Goya-capriccio

*A légen át rajban suhognak,
undok szellet lobog utánuk.
A tornyok és tetők felett
csapong üszkös, fekete szárnyuk.*

*Uram, a te játékaid,
egykor te teremtetted őket:
álmunk veszett ordasait,
az emberarcú dögevőket.*

Eszkendő

Sok volt a hánytorgás, felejtett méz, madarakhoz címzett panaszszó. Mészárszék alvadtvér-szaga, próféciák kanálisbüze és roncstelepen koppanó muzsika. Sok volt a filmszalagok homálya, vakablak-csönd, országhatárok felett szállongó keselyű-hír. Sok volt az asztaltáncoltató közgazdászok dadogása, az elsüllyedt harang, a pincelakásokban felejtett halott. Sok volt a húsvéti részeg okádás, a múltba-foszlott gyertyafény meg a fakabátok tánca. Fekete háttérben fekete hadak vonultak az emlék legalján: heréltek és kurvák farsangi menete. Nincs zene többé. Máglyára dobálva égnek a hangszerek: a hegedűk, a cimbalmok, a bőgők. Csak egy denevér kering a torony körül. Csak egy eltévedt sirály rikolt nap-hosszat a mérgezett folyón.

A LIBERALIZMUS ÚJRAALAPOZÁSÁNAK KÍSÉRLETE

A Szép Szó történetéhez

„mert megoszlik, mint az egy-élet,
az egy-igazság maga is”

(József Attila)

1

Egy folyóirat, legyen önmagában bármily érdekes, akkor válik eszmetörténetileg igazán jelentőssé, ha a lap nem pusztán a különböző típusú és színvonalú kéziratok „lerakóhelye”, vegyüléke, de – s ez a szerkesztő megítélésének talán legfontosabb szempontja – valamely nagy irányzat kialakulásának előkészítője, majd gócosító közege is. Ez persze részben „szerencse” kérdése is; vannak hosszú történeti időszakok, amikor a mélyben készülődő új elemek még nem hatják át a gondolkodást, jelei csak elszórtan, sporadikusan, más természetű mentális közegbe ágyazottan jelentkeznek, amikor tehát a majdani irányzat megformálódása még nem lehetséges. De vannak idők – s utólag visszatekintve az összes váltáskorszak ilyennek látszik –, amikor összesűrűsödnek az események, s a pangás, a fölbomlás eklektizmusát markáns sajátosságokkal rendelkező új (vagy legalábbis új funkciójú) gondolkodási törekvések váltják föl, amikor tehát, látszólag hirtelen, egy nagy irányzati átrendeződés megy végbe. A mélyáramok fölszínre kerülése történik csak meg persze ilyenkor is; valamely új irányzathoz szervesen hozzátartozik szociológiai bázisa, mely kitermeli, s amely eszméiben saját magát, érzelmeit, érdekeit ismeri föl. De e „fölszínre kerülés” mégsem valami spontán, irányítatlan folyamat; a félig vagy egyáltalán nem artikuláltra „rá kell éreznie”, ki kell mondani valakiknek, s az együvé tartozó, egymást kiegészítő, értelmező, erősítő, de szükségszerűen szétszórtan megjelenő résztörekvéseket egységes mederbe kell terelni. A folyóirat tehát, ha feladatát teljesíti, ilyen fölszínre emelő, egységesítő szerepet is betölt.

A magyar sajtótörténetben is számos ilyen folyóiratot ismerünk. Ilyen irányzatképző szerepű lap volt a *Szép Szó* (1936–1939) is, amely – ma már látható – nem pusztán József Attila verseinek rendszeres közlésével, de az eltemetett, „leírt” liberalizmus újraalapozásának kísérletével, az egyéni szabadságjogok soha el nem avulható eszméjének középpontba állításával jelentős eszmetörténeti szerepet játszott. Sőt, a lap elsősorban nem a zseniális költő fórumhoz juttatójaként tartandó számon (ez is érdeme, persze), hanem az egyéni szabadságjogok fontosságának – s akkor különös aktualitásának – tudatosítójaként. E szerepét csaknem egyedül vállalta, s ez a lapnak akkor is jelentőséget ad, ha – apológétaival ellentétben – nem tévesztjük szem elől útkeresésük tétováságait, egyoldalúságait, gyöngeségeit, s ha tudjuk, hogy József Attila korszakos jelentőségű kései költészete mellett a *Szép Szó* kevés igazán jelentős irodalmi művet adott közre.

De szerepének megértéséhez messzire, legalább 1919-ig vissza kell nyúlni.

A 20. századi magyar eszmetörténet egyik nagy s következményeiben máig ható fordulata ugyanis kétségkívül 1919-ben következett be. A fordulatnak, persze, melyet ez az évszám szimbolizál, előzményei messzire visszanyúltak, s maga a fordulat sem teljesedett ki egyetlen éven belül. De annyi bizonyos, 1919 egy nagy antilib-

rális fordulat áttörését hozta meg, s ezt követően, voltaképpen máig, a liberális eszmék Magyarországon marginális pozícióba kerültek (sőt egyes szakaszokban föld alá is kényszerültek), esetenként pedig az ellenségkép klasszikus megtestesítői lettek. Minden valamennyire is számottevő irányzat a liberalizmussal szembenállva, azt gyakorta tételesen is támadva fogalmazta meg önmagát. (Ez persze önmagában még nem lett volna föltétlenül baj, de – kiderült – a liberalizmust támadó, elvető irányzatok azokat az alapértékeket, azokat a célelveket nem integrálták magukba, melyek a liberalizmus történeti formáinak „elavulásával” sem szűntek meg az emberhez méltó élet eszményeinek s így elősegítőinek lenni. Az emberek védtelenné váltak egy sor embertelenség-eszmével, s azok következményeivel szemben, diszkreditálva törekvéseik alaprétegét, alapeszményét is.)

Hogy az 1918-ban föllépő kommunisták „nyers kommunizmusa” (ha tetszik: „messianisztikus”, utóbb pedig „bürokratikus” szektássága) liberalizmus-ellenes is volt, éppúgy tagadhatatlan, mint az 1918/19-ben megszerveződő intranzingens ellenforradalmároké, akik, közismert, hevesen támadták a „nemzetvesztő liberalizmust”. De e két (egymással egyébként élesen szembenálló) irányzat hívei – rövid konjunktúrális periódust leszámítva – végül is kevesen voltak, a forradalmak (1918–1920) nagy történelmi katalizmája után szerepük és befolyásuk jelentősen csökkent. Am azok az irányzatok, amelyek már az ellenforradalom teremtette új konstellációban formálódtak ki s lettek jelentőssé, maguk is antiliberális karakterűek lettek, egymástól bármily sok minden választotta el is őket. A 19 utáni évtizedek eszméletének kezdetén álló két leghatásosabb ideológus, a történész Szekfű Gyula s mindenekelőtt az író Szabó Dezső – mint ma már ismeretes – egyaránt a liberalizmus kritikájára alapozta koncepcióját, s írásaik igen széles körben antiliberális attitűdöket népszerűsítettek. Szekfű, mint arra Faragó Béla fölhívja a figyelmet egy nagyívű és következetes logikájú esszéjében, „a morális tekintélyvel és az erkölcsi tökéletesség tiszteletén alapuló konzervativizmus” szétbontásában marasztalta el a liberalizmust, s úgy látta, „utóbb lefolyt liberális félszázadunk” „a dekadencia szomorú korszaka” volt (*Irodalmi Újság*, 1988. 1. sz. 13., 12.). Programja is, ennek megfelelően, egy antiliberális karakterű konzervatív reformizmus lett: közirói s szerkesztői tevékenysége jelentős részben egy ilyen reform kibontakoztatásának szolgálatában állt. Szabó Dezső antiliberáliszmusa ennél jóval radikálisabbnak bizonyult, s hatása is összehasonlíthatatlanul szélesebb körű lett. Kritikusai általában „faji” eszméit, írásai zsidóellenes kitételeit szokták bírálni, mint különösen veszélyeseket – apologetái pedig e területeken mentegetik. Eszmétörténetileg azonban legalább annyira lényeges, hogy – megint Faragó Bélát idézve – „Szabó a liberális felfogás középpontjában álló individualizmust” is bírálta (uo.). Azt az individualizmus-elvet, amely – ahogy Németh G. Béla írja – tiszta formájában „az európai társadalom- és tudatfejlődés legmagasabb célélvét” testesítette meg. Hisz ebben a célelvben „az önmagukat személyiséggé alkotott egyének szövetkezéséből, kölcsönösségéből szervezett társadalom; s fordítva: a társadalom, amely az egyének autonóm, önelvű személyiséggé válását megengedi, minden eszközzel elősegíti s föltétlen biztosítja – lett a legmagasabb eszmény. [...] Az egyén [ugyanis] akkor szolgálja legjobban a közt, a társadalmat, [...] ha minél értékesebb személyiséget kovácsol egyéniségéből, alkotásaiból.” „A liberalizmus felvilágosodásos romantikus, sőt még pozitívista nagy gondolkodói is (emlékezzünk Millre) így gondolták ezt mint elvet, ha az utat hozzá nem tudták is megfelelően kijelölni; s ha a liberalizmus egyes válfajai és korszakai, kivált a kapitalizmussal együttfejlődő, véle összenövő, neki alárendelődő válfajai és korszakai kegyetlenül megcsúfolták is ezt az elvet és ezt a célt.” (*Magyar Nemzet*, 1988. jan. 9.) S az elvetett magyar liberalizmus és individualizmus-elv helyére Szabó Dezső a bizonytalanul értelmezhető „faji testvériség példaadó demokráciáját” állította.

Az antiliberáliszmus e formáinak térhódítása a liberalizmus általános célelveinek rombolásán, társadalomszervező szerepük elfedésén túl, járulékosan a magyarság értelmezésének egy önkorlátozó, sőt öncsonkító formáját is elősegítette. A kulturális faj-koncepció, mely különböző mértékben és intenzitással ugyan, viszonylag széles

körben hatott, így – hívei esetleges szubjektív szándékaitól függetlenül – az „országalakók”-nak magyarokra és idegenekre (elsődlegesen: zsidókra) bontását eredményezte. A modernizációt addig hordozó s menedzselő legfőbb, bár önmagában is igen erősen rétegezett csoportot, a zsidóságot pedig legjobb esetben is gyanúba keverte, majd nyílt ellenségnek nyilvánította.

Ez az antiliberális fordulat természetesen nem egyes ideológusok ténykedésének „eredménye” volt; mélyében egész társadalmi fejlődésünk torzultsága, fejlődésbeli rendellenessége munkált. A magyar liberalizmus már a kiegyezés körül „feloldhatatlan ellentmondások közé szorult: a reform következetes megvalósulása – vázolja a dilemmát Faragó Béla – a nemzet integritását, sőt létét fenyegetheti, a reform halogatása viszont kockára teszi az elkerülhetetlenné vált gazdasági és társadalmi fejlődés ügyét.” „A szabadelvű félszázad” pedig „ezeket a problémákat csak még súlyosabbá tette, s végeredményben előkészítette a magyarországi liberalizmus 20. század elején bekövetkezett csődjét”. (uo.) Az autonóm társadalom létének folyamatos biztosítása, s körének szélesítése, vagy a korlátozott nemzeti függetlenség biztosítása, a nemzeti lét megőrzése olyan alternatívaként jelentkezett, amelyet csak felemásan, „torzan”, antinómiákat szülve lehetett megválaszolni. S e sajátos kompromisszumnak, e kényszerű pragmatizmusnak az lett a következménye, hogy a világháború előestéjére „egy liberális államkép jegyében korszerűen szervezett intézményrendszer, jogalkotás, oktatási szisztéma kereteit verbálliberális maszkban egy mélyen konzervatív közmentális töltötte be” (Németh G. Béla). Ebből pedig – a társadalmi tudat tendenciaszerű, antinómikus mozgását ismerve – „logikusan” következett, hogy az összeomlás nagy megrázkódtatása a „létező” liberalizmus túlátlánosított, túlfeszített tagadását váltotta ki.

S az eszmék kapcsolódásának ez az oly szerves és „logikus” láncolata meggyökerezvén, egy korszak teljes szereplőgárdájának gondolkodását tartotta „féloldalasán”. Bár a 19 után föllépő (vagy akkor is aktívnak megmaradó) nemzedékekben megvolt a változtatás szándéka, a bűvös körből kitörés igénye, e változtatási szándékok mélyen determinált kényszerpályákra terelődtek. Az az irányzat, amely minden belső megosztottsága és sokszínűsége dacára (vagy talán éppen azért) a legnagyobb s legszélesebb körű hatást fejtette ki, a népi mozgalom, maga is ebben az antiliberális, tekintélyelvűséget restauráló szituációban keletkezett a huszas években. S önmagát definiálni is csak mint e helyzetet korrigálandó-elutasító irányzat tudta. De születésének közegét úgy tagadta, hogy – osztozva a „létező” liberalizmus individualizáció-elvének kritikájában is, egy újfajta kollektivitásra helyezve a hangsúlyt – az egyéni szabadságjogok védelmét nem tudta (az irányzat egyik, nem is jelentéktelen súlyú szárnya nem is akarta) magába integrálni. Ez, a mozgalom minden fölismerése, a magyar társadalomfejlődés több alapantinómiájának érzékelése ellenére, súlyos következményekkel járt. A népi írók fémjelezte, de náluk lényegesen szélesebb körű és „vegyesebb” indítékú és célú mozgalom nemcsak sokszínű, sőt tarka lett, de mint mozgalom – egyes vezetőinek személyes kvalitásaitól és szándékaitól függetlenül – nyitottá vált a szélsőséges, autoratív antiliberálisizmusok (sztálinizmus, fasizmus) iránt is, magába építve azok némely vonatkozásait s előfeltevéseit. S a mozgalom így, működő önkontroll híján, a maga részéről is falat épített önmaga és a hagyományos progresszió ama ága, utóvédje közé, amely – Hitler hatalomra jutása (1933) után különösen – az egyéni szabadságjogok védelmében látta elsődleges feladatát, következésképpen s kényszerűen harcba szállt minden antiliberális törekvéssel. E helyzet azért lett különösen tragikus következményű, mert a népi mozgalom, amely vezetői írói munkássága révén a legérzékenyebben reagált a magyar társadalom strukturális bajaira s fölismeréseit mindvégig törekvései közép-pontjában tartotta, a szembenállás révén úgy vált érzéketlenné az egyéni szabadságjogok iránt, hogy ezt az érzéketlenséget igen nagy hatásokkal népszerűsítette is. S tette ezt akkor, amikor a kialakult feszültségek és a modernizáció elodázhatatlan kényszere reális veszéllyé tették a totalitáriánus ambíciók előretörését.

A veszélyhelyzet természetesen mindenkor „kitermeli”, aktivizálja a veszélyérzékenyeket is, akik lehetőségeik és tehetségük szerint figyelmeztetnek e veszélyre,

s harcba szállnak ellene. Hitler hatalomra jutása Magyarországon is figyelmeztetően hatott, s a liberalizmus eszméivel átitatott hagyományos progresszió maradéka, kiégyesülve a fiatalabb nemzedékek némely érzékenyebb személyiségeivel, aktívabb lett. A több mint félmillió zsidóság előtt pedig – identitástudatuktól függetlenül, a németországi zsidóság elleni akciók nyomán – földerengett egy előrejelezhetően brutális korszakváltás réme. Konkrét történeti-lélektani vizsgálatok tisztázhatnák csak, e veszélyérzet mennyire széles körben s milyen mélyen hatotta át az – ismétljük meg, erősen rétegezett – magyar zsidóságot, az azonban bizonyos: legérzékenyebb, leggyorsabban reagáló entellektüelljei gyorsan megmozdultak. 1933-ban Ignótus Pál már könyvet írt *Horogkereszties hadjárat* címmel. Amikor pedig 1935-ben a népi írók vezető képviselői – taktikai megfontolásokból, tényleges szerepvállalás nélkül, de szimbolikusan értelmezhetően – megkezdtek Gömbös Gyulával azokat a tárgyalásaikat, amelyek Új Szellemi Front néven híresedtek el, a kibontakozó sajtóvita már jelezte, új ideológiai „frontok” kezdtek el formálódni. Beindult – a népi tábor szerveződésére reagálva – egy újraliberalizálódási folyamat is.

Sőt, nyugodtan mondhatjuk, az Új Szellemi Front létrejötté – bármennyire paradoxon hangzik is – nem a Gömbös-kormány és a népi írók együttműködését teremtette meg (ami deklarált célja volt), hanem az ellentábor megszerveződését indította el. A kibontakozó vitából szempontunkból különösen az látszik fontosnak, hogy az Új Szellemi Front leghevesebb bírálói között ott találjuk a *Szép Szó* majdani alapító-szerkesztőit, Ignótus Pált és József Attilát is. Mindketten többször is megszólaltak az Új Szellemi Front ellen; előbbi az *Esti Kurír*-ban s zeneakadémiai előadásában, utóbbi pedig az *Esti Kurír*-ban s a *Szocializmus*-ban. S bár e két „front-bíráló” egyike liberálisnak, másika szocialistának hitte-tudta magát, s érvelésük is – alkatukból adódóan is – különböző volt, a bíráló, sőt elutasító gesztus közös mindkettőjüknél. Jellemző az is, hogy cikkei megírásakor József Attila már az „ellentáborban” állónak tudta – s nyilvánította – magát (JAÖM 3:160.). Igaz, érvelése jellege még szocialista s nem liberális, de végső konklúziója az autonóm társadalom követelése (ami a klasszikus, a „nagy” liberalizmusnak is máig élő követelménye): „A nép majd újból ráeszmélhet [...] – írja a költő a *Szocializmus*-ban –, hogy minden erejével a demokráciáért, önmön szabadságáért és érvényesüléséért kell küzdenie, mert a mai polgári értelmiség (József Attila ennek tartotta az Új Szellemi Front íróit is – L. A.) nem is ismeri, nem is érti a dolgozó népnek, a termelésnek, egyszóval annak a társadalomnak problémáit, melyben él.” (JAÖM 3:166.). Nem véletlen tehát, hogy Ignótus Pál és József Attila fiatalkori barátsága – hosszabb apálykorszak után – ezt követően újult föl s mélyült harci szövetséggé.

2

A barátság e följúlásában s a harci szövetség eszmei megalapozásában kétségkívül az játszotta a döntő szerepet, hogy a megbírált népiek viszontbíráltak, s a konfliktus e kiéleződését magával hozó támadásból Ignótus Pálnak is bőven kijutott. Kodolányi János a *Szabadság*-ban háromrészes cikksorozatban támadta – igen élesen s kiemelt formában – őt (*Fegyvertánc az „Új Szellemi Front” körül.* 1935. máj. 12., 19. és 26.), Illyés Gyula pedig a Nyugatban fordította vissza rá, metszően gúnyosan, a vádakát. (*Előadás egy új nemzedékről.* 1935. nov.) Hogy e bírálatok kereszttüzében József Attila és Ignótus Pál milyen konkrét eszmei cserekorán talált egymásra, s e közeledésben milyen részesedése volt az elvi, s milyen a személyi motívumoknak, egyelőre nem tudjuk; ennek tisztázása a József Attila-kutatás egyik legfontosabb feladata lesz. (Egy közös Illyés-ellenesség már ma valószínűsíthető.) A döntő azonban az, hogy az Új Szellemi Front s a nyomában fölcsapó vita harci szövetségre s folyóiratalapításra készítette őket. Erről, pár hónappal a *Szép Szó* megindulása után, tehát minden utólagos emlékezésnél hitelesebben maga Ignótus Pál számolt be a *Brassói Lapok*-nak adott interjújában. „A »Szép Szó«-t tulajdonképpen talán nem is mi indítottuk meg – mondta az őt kérdező újságírónak, Molnár Tibornak –,

hanem – akarata és minden szándéka ellenére – az a felhívás, melyet esztendőkkal ezelőtt Zilahy Lajos, a „Magyarország” akkori főszerkesztője, a magyar írókhoz intézett. Az említett cikkben Zilahy „új szellemi front” megalkotására, ennek a frontnak keretein belül való tömörülésre, mondhatnám egységes szellemiség megalkotására szólította fel a magyar írókat. [...] A felhívásnak megvolt a visszhangja, és az addig baloldali beállítottságú írók közül, mint amilyen Illyés Gyula, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Papp Károly, Sárközi György volt, sokan csatlakoztak ehhez az új szellemi arcvonalhoz. A felhívás nyomán természetesen élénk sajtóvita indult meg és én ennek során több, az „Esti Kurir”-ban megjelent cikkemben, valamint a Zeneakadémián megtartott előadásomban világítottam rá arra, hogy a haladó szellemű magyar írók miért nem tarthatják követendő útnak és példának a fasizmust, valamint a hitlerizmust és miért nem lehetnek ennek az „új szellemi front”-nak a tagjai. Az így előállott helyzet tette szükségessé tömörülésünket és érlelte meg bennünk a „Szép Szó” megindításának tervét.” (*Brassói Lapok*, 1936. júl. 3. Újraközzölve: *Kortársak József Attiláról*. Bp. 1987. 1:415–416.)

A tervezgetések, tudjuk, valamikor 1935 őszén zajlottak, s 1935. december 27-én jutottak el a konkrét megvalósítás küszöbéig. Ekkor a lapalapítás részesei: a leendő szerkesztők (Ignotus Pál, József Attila, Fejtő Ferenc), a mecénás (Hatvany Bertalan báró) és a kiadó (Cserépfalvi Imre) aláírták a lap megindítását garantáló szerződést. Az új folyóirat, mely nevét – mint ismeretes – József Attilától kapta, 1936 márciusában jelent meg először s a nagy érdeklődésre való tekintettel mindjárt második kiadást is kellett belőle nyomtatni.

A lapalapítás szakosás munkái: platform-viták, munkatársak toborzása, nyomdakeresés, a szükséges tipográfiai döntések meghozása stb., stb. – e cikkben, bár érdekesek volnának, nem tárgyalhatók. A szorosán vett sajtótörténeti szempontok közül itt csak egyet, a lap alapleírását nem mellőzhetjük – erre, bár ma már ismeretesebb a tények, az esztétörténeti értelmezés háttereként szükség van.

A lap három és fél évig, 1936 márciusától 1939 augusztusáig jelent meg. „E három és fél év alatt 30 alkalommal látott napvilágot (több száma összevont volt): a kor cenzurális viszonyai közepette ez a gyakoriság biztosított számára [...] előzetes lapengedélyhez nem kötött megjelenési lehetőséget. [A sajtó jog akkori megfogalmazása szerint a *Szép Szó* ún. röpirat volt – L. A.] Az első számokon Ignotus Pál és József Attila neve szerepelt felelős szerkesztőként, majd fokozatosan előrelépett Fejtő Ferenc is. 1938-tól, József Attila halála miatt, Ignotus Pál egyedül volt kénytelen vállalni a felelős szerkesztői tiszteletet; majd az év végétől a lap megszűnéséig a kényszerűen emigrációba vonuló Ignotus Pál és Fejtő Ferenc helyett Gáspár Zoltán jegyezte. Az első tíz szám [az első évfolyam – L. A.] a Cserépfalvi Kiadónál, a többi a Dormándi László vezette Pantheon Irodalmi Intézet Rt. gondozásában jelent meg.” (Agárdi Péter: Utószó. In: *A Szép Szó 1936–1939*. Bp., 1987. 569.) Egy-egy szám, amennyire a szegényes forrásanyagból megállapítható, 1500 példányban (vagy nagyjából e körül) jelent meg, egyes számai, így pl. az első kivételével azonban nem fogyott el ennyiben; Ignotus Pál szerint kb. 1000 példány talált rendszeresen gazdára (It, 1975.), József Attila pedig egy Cs. Szabó Lászlóhoz írott levelében azt állította, hogy sok példány maradt meg remittendának. A lap, ha nem is aktatáskából szerkesztődött, mint nem egy kortársa, szűkös körülmények között született; Ignotus Pál később egyenesen azt állította, hogy folyóiratuk *szegény* volt. Törzsmunkatársi gárdája sem volt különösebben széles, a mag néhány emberből állt. Az alapító szerkesztő-hármas mellett, Ignotus Pál szerint, „kezdetből fogva Hatvany Bertalan, Németh Andor, Horváth Tibor, egy darabig Hevesi András; később mind tevékenyebben Gáspár Zoltán, Remenyik Zsigmond, K. Havas Géza és [...] M. Vágó Márta” tartozott ide (It, 1974. 3. sz. 630.). Művelődésszociológiai súlyát tekintve tehát a *Szép Szó* csupán a *bevettség határán* mozgott, helyzete leginkább a legerősebb marginális folyóiratként írható le. (Ennek megállapítása természetesen nem érinti a lap esztétörténeti fontosságát, irányzatkonstituáló szerepét, mely – látnunk kell – messze fölötté állott egykori közönségbefolyásának, hisz egy fontos álláspont következetes képviselője volt.)

S az igazán lényeges kérdés eszmetörténetileg éppen ez utóbbi. De mielőtt szembenézhetnénk azzal a kérdéssel, hogy milyen irányzat képződött és formálódott ki a *Szép Szó* hasábjain, egy másikra is választ kell adni. Arra tudniillik, hogy végig egységes lap volt-e a *Szép Szó*? Magyarán: végig ugyanarról s ugyanúgy folyt-e a szó? Az eddigi legalaposabb *Szép Szóról* szóló tanulmány szerzője, Agárdi Péter szerint igen; a lap végig egységes, oszthatatlan folyóirat volt, bár elvben, konkrét eszmetörténeti konzekvenciák nélkül, elismeri egy 1938 tavaszi–nyári módosulás létét. Am végző szava mégiscsak az: „a folyóirat egészét mégiscsak a kezdetektől következetesen és önérzetesen vállalt antifasiszta, demokratikus, népfrontos arculat jellemezte.” (571.) Megítélésem szerint viszont anélkül, hogy a „kicsinyes tagolás” erőltetésébe tévednénk, meg kell különböztetni legalább három, bár nem egyetlen pillanatban végbemenő s pengeéles metszéssel bekövetkező váltást. E belső tagolódás, bár e tanulmányban ez is csak jelzésszerűen adható meg, a következő:

1. Az első szakasz az indulástól a *Válasz* körével való szembekerülésig, Sárközi Györgynek a *Válasz* munkatársait a *Szép Szótól* „eltöltő” felhívásáig („Válassz!”), azaz kb. a 8–9. számaig, de legkésőbb az első év végéig tartott. Ez volt a *Szép Szó* – a maga irányzatán belül – legnyitottabb, eszmehirdető és szövetségkereső időszaka, amelyben a lap centruma még az egész progressziót – bár vitázva, tisztázást igényelve – tömöríteni igyekezett. Ezért s így került még a *Szép Szó* munkatársai közé pl. Veres Péter, akit bár szocialistaként tartottak számon, irodalmi szerepét tekintve kétségkívül a népiek közé tartozott; vagy ezért keresték az együttműködést a saját utakon járó, de népies alapozású Szegedi Fiatalokkal, s olyan marxistákkal, mint Bálint György vagy Schöpflin Gyula. Ők – s pl. Radnóti Miklós is – tehát nem jellemzik a *Szép Szó* egész történetét, csak egy, kezdeti szakaszát.

2. A második szakasz innen tartott József Attila haláláig, ill. az alapító szerkesztők fokozatos visszavonulásáig. Ez volt a lap történetének értékekben gazdag, József Attila versei révén esztétikailag is egyetemes jelentőségű, de lehetőségeiben már önmagára szűkült szakasza. E szakasz – túl a szövetségkeresés időszakán – a lapnak döntően már mentalitáskifejező, saját eszmetörténeti irányultságát napi gyakorlatná változtatni igyekvő szakasza. Kis túlzással azt mondhatnánk, ez volt az „igazi” *Szép Szó*, amikor általános színvonala és irányultsága még összhangban volt, de önmagába záródása, a magyar eszmetörténeti mezőnyben való mind inkább érvényesülő elszigetelődése már karaktermeghatározó tényezőnek bizonyult.

3. A harmadik szakasz, melynek létét Agárdi Péter is érzékelte, Gáspár Zoltán és K. Havas Géza kényszerű, bár nem érdemtelen előtérbe kerülésével indult s a lap megszűnéséig tartott. Ez volt a beszűkülés és a militáns utóvérdharc, ugyanakkor az urbánus karakter markáns kiformalódásának időszaka. Itt s ekkor már nem volt szó (s nem is nagyon lehetett szó) szövetségkeresésről, amit pedig az Ignóus Pál–Fejtő Ferenc–József Attila-korszak – legalább szándékként – mindvégig fönntartott. A vita, a polémia e szakaszban lett uralkodó karakterjeggyé.

E három szakasz megkülönböztetése persze nem jelenti azt, hogy az egyes váltások új s új lapot, azaz más-más karakterű irányultságot hoztak volna létre. A lapot megszülő és fönntartó mentalitástörténeti bázis lénvegét tekintve – hadd előlegezzünk ennyit – végig azonos volt s az egyéni szabadságjogok védelme körül kristályosodott ki. De azt ennek a mentalitástörténeti egységnek a föl- és elismerése mellett is világosan kell látnunk: az erre a bázisra épülő ideológiai konfigurációk – követve s ugyanakkor alakítva is az eszmetörténeti változását, s kiszolgáltatva az egyéni nályák részben szükségszerűen bekövetkező, részben esetleges fordulatainak – a lap három és fél éves története során markánsan változtak. Ennek tudomásul vétele nélkül eszmetörténetünk evik *fordulópontja* válik érthetatlenné és értelmezhetatlenné, jóllehet e fordulat súlyos mentalitásbeli antinómiákat rögzített.

Ha a *Szép Szó* eszméletörténeti értelmezését megkíséreljük, célszerű a lap programmatikus írásainak értelmezéséből kiindulni. Nyilvánvaló ugyan, hogy a programok mindig „szebbek” s többet ígérnek, mint amennyit a napi gyakorlat megadni képes – s e megállapítás érvénye alól, tudjuk, a *Szép Szó* sem volt kivétel. A programok – a célelvek rögzítése – mégis fontos, mert ez mutatja meg azt az eszméletörténeti koordinátarendszert, amelyben megfogalmazói mozogni kívántak, s amelyek előfeltevéseiket is a legtisztábban mutatják meg.

A *Szép Szónak* – s ez nem véletlen – több programcikke is volt, sőt az egyik szerkesztő, Ignótus Pál és a mecénás Hatvany Bertalan között egy programtisztázó szándékú vita is kibontakozott. Elvtisztázó, szándéknyilvánító írásnak tekinthető Ignótus Pál több cikke: *Vissza az értelemhez* (1. sz.), *A liberalizmus házi reformja* (2. sz.), *Viszontválasz* (3. sz.), József Attila nevezetes *Szerkesztői üzenete* (2. sz.), Hatvany Bertalan Ignótus Pállal vitázó cikke (3. sz.). S bár nem a *Szép Szó*ban jelent meg, a program egyik megfogalmazásának tekinthető Ignótus Pál nyilatkozata is, amelyet a *Brassói Lapok* közölt 1936. július 3-án.

Az alaptörekvés kétségkívül valamiféle összefogás meghirdetésében, valamiféle szövetségi politikában ismerhető föl. Ez legmarkánsabban a *Brassói Lapok*-beli nyilatkozatban jelent meg: „A homályos, misztikus közéleti, esztétikai zsargonnal szemben valamennyien a fogalmak tisztázását, meghatározását, a szavak gondosabb használatát kívánjuk – mondta itt Ignótus Pál. – Ezen belül azonban vannak közöttünk eltérések. A szociál-liberálisok és polgári radikálisok mellett vannak szocialisták, mint József Attila, Fejtő Ferenc és Veres Péter, de katolikusok is, mint Fűsi József, Horváth Béla és Juhász Vilmos, itt van a szintén spirituális hajlandóságú Hatvany Bertalan, a sok tekintetben jobboldali Hevesi András és Horváth Tibor. Állandó kritikuskunk Németh Andor, a fiatal Erdős Jenő. Cikkírónak az idősebb Ignótus, Vámbéry Rusztem, Szász Zoltán és az »Elsikkasztott hegyibeszéd« című könyv szerzője, Simándy Pál, volt református lelkész, aki egy újfajta kereszténységért küzd.” (*Kortársak József Attiláról* 1:416–417.)

Ezt a szövetségeskereső igényt természetesen már többen észrevették s mint *népfrontos* törekvést emlegetni is szokás. E megnevezés azonban, látnunk kell, téves és félrevezető. A népfront eredeti értelmében kommunista vezetésű, kommunista centrumú szövetségi politika programelnevezése volt. A *Szép Szó* – jól látható ez – nem ilyen összefogást akart, az elképzelésük szerinti összefogás alapja a liberális genézisű szabadságtörekvések vállalása volt. E – központi jelentőségű – szabadságtörekvés *elnevezése* ugyan változott, sőt használatában még Ignótus Pálnál is teljes következetlenség mutatkozott. Hol megreformált liberalizmusként, hol újhumanizmusként, hol valami még neve nincs irányzatként emlegetődött, olykor pedig a megnevezést körülírás helyettesítette. Ám még az a szerző (Hatvany Bertalan) is, aki expressis verbis tagadta törekvésük liberális voltát, s úgy vélte: „Nem a liberalizmus halva született reformjára van szükség, hanem azoknak az eszméknek az újjászületésére, amelyeknek a liberalizmus még legszebb, legnagyobb pillanataiban sem tudott *tökéletes* kifejezője lenni” (97.) – még ő is elismerte, hogy törekvésük „liberalizmus nélkül csakugyan nem lenne és nem lehetne” (96.). Ez a liberális alapindítatás érződik a lap „szocialistáinak” (József Attila és Fejtő Ferenc) íásaiban is; fölfogásuk kétségtelenül az autoritativ szocializmus, a sztálinizmus *alternatívájaként*, attól már elszakadva s egyre távolodva fogalmazódott meg. A költő például, jóllehet ez időben is valamiféle, közelebből meg nem határozott szocializmus hívének vallotta magát, a liberális szabadságeszmék egyik legszebb – s immár a totalitáriánus tendenciák veszélyeire is reflektáló – parafrázisát építette bele nevezetes szerkesztői üzenetébe: „Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásra utaltság eszmélete érvényesül. Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, magamagát fegyvelmező,

rendbefoglaló szabadságot." S e – részlegesen, de talán nem eltorzítva idézett – fejtegetésből nemcsak az derül ki, hogy már *nem* az osztályantagonizmusok létét, s következőképpen a leghaladottabbnak nyilvánított osztály, a proletáriátus diktatúrájának szükségességét vallotta; ellenkezőleg, megközelítése épp ellentétes irányú. Ő, az autonóm társadalom eszménye jegyében – ez klasszikus, liberális eszmény, mely a liberalizmus történeti alakváltozatai során egyre tisztultabb formában tér újra meg újra vissza – a kölcsönös érdekérvényesítést s a közösen kialakítandó *konszenzus* megalkotását látta célnak. A diktatórikus, hatalmilag integrált társadalom gyakorlatával s megteremtésének programjával szemben pedig „a modern, magamagát fegyelmező, rendbe foglaló szabadságot” kívánta elérni. S szimbolikus jelentőségű tény, hogy az a költő, aki pár évvel korábban még a *Döntsd a tőkét* követelményét szögezte versköteté címlapjára, most programja és lapja élére ezzel sok szempontból ellentétes, de legalábbis más karakterű címet keresett. A „szép szó”, a „testet öltött *érv*” vált törekvései jelképévé, jelképtékű sűrítőjévé. Bármennyire őrizte is tehát „szocialistasága” hitét, „értelmességre hivatkozó hite” immár a liberalizmus alapértékei és alapeszményei közelébe vitte.

A legegyszerűbben mégis Ignótus Pál szolt a liberalizmusnak törekvéseikben elfoglalt központi szerepéről. Hatvány Bertalannak adott *Viszontválaszában* leszögezte: „a mi neo-liberalizmusunk csak annyiban »neo«, hogy lehántja a fogalomról az idegen réteget, mellyel gondolkozásbeli lustaság, pénzügyi ortodoxia és nagytőkés érdek belepte s hogy időszerű követelményeit az idő tényeiből, tapasztalataiból és lehetőségeiből vezeti le; egyébként azonban a szónak éppen régi leglénységét ássa ki és juttatja érvényre.” (98.)

A liberális szabadságeszmények zászlóra tűzése azonban önmagában kevés lett volna a szövetségeskereséshez, a különböző előéletű és beállítódású szerzők egységhozzásához, ami – legalábbis kezdetben – igen komolyan vett cél volt; a szociális szempont immár igen erősen átvárt mindent s mindenkit. Ignótus Pál így a szabadságtörekvéseket a szociális szemponttal társította, s mint eszményét tömören megfogalmazta: „csak a szabadság és a tőle elválaszthatatlan, valódi szociális kiegyenlítődés törekvését támogathatjuk” (98.) E kétpólusú törekvés lett tehát, legalább cél-elvek szintjén, az összefogás alapja. S tagadhatatlan tény, a szociális szempont kezdetben erősebben és szélesebb körűen, később összeszűkülten, de valóban jelen volt a lapban.

E program két pólusa között azonban, a személyes szándékoktól függetlenül, jelentős különbség alakult ki. A szabadságtörekvések, az autonóm társadalom eszménye új és új megerősítést kapott a fasizálódás térhódítása, az ún. zsidótörvények gondolatának fölmerülése, majd realizálódása következtében. A veszélyek mind érzékeltetőbbek lettek; az eszmények tehát, bár mind elérhetetlenebbé váltak, annál vonzóbbak, intellektuálisan nélkülözhetetlenek lettek. A veszélyezettettség érzése a szabadságigényt erősítette föl, s tette minden eszmei küzdelem mentális bázisává. A második pólus, a szociális kiegyenlítődés követelménye azonban egyre inkább verbalizálódott, kiüresedett, szólamszerűvé vált. Miért? Nem azért, mert a *Szép Szó* belső körétől idegen lett volna ez az eszmény. Az ok mélyebben fekvő s legalábbis két szálú. 1. A harmincas években az ország egy modernizációs kényszer szorításában (is) vergődött, a modernizáció elkerülhetetlenné vált. A *Szép Szó* körének azonban nem volt végiggondolt modernizációs stratégiája. A hagyományos liberális gazdaságpolitikát („manchesterizmus”) maguk sem gondolták aktuálisnak. A sztálini modernizációs stratégia pedig, amely a Szovjetunióban súlyos áldozatokat követelt s humánusnak aligha volt mondható, éppen ekkoriban taszította el magától korábbi hívei egy részét, így József Attilát és Fejtő Ferencet is. A népi mozgalom földosztó stratégiáját pedig részben egyoldalúnak és átgondolatlanak, részben – mint a viták során kiderült, legalább egyesek – demagógnak tartották. Úgy vélték, a népi mozgalom gazdasági elképzelései szakszerűtlének. S bár a szociális szempont szubjektív komolyságát sem Ignótus Pálnál, sem József Attilánál, sem, mondjuk, Fejtő Ferencnél nem vonhatjuk kétségbe, a modernizációs stratégia hiányát esetükben sem lehet tagadni. Különböző okok miatt, de a gazdaság végiggondolására egyikőjük sem vál-

lalkozott. A szociális szempont így, kezdetben, szociális helyzetképek publikálása formájában (Veres Péter, Körmendi Zoltán stb. írásaiban) volt csak jelen, később pedig még e formában is elhalt. A szociális szempontok képviselője így teljesen átcsúszott a másik fél, a népiek körébe. 2. Ezzel szorosan összefügg, hogy a népiekkel, a *Válasz* körével szemben kiéleződő ellentétek nagyon hamar, már az első év vége felé leválasztották a lapról a szociális szempontokat képviselő munkatársak javát (pl. Veres Pétert), sőt e munkatársak utóbb ellenfelekké is lettek, a *Szép Szó* Veres Pétert is súlyos vádakkal illette. E két ok együttes érvényesülése pedig lényegében megfosztotta a lapot a szociális kérdések főlínein tartásának vállalásától – s e válalás presztizsétől, erkölcsi dicsőségétől.

A vízválasztó így, elég korán, az egyéni szabadságjogok védelméhez való viszony lett. Ezt, bár szimbolikusan, legtömörebben Ignótus Pál mondta ki (igaz, csak post festa) egy Lukács Györggyel vitázó levelében: „amikor a fasiszta embertelenség és útszéliség elterpeszkedése a »jó« és »rosszak« összecsapásává egyszerűsíti a korszuló világháborút [...], akkor össze kell fogni minden valamit érő emberrel, aki a »jó« oldalon áll. A *Szép Szó* ezt a tömörülést akarta létrehozni, ennek gondolatvilágát szolgálta”. (Idézi Agárdi Péter, 571.)

Az így létrejövő – „egyszerűsített” – ideológiai pozíció alapsajátossága azután az lett, hogy – bár járulékosan igen sok nem-liberális elem színezte ezt az összképet – gondolati magjává, kisugárzó centrumává egy csonka, ám önmagában is elemi erejű liberális elv, a személyiség jogainak hirdetése és védelme vált. Igaza volt tehát Ignótus Pálnak, amikor Lukácsal vitázva kijelentette, ez a törekvés nem a „polgári demokráciáért” való harc volt; amit képviseltek, az kevesebb is, de több is volt annál. E féloldalság azonban, bármily nagy történeti érdem volt is a szabadság-elvek középpontban tartása azokban az években, súlyos negatív következményt is maga után vont. Mivel a modernizációs stratégiát (lett legyen az bármily „problematikus”, kidolgozatlan, ellentmondásos stb.) az ellentábor, a népiek képviselték, a *Szép Szó* és a népiek között kifejlődő súlyos ellentétek a széles közvéleményben megerősítették a liberális alapelvek negatív megítélését, azt – meglehetősen korlátozott módon – „zsidó fajvédelemmé” egyszerűsítették le. Márpedig a liberális elvek történeti hatékonyságát csak az tette volna lehetővé, ha e szabadság-elvek széles körben interiorizálódtak, belső élményekké, emberi szükségletté váltak volna.

4

E ponton azonban egy pillanatra meg kell állnunk, s szembe kell néznünk azzal a kérdéssel: vajon kielégítően jellemzi-e a *Szép Szó* alaptörekvését a „liberális” címke? Nem inkább a „polgári radikális”, „demokratikus szocialista”, „népfrontos” címkék együttese a helyénvaló? A *Szép Szó* egyik kulcsemberéről, Gáspár Zoltánról írott vázlatom kapcsán egy baráti bírálat kifogásolta is a liberális jelzőt, mondván „a fogalom túl tág és nehezen definiálható. Gáspár Zoltán sokkal komplexebb jelenség annál, hogy ezt a szempontot tegyük meg a legfőbb jellemvonásának. Az ennél erősebb polgári radikális jelző járt egy pillanatra eszemben, ez a »polgári« miatt kevés, én valahonnan a radikális értelmiségi (egyben humánus, szociális érzékű, sőt egyes vonásaiban szocialista) fogalma felől közelíteném meg, megjegyezve, hogy én az igazi értelmiséget külön társadalmi kategóriának tekintem...” S ez nem egyedi vélemény, úgy látszik, a liberalizmussal szembeni fönntartások másoknál is igen erősek; liberálisnak nevezni valakit ma már becsmélésnek, de legalábbis degradálásnak számít. A helyette használatos kaleidoszkóp-meghatározások („ez is, az is, amaz is”) azonban csak látszólag pontosak. Mert az árnyalatokra, a színekre, a részletekre utalnak ugyan, de az alapsajátosságot homályban hagyják. Az eszmetörténeti elhelyezés így bizonytalan tartalmú címkézéssé egyszerűsödik le, s a címkék tartalmán mindenki azt ért, amit akar; gloriifikál vagy megbélyegez vele.

Az persze kétségtelen, hogy a lehetséges alapirányzatok (liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus) a történelmi korszakváltások során rendszerint sajátos

összefonódásokat mutatnak, s a konkrét elemzésnek mindig ezek konfigurációival kell számolnia. De ezek az összefonódások csak még szükségesebbé teszik a világos elhatárolásokat, az alapsajátosságok egyértelmű kijelölését. S ma már abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezeket az elhatárolásokat megtehetjük, hisz Egon Tuchfeld szempontjaiból kiindulva Körösi András világos tanulmányban mérte föl „liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus eszmétörténeti és politikai ütközőpontjait”, e három alapirányzat „viszonyának különböző, eszmei, értékrendbeni, társadalomelmélet-társadalomfilozófiai és politikai dimenzióit” (*Társadalomkutatás*, 1986. 3–4. sz. 129–134.). S bár e rövid tanulmányban még emlékeztetőként sem idézhető föl Körösi András e viszonyt bemutató diagramja, annak, aki e diagram ismeretében értelmezi a *Szép Szót*, nyilvánvaló: a *Szép Szó* szerzőinek törekvései a rendi korporatív államtól (Hatvany Bertalan) a szociáldemokráciáig ívelnek, *de úgy, hogy közös nevezőjük, jellegmeghatározó törekvésük a liberalizmus*. Ez volt, ez lehetett csak a lapban létrejövő s tartósan megmaradó „kiskoalíció” alapja.

A többi csak szín és árnyalat a lap palettáján.

5

Egy folyóirat persze mindig több, gazdagabb, mint az az alapmentalitás, mely irányzatát, alaptörekvéseit meghatározza. Sőt éppen ez a gazdagság, ez a sokarcúság, ez a sokfelől megközelíthetőség teszi újra s újra érdekessé a jó lapot, bármennyi év múltja is el megszületése óta. A *Szép Szó* is több (s szükségképpen más is) mint pusztán egy (csonka) liberális alapmentalitás hordozója. Munkatársai javának intellektuális szintje, műveltsége, a lap tárgyválasztásai és megközelítési szempontjai értéktéremtővé váltak. S ha a *Szép Szóról* – bármily röviden, s bármennyire egyszerű szempontú is – szólunk, ezekről az értékekről is beszélni kell, mert ez is óhatatlanul beletartozik az eszmétörténeti képbe.

A lap legnagyobb értéke – s ezzel nem mondunk újdonságot – kétségtelenül a kései József Attila költészete, melynek legtöbb darabja itt, e folyóiratban jelent meg. E versek ma már közismertek s nagy értéküket illetően is széles körű „szakmai” és olvasói közmegegyezés van. Közismert az is, hogy nagy programversek, melyek közvetlenül politikailag is értelmezhetők (*A Dunánál, Hazám*) éppúgy fölkelhetők közöttük, mint az egyéni lét alapkérdéseivel szembenező, egzisztenciális megrendülést okozó költemények. S mindez a nyelvnek olyan mély ismeretét, a mesterségbeli fogásoknak olyan biztos tudását mutatja, hogy klasszikus rangjukhoz percnyi kétség sem férhet. Egy jellemzőjüket, alapsajátosságukat azonban ebben az eszmétörténeti szempontú vázlatban is, ha mégoly röviden, külön is ki kell emelni. E jellemző pedig az, hogy ez a kései – s ismétlem, majdnem egészében a *Szép Szó*-ban megjelent – költészet, igen magas esztétikai szinten, tehát többleterővel, az *autonóm személyiség* belső világának, válságbafordulásának a föltérképezését (is) adja. Magyarán: a liberalizmus központi magjához tartozó s „megszületése” óta az emberiség alapértékei közé tartozó alapmentalitás, alaptörekvés megérzékítése, tudatossá emelése (is) végbement e költészetben. S nemcsak (s elsősorban nem) az ún. programversekben – bár ezek direkt politikai jelentésére a kezdetektől fölfigyeltek. Az autonóm személyiség válságának, pontosabban súlyos veszélyeztetettségének az a ténye válik a nem-programversekben átélhetővé, személyiségalakító élménnyé, amelyet a *Szép Szó* értekező anyaga legfőljebb indirekt módon érzékeltetett, sőt esetenként, bár hőiesen, tagadni is próbált. Hogy e költemények benső, a személyiség egészét meghatározó alapelveinek létrejöttében milyen szerepe volt a liberalizmusnak, milyen szerepe volt a fiatal Marx írásainak s milyen a sztálinizmus gyakorlatának megismeréséből fakadó heves elutasításnak, filológiai részletkérdés. De teljesen bizonyos, hogy megjelenésük a liberális célelv újraaktivizálódásának mutatója. József Attila így a *Szép Szó* legtisztább törekvéseinek művészi – következképpen közvetlenül átélhető, „elsajátítható” – igazolója, megerősítője (is) lett.

Jelentős – s máig becsülendő – értéke volt a lapnak az olyan fontos „európai”

értékeket közvetítő alkotók szerepeltetése is, mint Bartók Béla, Thomas Mann, vagy esetlegesebb formában Mannheim Károly. Ismeretes, valamennyien fontos műveket tettek közzé a *Szép Szóban*, bár annál ritkábban szerepeltek itt írással, hogy a lap egészére rá tudták volna nyomni bélyegüket. Jelentős intellektuális teljesítménynek tekintendő a pszichoanalitikus összeállítás (Ferenczi Sándor, Róheim Géza, Ignotus, József Attila) is, mely az autonóm személyiség válságának megértéséhez szállított szempontokat és fölismeréseket. S ha túlzó is Vágvölgyi B. András állítása, hogy tudniillik a *Szép Szó* az „európai távlatú és világszínvonalú demokratikus hagyomány”-t jelenti a magyar eszméletörténetben (*Irodalmi Újság*, 1988. 2. sz. 21.), ezek s több más most nem említett írás *ilyen igény, ilyen fölzárkózási törekvés meglétére* utalnak. Bizonyos, „hagyományos” véleményekkel szemben jelentős teljesítménynek és a lap fontos értékének tarthatjuk Fejtő Ferenc sztálinizmus-bírálatát (*Ami fontosabb Oroszországnál*), s teljesen egyetérthetünk Vágvölgyi B. Andrással, amikor Fejtőt idézi – egyetértőleg: „Elnyomni egy állam ellenzékét vagy csak egyszerűen megakadályozni az ellenzék megnyilvánulását, nagyon súlyos dolog: a terrorizmus kezdete.” S értéknek, figyelembe veendő teljesítménynek kell tartanunk az olyan (bár tömören megfogalmazott, de) lényeges fölismeréseket, mint pl. az Ignotus Pálét, aki az olasz (korporatív) fasizmusról így írt: „A fasizmus pedig egy öncélú állam alkatrészévé teszi az egyént, egy-vezér és egy-párt akaratával azonosítja az államot, bírálhatatlan irracionális tekintélynek veti alá az állampolgárt s széttagolt és megmerevített osztályok, rendek, céhek hierarchikus szerveinek tanácskozásaival helyettesíti be a demokratikus alkotmányt. Nincs szellemi elitje, csak milicista, militarista és párt-elitje van.” (99.)

Ugyancsak jelentős értéknek kell tartanunk a két tematikus számban (*Mai magyarok – régi magyarokról, Mi a magyar most?*) kifejeződő identitáskereső kísérleteket is. Ezek, ma már látszik, a magyarságtudat újraértelmezésének kísérletei voltak egy kulturális magyarságtudat jegyében.

S jelentős értéként tartható számon a lap széles skálán mozgó *kritikai* gyakorlata is. Nem alkalmi-esetleges *könyvkritikákra* kell itt gondolnunk; ilyenek is voltak a *Szép Szóban*, természetsszerűleg. Egyikük-másikuk, kivált Németh Andor kritikái e nemben is jelentősek. De egészében a lap jellemző karakterjegyét nem a *könyvkritikák*, hanem egy ennél lényegesen szélesebb körű ideológia-kritikai gyakorlat adja meg. E kritikai gyakorlat még akkor is jelentékenynek értékelendő, ha – az elfogult hívekkel szemben le kell ezt szögezni – ez a kritika az esetek nagy többségében *tünetkritika* maradt, s a bírált törekvéseket determináló tényezők föltárása és megértése hiányzott belőle. E vonatkozásban nemcsak Zsolt Béla, Nagy Lajos, Gáspár Zoltán, K. Havas Géza vagy Szirtes Andor némely írásaira kell gondolnunk – ez az attitűd lényegében az egész lapra jellemző volt, s legfőbb sajátosságainak egyikét adja. E kritikai gyakorlatot illetően azonban az sem hallgatható el, hogy ez – különösen a lap utolsó szakaszában – a népiekkel folytatott vita – egészében legalábbis problematikus – pozícióit tartósította. A *Szép Szó* körének népiesség-bírálatára nyomán (beleértve József Attila nevezetes nyilatkozatát, a *Van-e szociológiai indokoltsága...* címűt is) féloldalas, féloldalasságában lényeges pontokon gyakorta elfogult s így átütő erő nélküli volt. Sem az ellenfeleket, sem a potenciális olvasóközönséget illetően nem volt, nem lehetett meggyőző ereje, mert a népi mozgalom alapvető újdonságát nem érzékelte s így dinamizmusát, benső lendítőerejét sem ismerhette föl.

Ez az állandósuló s önmagát igazán kiteljesíteni nem tudó tünetkritikai gyakorlat az utolsó szakaszban mindinkább az *értékvédelemre* szűkítette le a *Szép Szó* eleve csonka liberalizmusát. A liberalizmus „urbánussággá” alakult át, amely immár csak a népiekkel folytatott polémia keretében volt értelmezhető, s amelynek alapsajátossága éppen ez a szembenállás lett. (Lukács György nevezetes *Új Hang*-beli *Szép Szó*-

bírálatában ezt a szakaszt, e szakasz karakterszerveit bírálta.) Mi hozta ezt létre? Az alapító szerkesztők háttérbe szorítása? Az új szerkesztők, elsősorban Gáspár Zoltán s a vele tartó, őt keménységben túl is licitáló K. Havas Géza egysíkúbb s militánsabb ideológiai pozíciója? A fokozódó fasizálódás, s így a veszélyek mind élesebb s egyértelműbb jelentkezése? Esetleg a népi tábor ugyancsak egyoldalú vitapozíciója, amelyet esetenként a harc logikája diktálta etikátlanságok is színezték? Nehéz pontosan látni. Valószínűleg e tényezők mind szerepet játszhattak a beszűkítésben. Részleteiben is pontos és meggyőző választ, mely a *Szép Szó* körét és a népieket egységben, egy korszak eszméletörténeti képének szerves elemeiként láttatja majd, csak egy ideológiatörténeti korszakmonográfia adhatna. S ennek az előmunkálatai még hiányoznak. De az ma már látszik, az utolsó időszak sajátos kettősség jegyében zajlott. A *Szép Szó*ban általánossá vált a „Szabó Dezsőtől a nyilasokig terjedő népi körök” (Gáspár Zoltán) differenciálatlan s elfogult bírálat. S itt, e bírálatban gyökeresedett meg a népiek szemléletének irracionáliszmusra, szabadságellenes törekvések hirdetésére szűkítése, amely a népiekről, vádló éllel, ma is él értelmiségi közvéleményünk egyik részében. Ez pedig, nyilvánvaló torzításai és egyoldalúságai miatt, igen súlyos eszméletörténeti anomáliákkal járt az utóbbi évtizedekben is. Ugyanakkor arról sem szabad hallgatni: elsősorban K. Havas Géza írásai révén a *Szép Szó*ban megindult a liberalizmusnak egy olyan újraalapozása is, amely már tudatosan reflektált a totalitáriánus rendszereknek az egyes embert „államosító”, elnyelő, sőt nemritkán a megsemmisítésnek is kitévő gyakorlatára. Ennek során főlelevenítették a liberalizmus korábbi nagy alakjainak (pl. Millnek) életét és nézeteit. Mindenekelőtt pedig törekedtek a liberalizmus gazdasági megalapozására, korszerű gazdasági elmélettel való „fölszerelésére”. S bár K. Havas gazdasági nézetei, melyeket részben a *Magyar Fórum*ban fejtett ki, doktrinális tisztaságukban aligha lettek volna megvalósíthatók, ösztönző szerepük tagadhatatlan. Sőt bizonyos, a georgeizmus számos eleme ma is aktuális. A liberalizmusnak így létrejött új változata pedig egészében F. A. Hayek fölfogásával hozza rokonságra szerzőjüket.

A liberalizmusnak ez az újraalapozási kísérlete azonban a *Szép Szó*ban már nem teljeshetett ki. Az új, totalitárius ellenőrzést bevezető sajtótörvény, amely ellen a *Szép Szó* gárdája már készültekor tiltakozott, 1939 nyarán lehetetlenné tette a lap további megjelenését. S a „történelem”, amelyet szeretünk ilyen eufemisztikus formájában emlegetni, amúgyis szétszórta a munkatársakat. Az alapítók közül József Attila már nem élt, Hatvany Bertalan, Ignó Pál és Fejtő Ferenc pedig emigrációba kényszerült. Az utolsó szerkesztő, Gáspár Zoltán hamarosan saját lapjánál, az *Esti Kurír*nál is „kikapott a publicista rangjából”. A kísérlet, amelynek nagy – s az adott körülmények között – eleve reménytelen célja a liberalizmus nagy eszméinek „föltámasztása” volt, elbukott. A *Szép Szó* körének ereje a liberalizmus újraalapozására kevésnek bizonyult. Igaza volt Ignó Pálnak, amikor – válaszolva Lukács Györgynek – elhárította bírálója dicséretét, s „bevallotta”, nem voltak olyan fölkészültek, mint amennyire szükséges lett volna. De szerepvállalásukról – s e szerepvállalás történeti érdeméről – mégis önérettel szólhatott. A *Szép Szó* nemcsak a korszak legjelentősebb költőjének és költészetének adott otthont, biztosított neki fórumot, de vállalt egy fontos mentalitástörténeti szerepet is. A magyarországi zsidóság veszélyérzetének kifejezőjeként s általános szintre emelőjeként a lap az emberi szabadságjogok súlyos korlátozásának lehetőségeire figyelmeztetett. S bár a lap gárdája nem tudta kikovácsolni azt az eszményrendszert, amelyet a siker reményében lehetett volna e veszélyekkel szembevetni, ennek az eszménynek néhány lényeges elemét mégiscsak föl tudta mutatni. S a nyomtatott betű konzerváló szerepe révén tovább is tudta örökíteni ezeket – súlyos történelmi katalizmák viharain át.

Érdemnek pedig ez sem kevés.

Szilveszter esti dűnnyögések 1989-re

Magyar nemzet véginségre
jutott immár, nincs ki védje,
határain körös-körül
magyarok vesztének örül
minden szomszéd álbarát.

Siratóének Magyarországról,
mikor a tatárok pusztították,
XIII. század

*Hollywood küld szivárványos szeműveget
működöt műszempillát műmellett és műkönnyet
küld Hollywood vagonszámra nekünk hozzánk
tolatnak a nevetés birodalmából át az óceánon
girlandos vonatok Fred Astaire és Gene Kelly
gyűrhetetlen frakkban szteppel át a felmosatlan
konyhakövön vagy Judy Garland szédeleg ágyunkba
a reggeli lágytojással – – – jól elvagyunk i g y
i t t félkönyéken * nézünk még dobozunkban félig
elrohadt szovjet filmeket és jó a közérzetünk
hogy a kézzel is tapintható mocsok mostanában minket
mégiscsak elkerül, hát jó attól, a nagy Gyilkosok a
nagy Zsarnokok a nagy Diktátorok leleplezendőben noha
itt mászkál tapos ölet vagy csak mosolyog atyásan
körülöttünk némelyik közöttünk némely * lesz jövőre
b o r hogy mocsarasra leihassuk meg-meglóduló agyunkat
térdünkbe kivesszék a lendítő erő, lesz b ú z a is
hogy reggelinkhez zsömlét süthessen a szorgos pék
rosszul kelesztett elhagyott kenyereinket fölزابالják
az elfinnyásodott disznók és nem lesz b é k e s s é g csak
újabb hazugságok lesznek általános világenyhülésről
leszerelésről és csapatkivonásról a nyugati gazdaság
válságáról és a szocialista közösség összetartó szeretetéről
hogy lesz hazánk mert lesz jogunk, ismét *
hosszúcombú lányokról álmodunk és kisportolt gyöngéd
férfiakról elzsírosodó hasunk megrándul ha végigfut
egy kéz nyakunktól egy kéz le a combtövünkig (gyöngéd lesz
az és tisztább a miénknél)*

kövéren is lehetünk jó hazafiak kurválkodván is vezető
 állam- és pártfértiak elgyangyulva is büszke európeérek
 lehetünk mi még * Istennek hála harangszó lakja
 tornyainkat télen eljön a hó és nyáron a nap barnára
 érleli meztelen seggeinket a zajos strandokon és a
 tűre cseppent néhány vér ragyog múlhatatlanul: ablakunkon
 át bámuljuk a pusztulás megszokott utcaképeit és
 a költészet elveszíti lassan maradék zöld szíqeteit a
 létezés törékeny résein * költészetünk * majd a piros
 kisgyermek elkesérnek minket sírdogálnak a rossz
 kocsmák teleköpködött lépcsőin várakozván ránk kik
 a lélek maradék lehetőségeit fecsegiük szét makogó
 éjszakákba és dióhéjként roppan koponyánk össze ha
 agyunkat megérintik a magasabb rendszerek. azok. nem
 csoda hát hogy »mi«-ben definiáljuk magunkat és üresség
 közelit és az üresség minket lát * mégis miért hogy
 vesztünkben is áruljuk egymást az országot a földet
 arcunkat már életünkben átüti a fű fölveri a tarack
 hogy morogva bár de végigasszisztáljuk a gyilkosságokat
 az újabb genocídiumot a szent barátság hazuq nevében
 menekülők sirása veri fel éjszakánkat puskalövések tördelik
 határainkon a kukoricást és temetetlen halottak
 meredeznek föl a hótalan rezzenéstelen földsávokból * a
 Dunaparton áll még az ország háza és össznépi t a l k - s h o w - t
 játszanak aranyozott termekben kopott hitű hölgyek és únt
 urak ül a költő a vizet nézi bronz-borzadályban úsznak
 lefelé lusta uszályok ahogy sorsunkból kiúsznak lassan
 a nagy barna reménykedések * nincs mit várni itt a hangos
 köpönysuhogtatásban: Judy Garland szédeleg ágyunkba
 a nappali lágytojással vagy Fred Astaire és Gene Kelly
 szteppel át gyűrhetetlen frakkban a felmosatlan
 konyhakövön girlandos vonatok tolatnak át hozzánk
 a nevetés birodalmából át az óceánon vagonszámra
 küld nekünk műkönnyet műmellet műszempillát működöt
 szivárványos szemüveget küld nekünk Hollywood

Augsburg, 1988

Kacsó Sándor okossága

Beszélgetés

MG: – 1935 őszén érdekes levélváltásra került sor közted és Kacsó Sándor között. A levélváltás kiváltó oka *Erdélyi hang a budapesti rádióból* című cikked, mely a *Brassói Lapok* 1935. augusztus 23-i számában jelent meg. A cikkben Mikó Imre budapesti rádióelőadására reflektálsz, azt pozitívan értékeled. Az előadás tárgya és cikked alapgondolata az, hogy az erdélyi magyar kisebbség szempontjából egyformán ártalmas mind a magyar revizionizmus, mind pedig a román sovinizmus. Hogyan hangozhatott el akkor a magyar rádióban egy ilyen előadás?

MJ: – Csodák a történelem legkülönbözőbb és legnehezebb korszakaiban is előfordulnak. A magyar rádiónál, akárcsak a magyar sajtóban általában jelen voltak a demokraták, a liberálisok, jelen volt, a személyi kapcsolatok sajátos hálózata révén az akkori „disszidens” gondolkodás. Úgyhogy tulajdonképpen nem is volt olyan nagy csoda, hogy Mikó Imre előadása ott elhangozhatott.

MG: – A cikket tartalmazó lapkivágáson a következő megjegyzésed olvasható: „Kacsó Sándor elhagyta az utolsó bekezdést. Felmondtam a *Brassói Lapoknak*. Éles levélváltás Kacsó Sándorral. Levelezés eltűnt. [Megtaláltuk! – M. G.] Megmaradtam cikkírónak. Az *Egy Hétt*ben az Irodalmi jegyzet (*Torokba fojtott szó*) első bekezdése felel a B L-nek.” Mielőtt rátérnénk a szóban forgó szövegekre és levélváltásra, kérlek, mondd el, mikor és hogyan kerültél a *Brassói Lapok*hoz?

MJ: – Miután lejárt a katonáskodás éve, 1933-ban Gaál Gábor maga mellé vett a *Korunk*hoz. Feltüntette a nevemet segédszerkesztő, vagy nem tudom, milyen magas címmel. Részben a szerkesztőségben dolgoztam, részben a világot jártam, azaz Erdélyt és Bukarestet, előfizetőket gyűjteni; a *Korunk* nyomdaadósságai ugyanis mind szorongatóbbá váltak. Így ismertem meg személyesen az erdélyi városok baloldali, de legalábbis liberális értelmiségét és kötöttem nem kevesekkel barátságot. Brassóban dr. Füzy Bertalan, a *Brassói Lapok* főszerkesztője fogadott rokon-szenével. A Kommün idején Szatmáron állt a forradalmi események élén. Amikor a román királyi hadsereg bevonult a városba, úgy menekült meg a retorzió elől, hogy egy városszéli ház kútja mélyén töltött két vagy három napot. Képzett jogász, hallatlan gyakorlati érzékkel; feltétlenül demokrata, liberális. Az újság szerkesztői is jóindulattal voltak irántam. Körösi-Krizsán Sándor, Mikes Imre, Kakassy Endre, aki Bukarestből járt le a szerkesztőségbe és akit még katonáskodásom idején megismertem, meg Kacsó Sándor, Halász Sándor (gazdasági szakember, a népfront idején megjelenik a *Korunk*ban, Kahána Bernát, a lap tulajdonosa, Kahána Mózes bátyja. Aztán meg Szemlér Ferenc, Abafáy Gusztáv. Jósikerű akvizíciós munkám befejeztével, Kolozsvárra való visszatérésem előtt Füzy felajánlotta: lépjek be a *Brassói Lapok* szerkesztőségébe. Természetesen nem hagytam el Gaál Gábort és a *Korunk*at. Csakhogy a lap anyagi helyzete a nyolcszázra feltornázott előfizetői lét-

szám ellenére sem javult. Gaál már az óráját is elzalogosította. Ekkor vallottam be Füzy doktor ajánlatát. Hát igen, Gaál elfogadta, hogy áttegyem a székhelyemet Brassóba. Füzy doktor örömmel fogadott. Megérkezésemkor ezzel kezdte: „Holnap-tól maga szerkeszti a brassói egész oldalt, maga írja – riport, hírek stb. Felel az apróhirdetésekért. Szereti Mikszáthot? Ha igen, ha nem, temetkezzék Mikszáth írá-saiba. Magyarul újságot írni így lehet. Az ő stílusában.” Salamon Ernőt is ott talál-tam, az előszobában egy íróasztalon körmölt. A szerkesztőség: egyetlen hosszú szo-ba, asztalok szemben a fallal. Az írógépek dörögtek. Kacsó Sándor mellett jelölte ki Füzy dr. a helyemet. Rábizott. Vagy négy-öt hónapig dolgoztam így. Kahána Bernát hozzám akarta adni szép leányát. Lehettem volna „vőszerkesztő”. De Brassóban végül is Klárilal házasodtunk össze. S mivel neki, mint említettem már, Temesváron volt női fehérnemű-varró műhelye, hogy belejöttem a mesterségbe, a megürrült tem-esvári tudósítói állásba helyeztek át. Amihez tudni kell, hogy a *Brassói Lapok* negyvenezer példányának a lehetőséget a világlapok mintájára, kicsiben, remekül kiépített tudósítói hálózat teremtette meg. Bukarest, Marosvásárhely, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Udvarhely, Csíkszereda. A tudósítók riportjai, publicisztikájuk, szí-nes írásaik a harmincas évek kisebbségi történelmét rögzítették. Többkötetes „élő-történelem-könyv” állna össze ezekből. De az előbb említett negyvenezer példány-hoz még hozzá kell tennünk a főleg a falvak, kisvárosok közönségéhez szóló *Nép-újság* százezer példányát. Valamint a *Brassói Lapok* változatoként több ezer példány-ban nyomott *Bukaresti Lapokat*, fiókszerkesztőséggel a fővárosban, mely egyben a brassói szerkesztőséget is ellátta eredeti központi anyaggal. Minden nap száznegyven ezer újságnyi pontos világtájékoztató a romániai magyar kisebbség számára, pol-gári, népi, demokratikus, liberális szellemben, a kisebbségi jogok védelmében, a ro-mán demokráciát támogatva, a magyarországi állapotokat tükrözve – többek között Márai Sándor, Zsolt Béla, Bálint György publicisztikájának másodközlésével –, kite-kintve a román, magyar, magyarországi, szlovenszkói szellemi életre, a mi hazai irodalmunk kérdéseit és eredményeit felszínen tartva – Tamási Áron, Szentimrei Jenő, Balogh Edgár állandó jelenlétével –, és végül is nekünk baloldaliaknak (záró-jelben: kommunistáknak) generózan közlési lehetőséget nyújtva. Kahána Bernát ugyanis, a lap tulajdonosa, bár elsősorban remek üzletember volt, de azzal a meg-győződéssel és elszánással, hogy az a lap, amelyet ő finanszíroz, ő ad ki, ő keres rajta, csak a demokráciát szolgálhatja. Ilyen értelemben, ennek érdekében, ennek szolgálatában került össze a szerkesztőség.

De lám, kérdésedre ismét „regényesítéssel” válaszoltam. Pedig mindig taszított – legalábbis személyes vonatkozásban – az „önéletrajz-írás”. Bár minden, amit írt-am vagy írok, nem más, mint a magam életének írása; még ha másokról szólva, akkor is. Különben régóta valóm, hogy ha az író újságíró – munkája nem egyéb, mint írói napló. Amiként az újság maga nem egyéb, mint a történelem naplója...

MG: – Mivel a nagyváradi *Egy Hétben* megjelent cikkedről Németh László romániai látogatása kapcsán majd részletesebben is szót ejtünk, most csak a *Brassói Lapoknak*, pontosabban Kacsó Sándornak felelő sorokat idézem: „A vasöklök nap-jait éljük. A vasöklök szétverik könyveink szedését, kiütik alólunk a radikális pol-gári lap hasábjait, ahol még megszólalási szabadságot reméltünk, a vasöklök simán, elegáns mozdulattal kitörlik írásunkból a mellbevágó mondatot...”

Íme a mondat, a Kacsó által elhagyott utolsó bekezdés (1935. augusztus 25-i le-veledből rekonstruáltam): „... a múltbeli késéseket és hibákat félretéve marxisták és nem marxisták új realista, jószándékú népi alapon találkozhatnak a nemzetisége-ket fenyegető fasiszmus elleni harc jegyében.” Kacsó a szerkesztői beavatkozást azzal indokolta, hogy amit kihúzott, „az lényegtelen dolog volt, a Maga és az *Erdélyi Fia-talok* közötti belső ellentét”. (1935. aug. 30.) Te ebből – joggal – arra következtet-hettél, hogy Kacsó egyszerűen nem tulajdonít különösebb jelentőséget a marxizmus-nak, hiszen szerinte marxisták és nem marxisták szétválása és esetleges újbóli együtt-haladása csupán „8 vagy 10 fiatalember” belső ügye, és nem érinti a lényegét, a ké-

szülődő demokratikus összefogást, nemzeti(ségi) demokráciát. A marxisták örüljenek, ha személyileg és általánosabb jellegű állásfoglalásaikkal jelen lehetnek ebben az összefogásban, de ne tekintsek magukat a többiekkel egyenlő súlyú partnereknek, és főként ne próbálják eszmei és politikai hovatartozásukat explicit formában kifejezésre juttatni. Ami azt jelenti, hogy a baloldali radikális Kacsó Sándor főszerkesztősége idején a *Brassói Lapok* mintha feladta volna korábbi „generózus” magatartását és engedett az akkor uralkodó élesen antimarxista és kommunistaellenes hangulatnak, amely a marxistákat nemcsak a „nemzet”-ből, hanem – mint irányzatukat nyíltan vállaló értelmiségieket – a demokratikus nemzeti összefogásból is kizárta. Márpedig Te – érthető módon – úgy próbáltál részt venni ebben a fasizmussal szembeni önvédelem jegyében álló nemzeti összefogásban, hogy közben nyíltan vállalhasd marxista, „diszsidens” meggyőződésedet.

Egy Hét-beli cikked, amelyben a Németh László nyomdokaiba lépő erdélyi „titkos fasisztá”-k leleplezését sürgeted, azonban arról tanúskodik, hogy kizárólagosági indulatokban a baloldalon sem volt hiány. 1935-ben a marxistákat és a nem marxista demokratákat egyformán – és mindennél inkább – a fasizmus és sovinizmus elleni összefogás gondolata foglalkoztatta. De ekkor még nagyon elevenek voltak – mindkét oldalon – azok a fennmaradt, kölcsönös bizalmatlanságot szülő indulatok is, amelyek komolyan veszélyeztették az éppen kialakuló szintézis-folyamatot.

MJ: – Valóban, 1935 őszére a fasizmus általános erősödése, vehemenssé válása mindenütt, Romániában, Magyarországon, szerte Európában szükségessé tette az összekapcsolódást, de világnézetiileg még nagyon polarizált volt a helyzet, a partnerek még nem ismerték fel, hogy nem csekély koncessziókat kell tenniük annak érdekében, hogy együttesen a különbségek fölött álló történelmi szükségletek szolgálatába álljanak.

MG: – Persze nem mindenki gondolkodott egyformán a baloldalon sem. Cseresnyés Sándor például, 1935. augusztus végi, Brassóból keltezett levele tanúsága szerint nem értett egyet veled Kacsó megítélésében. „... te most olyasmit tettél – írja –, amit nem érthettek meg... Kacsó, aki őszinte, tiszta demokrata, aki tesz és segít nekünk a lapnál!!!!, fegyvertársunk és egy frontot tartunk vele – ennek mész te neki? Miért? Mert kihúzott öt sort egy cikkedből? (...) Kacsó, akit kétbalkezes gyerkőcök lefasisztáztak a jobb sorsra érdemes Jövőben... Ha Népfront létrejön, úgy biztos lehetsz benne, hogy az ilyen Kacsó-féle elemekre sokkal nagyobb szüksége van, mint bogarászó talmudistákra...”

Ki volt Cseresnyés Sándor? Egyik korábbi beszélgetésünk során említetted, hogy nagy kalandja volt vele a *Korunknak* és neked is.

MJ: – Cseresnyés Sándorral egy osztályba jártam a temesvári piarista gimnáziumban. Akkor még Kirschner volt a neve. Amit nem azért említek, hogy felrójam neki, hiszen apám után engem horvát névvel Nelovánkoviitsnak hívtak. Együtt irodalmiaskodtunk. Ő csakhamar a Magyar Párt hivatalos lapjánál bukkant fel, írásait Cseresnyés névvel jegyezte. Korai baloldali verseimet kifigurázta. Szellemesen. Miután Brassóból Temesvárra kerültem, a *Brassói Lapok* szerkesztőségében tűnt fel. Emlékezetes riportokkal. Azután Párizsban jelent meg. A spanyol polgárháború idején remek élményriportot küldött a *Korunknak* a polgárháborúról. Hamarosan értesítés érkezett Párizsból, hogy szó se róla, Cseresnyés nem járt Spanyolországban, tehát ottani harctéren sem. Ami az etikai kérdésen túl azért érdekes, mert kitűnő írását művészi eszközökkel, jó tárgyismerettel teljesen hihetővé tudta tenni. A fikció valószerűsége fedte az idő és a hely egyébkénti tényeit.

MG: – Hát ez nagyon érdekes. A Rajk-per anyagát tartalmazó Kék könyvben ugyanis Cseresnyés mint tanú szerepel, és tanúvallomásaiból kiderül, hogy 1937-ben Rajk Lászlóval együtt a Nemzetközi Brigád önkéntese volt Spanyolországban. Később Franciaországban együtt voltak koncentrációs táborban, majd 1947-ben Rajk

a Belügyminisztérium Sajtóosztályának a vezetésével bízta meg. Most már a – nyilván – ellenőrizhetetlen párizsi „értésítés” vagy a nem éppen megbízhatóságáról közismert Kék könyv mond igazat? Ezt azt hiszem, már sohasem tudhatjuk eldönteni. Ha csak halála előtt Cseresnyés meg nem írta a maga történetét.

De ha már a *Brassói Lapok* belső munkatársainál tartunk, engeddd meg, hogy idézzek néhány sort egy olyan levélből, amely – 1935 februárjában, vagyis alig fél évvel a Kacsó és közötted kipattant vitát megelőzően – bizalmasan tájékoztatott téged a brassói szerkesztőség veled kapcsolatos álláspontjáról. „... irodalmi jegyzetei körül némi kis harcok dúltak idebenn – írja Anna [Látó Anna]. – Kacsó kifogásolta azt a baloldali támadó élt, amivel különösen Némethék szereplését piszkálgatta, kifakadását Füzy helyeslő hümmögéssel kísérte. Krizsán persze, mint bűntárs, védekező magatartást tanúsított. Nem ajánlom, hogy ilyesmivel ismételten próbálkozzék.” Füzy, a Kacsó előtti főszerkesztő és a szerkesztőség tagjai már szóba kerültek. Most talán csak annyit, hogy ki volt Anna, és hogyan lehetett a sztálinista pereket vehemensen bíráló, „trockista” Krizsán „bűntársad”? Németh László megítélésében egyetértett veled?

MJ: – Amikor a *Brassói Lapok*hoz kerültem, Látó Anna a szerkesztőségben dolgozott. Képzett, okos, jó irányú, baloldali szemléletű asszony volt. A háború alatt menekülteként Londonban élt. Élményeit könyvben írta meg. Hazatérése után a kolozsvári magyar sajtó megbecsült munkatársa. Jánosi János esztéta édesanyja. A másik Körösi-Krizsán Sándor. Az első világháború végén részt vett az orosz forradalomban. Hazatérve a romániai kommunista párt megalakulásában játszott szerepet.

MG: – Azokban a tanulmányaiban, amelyekben a romániai kommunista mozgalom kezdeti periódusával foglalkozott, nyilván személyes tapasztalatait hasznosította. Én az *East Europe* című New York-i folyóirat 1966. decemberi számában olvastam *Rumania and the Comintern* című tanulmányát, amelyben a román pártdelegáció 1921-es szovjetunióbeli tárgyalásairól ír – mint azok egyik résztvevője.

MJ: – Krizsánt Füzy doktor hozta magával Szatmárról, amikor a *Brassói Lapok* főszerkesztését átvette. Ferenczi Noémi, a kitűnő nagybányai művésznő volt a felesége, aki aztán – talán épp válásuk után – Budapestre távozott. Tökéletesen beszélt románul, oroszul, angolul, franciául, németül. A külpolitikai rovatot szerkesztette. Azt beszélték róla, hogy trockista. Én természetesen gyanúval szemléltem, bár gyógyító politológus volt, finom újságíró, a háború alatt angol kém, azután a Szabad Európánál kötött ki (ezt mondják róla), bár nem szégyen a háború alatt angol kémnek lenni. Azt hiszem, Franciaországban halt meg. Elítélte Németh Lászlót? Mi a baloldalon a harmincas évek közepén Németh Lászlót jobboldalinak tartottuk és az elítélt harmadikutasság képviselőjének. Valószínűleg Krizsán is jobboldalinak tartotta; így lettünk „bűntársak”. A főszerkesztői tisztet ekkor már Kacsó Sándor vette át Füzytól. Ő Németh László fenntartás nélküli híve volt.

Kacsó – hogy róla is beszéljünk – akkor, amikor én odakerültem, még nem volt a *Brassói Lapok* első embere. A szövetkezeti mozgalomban játszott szerepével, a magyar bankokkal, a Magyar Párt kasztszerű vezetőségével, a konzervatív arisztokráciával szembeni kritikájával, feltétlen demokratikus néppártiságával ő jelentette a *Brassói Lapok*ban a „honiságot”. Ebben a szerkesztőségben az akkori népi-radikális Kacsó Sándornak végig az volt az álláspontja, hogy a nyílt kommunistaság csak kompromittálhatja a demokrácia és a kisebbségi önvédelem ügyét, s így nekem mint fiatal kommunistának óhatatlanul vitáim voltak vele. E viták intenzitását az ő Németh Lászlóhoz való kötődése csak fokozhatta. Hogy én itt hányszor voltam túlradikális, balos, zöldfülű és a többi, azt nem tudom, de nyilvánvaló, hogy az is voltam. Amikor ő főszerkesztő lett – és arra a bizonyos levélváltásra is sor került közöttünk – én már Temesvárt voltam a lap képviselője, szerkesztője, riportere, mindenféleje, de miután kiléptem a laptól, akkor is folytatólag lejártam Brassóba, és Kacsóval eleven, vibráló beszélgetéseink voltak. Emlékszem arra, hogy több ízben

is azzal utaztam fel Brassóból Kolozsvárra Gaál Gáborhoz, hogy beszámoljak neki ezekről a beszélgetésekről és közöljem vele a véleményemet, hogy Kacsót és a szerkesztőség többi tagját is be kell kapcsolnunk a *Korunk*hoz.

MG: – Egyik, Klárinak írott leveledben emlited „Mikes brassói lapjá”-t. Nyilván a *Brassói Lapok*ról van szó. Mikes Imrét, a későbbi Gallicust ismerted személyesen? Milyen ember volt?

MJ: – Mikes Imrével a *Brassói Lapok* szerkesztőségében találkoztam. Megbarátkoztunk. Nem túlzok, ha azt mondom, Mikes a magyar újságírás egyik legremekőbb alakja. Publicisztika, riport. Politikai, művelődési, európai tájékozottságban a lapnál csak Körösi-Krizsán Sándor vetekedett vele. Mikes sokáig élt Párizsban. Onnan tudósított erdélyi lapokat. Ő is, akárcsak Krizsán, még a harmincas évek elején felismerte a sztálinizmus való természetét és kifejezést adott véleményének. Ezek az emberek nem szovjetellenesek voltak, hanem sztálinizmus-ellenesek. Sose kerültek egy platformra a magyar vagy román reakció, pláne a fasizmus szovjetellenességével. Ha egyszer eszébe jutna valakinek összeállítani a *Brassói Lapok* publicisztikai meg riport-antológiáját, Kacsó Sándor mellett Mikes és Körösi-Krizsán és az eddig nem is említett Ruffy Péter lennének lapjain a legkiemelkedőbbek. Egy ilyen antológiában – amelyből a legjelentősebb magyarországi publicisták sem hiányozhatnának – a két világháború közötti magyar kisebbségi, európai, közép-kelet-európai valóság hallatlan dokumentumértékű körképe kerekednék ki. A történészek hasznára is. Az irodalomtörténészek számára pedig a *Brassói Lapok* irodalmi anyagából való válogatás lehetne fontos. Igen, Mikes Imre volt Gallicus. Valahol Kaliforniában él, öregén, immár szótlanul.

MG: – A szerkesztőségi körkép után lássuk, milyen máig is érdekes gondolatok merültek fel a közted és Kacsó közötti levelezésben. 1935. augusztus 25-i, első leveledben a következőket írod Kacsó Sándornak: „... egyben azt hiszem, meggyezik az erdélyi székely vagy magyar demokrácia és a különböző nyomások alatt szétlapított radikális szemléletű ifjúság. Abban, hogy a többségi, népi létünkre törő fasizmus, a népet létében megtámadó nemzetelnyomás ellen harcba kell állni. (...) bizonyára sokan örülnének, ha tanújelét vennék abbeli szándékának, hogy hajlandó kezdet nyújtani a jószándékú, radikálisabb hangnemből is az erdélyi magyar kisebbségi tömegek érdekeiért sikra szálló fiataloknak.”

Majd Kacsó meglehetősen éles és kioktató hangnemű válaszlevelének vétele után: „... én őszintén, egy általam elvinek értelmezett differencia megvilágítása kapcsán is a közeledést kerestem. ... kifejezést adtam annak, hogy az Önök által joggal nem túl sokra becsült marxista fiatalság, ha hibákat követett is el a múltban, értékes és nem mellőzhető mennyiség.” Elismered tehát, hogy voltak bizonyos hibák, sőt arra is utalsz, hogy a *Jövőben* megjelent Kacsó-ellenes támadás „az események utolsó fejlődésfázisának szempontjából helytelen vagy hibáztatható lehet”, de – hangsúlyozod – „a cél ott sem volt alantas: egy politikai meggyőződésnek ... magyar, népi tömegérdekért történt megnyilatkozása volt az. Viszont a polgári és a forradalmi demokrácia már gépfegyverrel is állt egymással szemben.

A pillanatnyi konstelláció más: a forradalmi és polgári demokráciának ma csak egymás mellett vezethet az útja.”

A francia kommunistákra és szociáldemokratákra hivatkozol, akik annyi „egymás ellen vezetett véres hadjárat után ...

MJ: – Akkor is, ugye ...

MG: – ... egymás mellett menetelnek, anélkül persze, hogy elvét bármelyikük is feladná.” Ezt a célt szeretnéd Te a magad szerény eszközeivel a megvalósuláshoz közelebb vinni, „itt Erdélyben” is.

Mielőtt rátérnénk Kacsó álláspontjának az ismertetésére, megkérlek, reflektálj a fentiekre.

MJ: – Csak annyit jegyeznek meg, hogy – akkor is – újságolvasó ember lévén, élénk figyelemmel kísértem a német emigráns sajtót, és amennyire csak hozzájutottam, a franciaországi sajtót és eseményeket is. A német emigráns sajtóban tényként van jelen ez a felfogás, amely a tölem idézett sorokból kitűnik, tehát olvasói tapasztalatom, intellektuális tapasztalatom volt arra vonatkozóan, hogy a hitlerizmus, illetve a fasizmus ellen mi a járható vagy mi a szükséges út, amit aztán megtámogat a francia példa. Franciaország, ahol nemcsak a sajtóban, hanem magában a társadalomban, egy liberális burzsoá államban aktív társadalmi mozgásban látható ennek a felfogásnak a megvalósulása. Tehát nincs szó semmilyen személyes felfedezésről, legföljebb bizonyos olvasmányok és lejátszódó koresemények, mondjuk úgy, helyes értelmezéséről és magamévá tételéről.

MG: – Ami Kacsót illeti, az ő leveleiből két fontos vonatkozást emelnék ki, a demokrácia kérdésében és a kisebbségi helyzet, a magyarság kérdésében elfoglalt álláspontját. Mindkettő alapkérdés volt akkor is és az ma is. Kacsónak – mindjárt meglátjuk – komoly fenntartásai voltak a marxistákkal, a kommunistákkal, valamint magával a kommunizmussal szemben. „Ön nagyon jól tudja – írja Kacsó –, hogy az erőszaknak sohasem voltam embere, s a diktatúrát ösztönösen és lelkem mélyéből gyűlölöm, nem mint Ön, aki bizonyos helyzetben és körülmények között nemcsak megengedhetőnek, hanem szükségesnek is tartja.” (1935. aug. 30.) Azt hiszem, Kacsó itt egy olyan vonatkozást emelt ki, amely valóban gyenge pontja volt a kommunista mozgalomnak.

MJ: – Igen. Beszéltünk már arról, hogy a diktatúra, a hatalomátvétel, az európai forradalom lehetőségének az illúziója milyen szerepet játszott a radikalizálódásunkban, a Gaál Gábor megfogalmazta „tisza osztályvonal”-ban, és visszatekintve történelmi tévedésnek nevezzük ezt. Ami nem a mi felfedezésünk, hanem egy immár általános értékelés, legalábbis abban a szellemtartományban, amelyet a magunkénak vallunk. Tehát egy illúzióról volt szó a baloldalon. Azon az oldalon, amellyel szemben Kacsó polgári demokratikus oldalról a maga demokratikus fenntartásait kifejezésre juttatja. Vagyis az a diktatúrafóbia, amely Kacsónál megjelenik, tulajdonképpen egy illúzió ellen irányul, mert egy baloldali diktatorikus hatalomátvételnek 1935 őszén itt semmiféle aktualitása nem volt.

MG: – Attól még európai vagy világszinten nagyon is lehetett.

MJ: – Kacsó álláspontja általánosságban érvényes lehetett, de konkrét célpontja nem volt. Ez a célpont nem létezett. De persze méltányoljuk az elvi álláspontot.

MG: – Kacsó a kisebbségi magyarsághoz való viszonyulás kérdésében talán még lényegbevágóbb eltérést észlelt közte és azok között az ifjú marxisták között, akiknek Te egyik legöntudatosabb és legaktívabb képviselője voltál akkoriban. „Előbb a parasztvalóság, s azután a munkás – írja Kacsó már idézett első, augusztus 30-i levelében. – Ez azonban ténybeli adottság, a kisebbségi magyarság szempontjából különösen, s én úgy érzem, hogy felelősségteljesebben és bensőbben vagyok kisebbségi magyar, mint Ön. Természetesen jogában áll ezt a hitemet visszautasítani.” Miután Te ezt a kétségtelenül sértő vagy legalábbis félreérthető kijelentést visszautasítod („balga dolog volna a felől vitatkozni, hogy kettőnk közül melyikünk a magyarabb, mert a magyar és a magyarabb kritériumait legföljebb a fajteóriában találhatnánk meg”), Kacsó körültekintőbben és pontosabban fogalmazza meg álláspontját: „Az én ösztönös magyarságom nem biológiai tétel vagy faji képlet. Nem is erről van szó. Kisebbségi magyarságról volt szó, Ön is ezt a kitéltet hasznáلتa. Ezen a téren pedig nincsenek bennem engedmények. Én valóban kisebbségi magyarnak érzem magam, tehát minden munkám és megnyilatkozásom a kisebbségi magyarságért történik. A kisebbségi magyarságot pedig csak az okosság tarthatja meg. Nem célom mártírrá tenni egy népet, vagy néptöredéket. A mártíromság egyénenként

lehet cél, de egy népnél soha. A cél az élet. Ön tud most taktikázni és engedményeket tenni a cél érdekében, s közösen menetelni azokkal, akikkel szükség esetén gépfegyverrel is szembeszáll. Engedje meg ezt a taktikázást nekem is. Megjártam én már az iskolát, és voltam én ott, ahol Ön most van. Nem világot akarok megváltani, hanem egy kisebbségi népet irányítani megélhetése ösvényeire. Azt, amit Ön vall, nem a mi feladatunk elvégezni, mert nincs is módunkban, s ha mi kezdjük, nem előrevisszük a mozgalmat, hanem elgáncsoljuk." (1935. szept. 5.)

Itt bukkan fel a kacsói „okosság”, ez a centrális kategória, amelyről később majd megkockáztatok néhány megjegyzést. Kacsó tehát a kommunista mozgalomban való részvételt egy kisebbségi népcsoport számára nemcsak hogy irreálisnak és veszélyesnek, hanem még az „ügy” szempontjából is károsnak minősíti, tekintettel arra, hogy amennyiben a kisebbség teszi magáévá a forradalmi gondolatot, a többség elkerülhetetlen módon visszariad ettől a perspektívától, nem fogja azt a saját ügyének tekinteni. Ennek volt is némi valóságalapja, ha az akkori romániai kommunista mozgalomban közvetlenül vagy közvetve résztvevők nemzetiségi összetételét tekintjük.

De Kacsó nemcsak elvi és a kisebbségi helyzetből adódó megfontolásokból, hanem alkatilag is idegenkedik a Te „igazad”-tól. „... utálom – írja – a diktátorokat és a diktatúrákat minden formájukban. Én még azt sem tudom elképzelni, hogy valamikor is gépfegyverrel igyekezzem Önt meggyőzni az én igazamról, bár *egy pillanatig sem kételkedem abban, hogy Ön megkísérli majd ezt, ha a lehetőség és a szükségesség az Ön szempontjai szerint ezt parancsolják.*”

Ha személyileg nyilván nem is, de történelmileg kétségtelenül igazolódott Kacsónak ez a megérzése. Egy későbbi történelmi szakaszban a kommunista mozgalom nemcsak hogy felülbírálta a demokráciával kötött szövetséget, hanem a lehető leghasznosabb módon szembe is fordult a demokráciával. De a dolgok ironiája (avagy a kisebbségi történelem „csele”), hogy amikor ez bekövetkezett, akkor már Kacsó is a diktatúra, a proletárdiktatúra hívéül szegődött.

MJ: – Akkor már a hatalmon belül került a kisebbségi okosság ...

MG: – Pontosan. Mégpedig a saját logikájánál fogva. Ha a kommunista értelmiségiek esetében – így a Te esetében is – logikus összefüggést tételezünk a hit, a meggyőződés, az ideológia és a háború előtti „illúzió”-ból a háború után fokozatosan valósággá váló hatalmi struktúrával való azonosulás között, azt hiszem, nyugodtan állíthatjuk, hogy a Kacsó látszólag érthetetlen, mert önmegtagadó magatartása is egyfajta következetességről árulkodik. Nem elvi, ideológiai jellegű következetességről, mint a marxistáknál látható, hanem az ő „okosság”-ának a következetességéről. És a csődjéről is, persze. Amikor meggyőződött róla, hogy egy nemcsak politikailag, hanem történelmileg is új szituáció határozza meg egvszer s mindenkorra annak a kisebbségi népnek az egzisztenciáját, amelynek szolgálatát ő életcéljának tekintette, nem habozott aktív részt vállalni abban, még akkor is, ha ez egy olyan hatalmi struktúra elfogadásával járt együtt, amellyel 1935-ben még nagyon élesen szemben állt.

MJ: – Itt két dologról van szó. Az egyik az okosság kérdése. Ez a kifejezés a kisebbségpolitikus szótárából való, de erős érzelmi töltete is van. Ez az érzelmi világ a legerőteljesebben az irodalomban és a publicisztikában, mindenekelőtt Remenyik Sándor, a legtipikusabb kisebbségi költő lírájában és közéleti állásfoglalásaiban jutott kifejezésre. Remenyik „ahogy lehet”-je és Kacsó praktikus politikai megfontolása, „okosság”-a mögött egy egészen sajátos erdélyi ...

MG: – Belsőerdélyi ...

MJ: – ... hagyományt kell keresnünk, amely egészen Bethlen Gáborig és az osztrák és török világ között lavírozó okosság-taktikáig nyúlik vissza. Ha írásban

foglalkozhatnék ezzel a kérdéssel, akkor alaposabban körüljárhatnám, most elégedjünk meg a hagyományra való pusztá utalással.

A másik kérdés, hogy beigazolódott-e Kacsónak a félelme, az, ami ellen ő ezekben a levelekben ilyen világosan állást foglal. Nem hiszem, hogy az én leveleimben lett volna olyasféle fenyegetés, ami ezt a replikát indokoltta tette.

MG: – Legfennebb annyiban, hogy talán nem határoltad el magad elég meggyőzően a nagyváradi *Jövőben* megjelent, Kacsót lefasisztázó cikktől. De szerintem a lényeg itt nem az, hogy Kacsó félelmei veled mint magánszeméllyel szemben igazolódtak-e vagy sem, hanem az, hogy elkövetkezett-e vagy nem egy olyan korszak, amelyben a 35-ben a demokráciával együtt haladók valóban „gépfegyverrel”, vagyis a végleges leszámolás indulatával fordultak szembe a demokráciával.

MJ: – Igen, ezt kell tisztáznunk, hogy igazolódtott-e Kacsónak ez a diktatúra-fóbiája, vagy sem? És ha igen, akkor meg kell mondanunk, hogy pontosan mikor és milyen formában igazolódtott.

MG: – Szerintem akkor, amikor a demokráciával való leszámolás téged is és Kacsó Sándort is választásotok csődjével, zsákutcájával kellett vagy kellett volna hogy szembesítsen. A „formális”, „polgári” demokráciával való leszámolást, melyet mindketten vállaltatok, nyomban követte a demokráciával mint olyannal való leszámolás, amelynek immár áldozataivá váltatok, Te úgy, hogy a börtönbe, Kacsó pedig úgy, hogy az élre, a Magyar Népi Szövetség elnöki székébe került. Vagyis szerintem már közvetlenül a felszabadulás után felléptek olyan jelenségek, amelyek Kacsó 1935-ös félelmeit alátámaszthatták.

MJ: – Beszéltünk már arról, hogy mi történt Temesváron közvetlenül a felszabadulás után, hogy hogyan akartak lágerbe küldeni egyszerű magyar parasztokat, köztük a MADOSZ aktivistáit is. Kacsó Enyeden nyilván hasonló megfontolásból és okokból került lágerbe, mert bizonyára szerepelt a Szigurancában a felszabadulás után is ott működő régi emberek feketelistáján, akik el akarták takarítani az útból, mert félték a demokratikus nemzeti mozgalom erőteljes megjelenésétől. Elég bajuk volt azokkal a magyar kommunistákkal, akik a felszínen maradtak. És itt talán mégis igazolódtott valami a Kacsó félelmeiből, hiszen a kommunisták hozzájárulása nélkül nem lehetett volna a légereket ilyenfajta emberekkel is megtölteni, ami egy sajátos momentumra világít rá, az itteni kommunista mozgalom nemzeti töltésére, a nacionalista momentum megjelenésére a mozgalomban.

MG: – Ez a momentum kétségtelenül megvolt, de nem hiszem, hogy közvetlenül a felszabadulás után számottevő szerepet játszott volna. A nacionalizmus ekkor még döntően a hagyományos politikai erők és ideológiai tényezők felségterülete maradt. Én inkább arra gondoltam, hogy a felszabadulás után azonnal jelentkezett egy radikálisan új hatalmi struktúra azonnali perspektivaként való érzékelése, a Te szávaiddal: újraéledt az azonnali és kizárólagos hatalom illúziója, ami alátámaszthatta a demokráciát stratégiának tekintők félelmeit, melyek persze egyértelműen csak néhány évvel később igazolódtak be.

MJ: – Nagy tévedés volna itt valamilyen egyirányú, feltartóztathatatlan folyamatosságot látni. Szerintem az augusztus 23-ától 1947-ig kibontakozó történelmi szakasz épp ellenkezőleg, kategorikusan cáfolta az 1935-ös Kacsó Sándort, és a „megcáfolt” Kacsó Sándor nem „okosság”-ból, hanem teljes meggyőződésből azonosult is ezzel a történelmi szakasszal. Én emlékszem arra a történelmi pillanatra, amikor Kacsó a MADOSZ, illetve akkor már Magyar Népi Szövetség, Groza, a pártközpont segítségével kiszabadult a lágerből és feljött Kolozsvárra.

MG: – Te már ott voltál akkor?

MJ: – Igen, ott voltam. Nem emlékszem pontosan a dátumra, hogy mikor jött ki Kacsó...

MG: – 45 júliusában...

MJ: – A Népi Szövetség már Kolozsváron rendezkedett be akkor, és az első találkozás az én lakásomban zajlott le Kacsóval, amelyen Kurkó és Gaál Gábor volt jelen. Négyen voltunk ott, nem tudok mondatokat idézni az ott elhangzottakból, különben is idegesít, hogy ebben az óriásira duzzadt emlékiratirodalomban egyesek olyan tűneményes, friss párbeszédet folytatnak le, mintha magnóra vették volna az élettörténetüket; én nem bocsátkozom ilyen kalandokba. Egy személyes momentumra emlékszem – kellemetlenül emlékszem vissza. Én személy szerint némileg kioktatón viselkedtem Kacsóval szemben, a szövegem némileg kioktató volt, inkább egyfajta... nem hatalmi tudat, hanem a beavatott fölénye diktálta, aki tanácsokat ad és szinte megszabja, hogy mi a tennivaló. De a lényeg nem ez volt, hanem az, hogy Gaál és Kacsó között végre, annyi idő után mégiscsak megtörtént a találkozás, de mennyire más, mennyire fordított helyzetben... És arra is pontosan emlékszem, hogy Gaálban nyoma sem volt annak a kioktató szándéknak, amit most a bűnbánat és a rossz lelkiismeret lehet, hogy túlságosan is felerősít bennem. Hiszen, gondolom – feltételezem –, akkor is elég civilizált ember voltam. Kacsó és Gaál között olyan természetesen folyt le ez a beszélgetés, gondolataik kicserélése, mint ahogy annak történelmileg lennie kellett, mert nekem ma is meggyőződésem, hogy az akkori kisebbségi gondolkodásnak, ideologizálásnak, a politikai skálán való megszólalásnak a két legjelentékenyebb figurája Gaál Gábor és Kacsó volt.

Kurkó, a székely Kurkó természetesen, emlékszem, egyfajta meghatott érzékenységgel is tárulkozott Kacsó felé és Kacsó feléje, emlékszem erre az érdekes és visszaemlékezve is megható összetartozásra a földiek, az egy nyelvet beszélők, egy hangon beszélők között, és nem volt, itt már végképp nem volt semmi ellentmondás. A helyzet olyan volt, hogy ez a szó, ez a fogalom vagy a spekuláció, amely előbb az idézett Kacsó-féle kifejezéssel, az „okosság”-gal kapcsolatban felmerült, melyet interpretálni lehet, melynek történelmi háttere van ésatöbbi, ennek itt nyoma sem volt, természetes volt a találkozás, az egymást megértés, a célok közös megfogalmazása.

Kacsóban volt egyfajta bizonytalanság, ami a tájékoztatatlanságából származott, abból, hogy egy új szóhasználat, zsargon, helyzetmegfogalmazással találkozott, mely az ő számára még ismeretlen volt, de ez legföljebb csak átmenetileg okozhatott számára problémát, mert az összekapcsolódás, az együttműködés azután természetesen alakult tovább. Hogy aztán mik lettek ennek a folyamatnak, a következményei, hogy végül hogyan is igazolódott Kacsónak a főbiája – az egy más kérdés.

MG: – Ez a közös platform, amely mintegy magától adódott, nyilván a demokrácia platformja volt.

MJ: – Azt is mondhatnánk, hogy a népi demokrácia platformja, amit tovább kell mélyíteni. Ez a népfront platformjával volt azonos és egy pluralista koncepciót jelentett. Az a fajta konszenzus érvényesült itt, amelyről korábban – a harmincas évek összefüggésében – szoltunk. Mert ebben az 1944-től 1947-ig tartó – nevezzük így – „népi szövetségi” korszakban – amelynek Kurkó Gyárfás volt az összegező személyisége – nemcsak Kacsó Sándor tartott Kurkóval és a régi madoszistákkal, hanem Márton Áron katolikus és Vásárhelyi János református püspök is. És Takáts Lajos, a Magyar Párt bányászati tagozatának volt alelnöke, Szász Pál, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnöke – az őket követő értelmiségiekkel, valamint polgári és népi tömegekkel együtt. Ez a történelmi konszenzus volt a nemzeti kisebbségi egyenjogúsításért folyó hosszú küzdelem legmagasabb szintű és legreményteljesebb korszaka.

MG: – A konszenzus platformja és az azzal összefüggő történelmi szakasz stratégiai jellegűnek minősült-e, vagy ellenkezőleg, felmerült a gondolata annak, hogy pusztán átmenetet jelent egy későbbi tiszta, „egyértelmű” hatalmi struktúra felé?

MJ: – Feltétlenül igen. A perspektíva az új hatalmi struktúra volt, és hogy mi mennyire a peremén mozogtunk a politikacsinálásnak, milyen messze voltunk a központoktól és milyen taktikának voltunk az eszközei, arra rávilágít az a tény, hogy például a Magyar Népi Szövetség sajtójában az utasítások értelmében nem volt szabad még a kommunistáknak sem a kommunista programról beszélni, a kommunista berendezkedést, kommunista strukturálódást más szavakkal kellett kifejezni. Így találta ki például Gaál azt a kifejezést, hogy „igazi demokrácia”. Ez egy pótkifejezés volt, amely megpróbálta elfedni, eltakarni a stratégiai célt, azt, hogy a végcél természetesen maga a proletárdiktatúra volt. Miközben nyilván nem voltunk felkészülve arra, nem bírtunk kellő tapasztalatokkal arra nézve, hogy ez az új hatalmi strukturálódás milyen konzekvenciákkal jár majd. Maga Kacsó is elfogadta – előző nézeteivel ellentétben – ezt a stratégiát, hiszen értelmes, okos, politikus ember volt. És akkor, amikor bekövetkezett az új szituáció, amikor igazolódtak az ő félelmei, igazolódtak a diktatúra-fóbiája, megint megjelent a régi okosság-momentum, amikor okosságból szinte a becsületét feláldozva elfoglalta Kurkónak a helyét, mert valakinek, amíg lehet és „ahogy lehet” tovább kellett vinnie a nemzetiség vagy a kisebbség képviselőt és érdekeinek lehető védelmét.

MG: – Ennek az okosságnak, amely 1947 közepétől válik szembevetővé a Kacsó magatartásában, két érdekes előzményt említeném.

1937 nyarán, a Vásárhelyi Találkozó előkészületeivel egyidejűleg kezdenek cikkezni az erdélyi lapok a demokratikus magyarok párizsi világértekezletéről. Kacsó is állást foglal a kérdésben a *Brassói Lapok* egyik vezércikkében (*Magyar világkongresszus Párizsban*, 1937. aug. 15.). Helyesli a konferencia gondolatát, de azt mondja, vigyázni kell, hogy kik lesznek a vezetői. Sejtethető volt ugyanis, hogy az értekezletnek az októbrista és a 19-es emigránsok az értelmi szerzői. Olyan emberek tehát, akik sem Magyarországon, sem pedig a magyarországi társadalom-politikai status quo egyfajta függvényeként felfogható hivatalos kisebbségpolitikai régiókban nem voltak posszibilisek.

Íme mit mond Kacsó: „Egy nép jelenvaló életküzdelse nem költészet. (...) Az, ami New York-ban történt [ott határozták el az értekezlet összehívását – M.G.] és ami Párisban készül, politikai jelentőségű cselekedet akar lenni. (...) A politikai cselekedeteknek pedig más politikai adottságok és lehetőségek között kell mozogniuk, ha a kitűzött célt akarják elérni, s nem akarnak – költészetté válni.”

Hiába készül – hangsúlyozza Kacsó – „fájdalmasan nagyszerű hazabeszélés” Párizsból, hiába „tisztá és becsületes”, az anyaország és az utódállamok demokratikus szemléletű magyarjainak céljaival azonos a „demokrata Párisba gyülekező magyarok” célja, csak bajt okozhatnak azzal, ha megfélemlenek „arról, hogy az anyaország mai külpolitikai adottságai mellett az uralkodó magyar közvélemény látóköre alig terjedhet túl a Berlin-Róma tengelyen, ami pedig sokmindent meghatároz”. Éppen ezért Kacsó attól tart, hogy „a párizsi világkongresszus nem tápláló tavaszi esőt hoz a zsendülő anyaországi demokráciára”, a Márciusi Frontra, Illyés Gyuláék, Féja Gézáék szellemi mozgalmára, „hanem korai őszi dért”.

Kacsó nagyon jól tudja, hogy „emberi és népi-nemzeti jogaink egyaránt a demokráciában vannak, s hogy ez a demokrácia nemcsak meglevő jogaink kemény és határozott védelmét teszi kötelességünkkel, hanem ígéri jogaink kiterjesztését is”, mégis azt mondja, hogy ezt a küzdelmet kizárólag „nekünk és itthon”, mindenk előtt „a Berlin-Róma tengely mentén szükségszerűen haladó” Magyarországon kell elvégezni, hogy azt „a megadott körülmények parancsoló keretei között tudjuk tartani”.

Jellemző az akkori viszonyokra, hogy a *Keleti Újság*, a Magyar Párt hivatalos lapja még így is megtámadja Kacsót, s egyben „leleplezi” a kongresszus tulajdonképpeni szervezőit. Ezek Garbai Sándor, a népbiztosok tanácsának egykori elnöke, egy „Forbáth nevű kommunista vezér”, az *Új Előre* című lap szerkesztője, Bartha Lajos és Jászi Oszkár, többek között. Kacsó kinos magyarázkodásba kezd. „Őszintén bevallja”, hogy a *Keleti Újság* cikkében olyan adatokat talált, amelyekről nem tudott, majd megállapítja: „Ezek a nevek tényleg elég kopottak és eléggé elhasználtak ahhoz, hogy minden ilyen természetű mozgalmat a legvaskosabb gyanúnak tegyenek ki és csirájában lehervasszanak. (...) tisztában vagyok azzal, hogy nem azokat kell figyelmeztetni és eltanácsolni az ilyen kalandos kísérletektől, akik a Garbai vagy a Jászi Oszkár nevére már felhorkannak, hanem azokat, akik előtt ezek a nevek még ma sem jártatták le magukat. (...) Az az amerikai magyar munkásság, amely New York-ban kimondotta a párisi kongresszus megtartásának a szükségeségét, nem dobta vissza a tervet Garbai neve miatt. És nem dobta vissza az erdélyi magyar munkásság sem, amint elfogadta végül a MADOSZ és a romániai kisgazdapárt is. Én nem pártszempontból nézem a dolgot, hanem magyar szempontból. Én magyarnak akarom látni a szociáldemokraták magyarjait is, a MADOSZ-t is, a Kisgazdapártot is. Ezeket kell – a *Brassói Lapok*nak is és a *Keleti Újság*nak is – meggyőzni arról, hogy ama párisi gyűlés valóban veszedelmes kaland lehet, amelyből nem származik jó sem a magyarországi demokrácia gondolatára, sem az utódállamokban élő kisebbségekre.” (*Kolozsvári kaland, Brassói Lapok* 1937. aug. 22.)

Nem az gondolkodtat meg itt engem elsősorban, hogy Kacsó előtt Jászi Oszkár neve „lejárattott” név (ez legfennebb a politikai kultúránkban 18–19-ben – nem először és nem utoljára – bekövetkezett törés elszomorító mélységére vet fényt), hanem az, hogy Kacsó *meggyőződése ellenére* kész volt a „megadott körülmények parancsoló keretei”-t elfogadni, és hogy ezt végeredményben nemzethűségéből tette. Ha a nép, amelyhez tartozik, s amelynek fennmaradását, „megélhetését” kívánta szolgálni, „szükségszerűen” bizonyos külpolitikai keretek között „halad”, neki, a népét szolgáló értelmiséginek le kell mondania az adott kereteket transzcendáló szubjektív világszemléletéről, mert máskülönben elszakad közösségétől, a kollektivitástól, amellyel minden körülmények között egy kíván maradni.

Korábban, a Te pályakezdésed kapcsán beszéltünk már arról, hogy a világforradalom bővületében élő kommunista értelmiségiek milyen könnyedén söpörték félre és válték áthághatónak a személyes meggyőződés és lelkiismeret moralitását egy magasabb rendű „objektív” erkölcsiség nevében. Kacsónál egészen más, mondjuk nemzetetikusai sikon, mégis valami hasonló jelenséggel találkozunk.

Ugyanaz az álláspont, amely korábban diktatúraellenességével, az ideológiai és politikai tekintetnélküliség egyértelmű elutasításával a lehető legrokonszenvesebb oldaláról mutatkozott meg, most hirtelen kétértelművé válik. A „megadott körülmények parancsoló keretei”-nek elfogadása hirtelen láthatóvá teszi az „okosság”-nak, annak a bizonyos „magyar szempont”-nak vagy „ösztönös magyarság”-nak a korlátait. Az még érthető, hogy Kacsó, a politikai szemleirő Magyarország akkori külpolitikai orientációját szükségszerűnek, elkerülhetetlennek tekintette, de az már kevésbé, hogy nem érzékelte az „emberi és népi-nemzeti jogaink... kemény és határozott védelmét” és „kiterjesztését” egyedül biztosító demokrácia és a „parancsoló keretek” lényegi összeférhetetlenségét. Kacsó tudta, hogy népének életküzdelve, amelynek szolgálata a legfőbb erkölcsi parancs volt számára, a demokrácia életküzdelve, de ezt a küzdelmet – mivel valóságos eredményekre vágyott és irított a politikai kimeráktól – a „megadott körülmények parancsoló keretei között” akarta tartani. Nem gondolt arra, hogy ott, ahol ezek a parancsoló keretek világosan antidemokratikusak, sőt totalitarisztikusak, a kereteket elfogadni nem szabad. Itt nincs pardon, itt nincs taktikázás, itt nincs okosság, nincs semmi. És hogy ezzel az elfogadással szemben sokkal inkább minden erőt maguknak a kereteknek az átstrukturálására kell fordítani. Én legalábbis így látom ezt a kérdést ma...

MJ: – 1978-ban...

MG: – 1978-ban. A valóságérzék nagyon fontos, minden körülmények között. De szemléletmóddá, mintegy erkölcsi krédóvá tenni a mindenkori keretek elfogadását csak azért, mert enélkül nem lehet közvetlenül hatékony a végső érdekek szolgálata – ezt én nem tudom elfogadni. Hiszen ez végeredményben olyan állapotok akceptálásához vezet, amelyek nemcsak az egyes nemzetek függetlenségét tették és teszik kockára, hanem annak a bizonyos, Kacsó által szentnek tekintett kisebbségi közösségnek bizony a létét.

Helyes tehát, hogy felvillantottad ennek az „okosság”-nak a történelmi előzményeit. Valóban nagyon komoly hagyományokkal bíró koncepció vagy inkább magatartásforma ez, amely súlyos történelmi tapasztalatok tanulságait szintetizálja. Nem kevésbé súlyos történelmi tapasztalatok szólnak azonban amellest, hogy vannak helyzetek, amikor ez a bizonyos okosság, a saját logikájától vezettetve: felszámolja önmagát.

MJ: – Igen. Nincs sok hozzátennivalóm ahhoz, amit itt felvázoltál. Íme egy példa arra, hogy miért kellett Kacsóval összeütközni, miért volt elkerülhetetlen az ő részéről is, és – fogalmazzunk általánosabban – a mi részünkről is, ebben az időszakban még, a szétválás, a kategórikus szembenállás. Miközben ezzel nem akarjuk csökkenteni az akkori Kacsóval szembenálló ultraradikalizmus természetének a bíráltnivalóját, hiszen az egyik hamis tudat nem igazolja a másik hamis tudatot, és így nem adhat alkatot arra, hogy azt mondjam, lám, milyen igazunk volt Kacsóval szemben.

MG: – Alkatot adhat viszont arra, hogy reális komplexitásában lássuk át mindkét végletet, és ebből minden lehetséges tanulságot levonjunk. És ez szerintem, a leglényegére sűrítve, csak az lehet, hogy ameddig egy ország vagy országok sora, vagy ezen belül például egy kisebbségi népcsoport nem rendelkezik valóban demokratikus keretekkel, addig az alternatív keretek iránti igényről, azok ideológiai előrevetítéséről nem lehet lemondani. Ez nem azt jelenti, hogy az egész reálpolitika mint olyan kiiktatandó dolog, ez öngyilkosság volna, mert hiszen ezek a keretek bizony hosszú évtizedekig határozhatják meg egész nemzetek életét, tehát ilyen keretek között is létezni kell, ez tény. De lemondani az alternatív keretek igényléséről, követeléséről, ez csak a végleges integrálódást eredményezheti.

Még világosabban példázza ezt Kacsó egy későbbi, 1939-es cikke. Szeretném leszögezni, hogy most is csupán egy futó újságcikkre támaszkodom, és eszembe sincs – mint ahogy a Te esetében sem volt és nincs erről szó – Kacsó akkori közírói tevékenységét, erkölcsi tartását megkérdőjelezni. Csupán arra szeretnék egy újabb példával rávilágítani, hogy az ideológiai tartalmak – néha látványos – megváltozása, „kicserélődése” mögött meg kell látnunk a lelki habitus mélyebb rétegeit, azt a mélyen interiorizált magatartásmintát, amely biztosan és látszólag problémamentesen irányítja a néphez hű értelmiségi taktikai lépéseit.

Kacsó *Dunavölgyi Egyesült Államok* című, 1939. április 23-i vezércikkében az alábbiakat közli a *Brassói Lapok* olvasóival: „Most már kételkedni sem szabad benne: Berlin és Róma kezébe vette a közép- és kelet-európai államok egyeztetését. (...) innen, éppen erről a mindannyiunkat szorongással eltöltő oldalról verődnek vissza a mi régi szavaink. (...) Mintha tőlünk idézné e régi igéket a *Deutsche Diplomatisch-Politische Korrespondenz*: „Egész Délkelet-Európában mindenkinek tudnia kell, hogy Európa e részének boldog jövőjét az e részeken lakó valamennyi nép bizalomteljes szoros együttműködésével lehet csak biztosítani. ...a századokon át tartó tévedések után a baráti együttműködés korszaka kezdődött meg Közép-Európa valamennyi népe között. A világnak el kell ismernie ezeket a valóságokat, még akkor is, ha egyes hatalmaknak le kell is mondaniuk uralmi álmaikról.”

Értjük mi a német sajtószerv nyílt célzását: ne tekinthessék a dunai életteret a

nyugati demokráciák se a maguk támaszpontjának. Ez ellen is védekezni kell, s ha az érdekelt népek nem tudnak eléggé védekezni, kapnak erre a célra segítséget. Ösztönzést, hogy... hatalmi közvetítéssel... teremtsenek maguk között olyan békét, hogy egységesen tudjanak hálásak lenni a kapott támogatásért. (...)

Csehszlovákia felbontása, Albánia megszállása hatalmi és gyakorlati politikai lépés volt... Ami viszont most történik, az világra szóló és elvi jelentőségű kezdeményezés, amely új állami életformát van hivatva kialakítani. (...) Nem úgy jött s nem onnan jött a kezdeményezés, ahogy és ahonnan vártuk. De az jött, amit vártunk.

Fel lehet, hogyne, sőt fel is kell tenni a kérdést: nem kell majd túlságosan nagy árat fizetni azért, hogy *nagyhatalmi támogatás* szorgalmazza elő azt, amit a kis hatalmak egymás féltékenykedése miatt nem tudtak egy egész évszázad alatt előbbre vinni egy lépéssel sem? S jogos az a nyugtalanság is, hogy vajon mennyi és milyen formában valósul meg így abból, amit a mai szép megfogalmazások ígérnek? ...a nagyhatalmaknak eszköz csak, ami nekünk maga a cél. *Úgy válni azonban eszközzé, hogy a magunk célját is szolgáljuk vele*, nem a legrosszabb megalkuvás abban a történelmi helyzetben, amelyben Közép- és Kelet-Európa van."

Világos, hogy itt a nyugati hatalmak kelet-európai érdekeltségének, hatalmi jelenlétének felszámolására és helyettesítésére törekvő német imperializmusról volt szó, amely a *Deutsche Diplomatisch-Politische Korrespondenz* szép külügyminisztériumi csomagolásában jelentkezett. Lehetetlen, hogy Kacsó ezt ne látta volna át, mégis hitt, mert *hinni akart* a szép szavaknak. Figyelmeztethetett volna a szemfényvesztésre, vagy legalább hallgathatott volna. Vannak helyzetek, amikor a cselekvő attitűd feladása célravezetőbb, mint a látszatcselekvés, mint a kiszolgáltatottság cselekvéssé magasztosítása. „Közös erősségünk, érdemünk és biztonságunk – írja Kacsó – annál nagyobb lesz, minél inkább *magunk hozzuk létre azt, amire az ösztönzés kívülről jött, ami történelmi szükségességgnek látszik...*” Ez akár mottója is lehetne a mi régióinkban oly kíméletlen gyakorisággal újjá- meg újjászülető intellektuális önámításnak. 1946-ban Gaál Gábor szinte szó szerint ugyanezt mondta: tudjuk, mi készül, tudjuk, mi lesz, tehát csináljuk meg mi magunk hamarabb azt, aminek úgyis be kell következnie. Ha Kacsó történetesen nem vált volna Gaál Gábor eszmetársává, annak a történelmi helyzetnek a megismétlődése, „amelyben Közép- és Kelet-Európa van”, akkor is szembetűnne.

Íme tehát: az okosság mint az önámítás eszköze, mint a történelmi kiszolgáltatottság átpoétizálása. 1939-ben...

MJ: – Mindez Kacsó ragyogó népfronti periódusa, a spanyol köztársaság önvédelmi harcával való azonosulása után... Nincs hozzáfűzni valóm. Legfennebb annyi, hogy ne feledjük: a második bécsi döntés előtt vagyunk. Beszéltünk már a Vásárhelyi Találkozó után bekövetkező szakításról, a *Hitelről*, Tamásiról. A Vásárhelyi Találkozó kitűzött programjának – bizonyos értelemben elkerülhetetlen – bukásáról.

MG: – Mondom, nem az a szándékom, hogy Kacsót a vádlottak padjára állítsam egy vagy két cikk miatt, de mint ahogy veled és általában a marxista-kommunista értelmiségiekkel kapcsolatban sem kerültük meg és nem fogjuk – például az 1939 ősze és 1941 nyara közötti periódust felidézve – megkerülni az ilyen típusú kérdések nyílt felvetését, ezt Kacsó vagy bárki más esetében sem kerülhetjük meg.

MJ: – Nos, eddig elég sokat beszéltünk a népiesekről. A népiesek mozgalmában is ez idő tájt zajlott le a nagy differenciálódás, illetve állt át az egyik szárny a Hitler-barátság vonalára, vélte megmenthetőnek a magyar nemzetet ezzel a nagyhatalmi támogatással, vélte ebben az érdekszférában elhelyezkedve okosan biztosítani a nemzet jövőjét. Kerék Mihály volt ennek az irányzatnak az egyik képviselője. De összefügg ez még valamivel, nevezetesen azzal, hogy a nemzeti szempont

beszűkülése a történelem bizonyos választóvonalain ilvenfajta rövidlátó politikai állásfoglalásokat produkál egyébként tág látókörű, racionális, demokrata főként is. Gondolnunk kell arra, hogy amikor például ez a cikk fogalmazódott, már túl voltunk az első bécsi döntésen, amely „felszabadította”, a nemzet részévé tette a volt észak-magyarországi kisebbséget. Ez a mögöttes momentum rendkívül fontos szerepet játszott, akárcsak a következő momentum, a második bécsi döntés, amelynek során ugyanez történt meg Erdélyben. Olcsó dolog, a probléma nagyfokú leegyszerűsítése lenne, bár valamilyen módon ezt is érinteni kell, ha most kizárólag azt hangsúlyoznánk ki, hogy a nacionalizmus, a reakciósságig, a fasizmussal való azonosulásig önmagát begerjesztő nacionalizmus milyen szerepet játszott az efféle állásfoglalások érzékelésében, könnyű lenne ezzel eljátszogatni, ezzel a váddal, a nacionalizmus vádjával. De – erről is beszéltünk már – számításba kell venni, hogy itt egy kisebbség ténylegesen végtelen elnyomottságban élt, s ha nem egyéb, de fantasztikus hajtóereje volt annak a szükségérzetnek, hogy legyen vége már. Itt megszűnik a ráció, annak a mérlegelése, hogy Hitler vagy nem Hitler, Horthy vagy nem Horthy, mert mennyivel volt rosszabb Horthy, mint Károly király vagy Goga vagy a vasgárdisták, vagy nem tudom, kicsodák, itt összekeveredik minden, megszűnik a ráció, az ész megáll. Kacsó két ilyen, a magyar nép életében sorsdöntő pillanat között írja ezt a cikket, fogalmazza meg a maga elképzeléseit, amelyekben – nagyon nehéz ezt most utólag mérlegelni – talán nem is „okosság”-ról, nem is a ráció működéséről és reflexeiről van szó, hanem valami másról. Mert hiszen ő ehhez az állásponthoz viszonyítva ellentmondásba kerül önmagával, amikor ott marad Dél-Erdélyben, ott marad Enyeden, és nem megy haza a felszabadult Székelyföldre, hanem vállalja 350 ezer vagy 400 ezer nyomorult kisebbséginek a sorsát, azokon igyekszik segíteni, azokat igyekszik menteni, ami páratlan etikai momentum egy ember életében.

MG: – Azt hiszem, nem árt újból megemlíteni a dátumot: 1939. április 23-áról van szó. Tehát a cikk Lengyelország megtámadása előtt íródott. 1939. szeptember elseje azt hiszem, végképp kiábrándította Kacsót a német felsőség jegyében, német segítséggel megvalósuló új középkelet-európai „rendezés”-ből.

MJ: – Igen. Micsoda ellentmondások egy ember életében! Kacsó a spanyol polgárháborúval kapcsolatosan a magyar demokratikus politikai gondolkodás és publicisztika egyik legragyogóbb fejezetét produkálja. Ha rajtam múlna, én ezt a cikksorozatot most azonnal kiadnám. De közben kiderült, hogy Spanyolországban minden remény elveszett, Franciaországban csődöt mondott a népfront, nincs perspektíva, végleg eldöntöttek tűnik Európa sorsa, még hozzá egy olyan fantom-ajándékkal, mint a történelmi Magyarország részleges visszaállítása, a kisebbségi sorsból való kiszabadulás. Hát itt aztán ember legyen a talpán, aki el tud igazodni, és nem a mi szempontunkból, nem az én szempontomból, hanem a történelemérzékelésnek azon az ideológiai pontján, ahol Kacsó állt, tehát a polgári demokrácia híveként akkor, amikor a polgári demokrácia totális tehetetlensége bizonyosodott be, mert hiszen a baloldallal kötött szövetség nem tudta megakadályozni a katasztrófa bekövetkezését, és el kellett fogadni a vereséget, amit a történelem ráért erre a csoportosulásra, erre a gondolati érdekközösségre, erre a koncepcióra. Mit tehet ilyen helyzetben az, aki a polgári demokráciát tekinti eszményének? Leteszi a fegyvert, vagy tudomásul veszi, hogy kiűtötték a fegyvert a kezéből. S akkor azt mondja: ha nincs semmi, illetve, ha ez van, akkor próbáljunk meg élni, maradjunk életben ezen belül. Nagyon egyszerű lenne ráhúzni Kacsóra a vizes lepedőt, és mindenféle invektívákkal illetni, de ha belülről, az ő gondolati és társadalomérzékelési struktúrája felől vizsgáljuk meg álláspontja tragikus változását, megfordulását, akkor bizony csak annyit mondhatunk, hogy ténylegesen egy rettentő tragédiának, egy emberi tragédiának is tanúi vagyunk.

MG: – És egyben annak is, hogyan mond csődöt az a bizonyos „okosság”.

MJ: – Igen, hogyan mond csődöt. Amivel szemben mindössze annyival maradtunk előnyben, hogy kívül álltunk, megtagadtuk ezt a valóságot, és a föld alatti mozgásban, bármilyen szűk, bármilyen eredménytelen volt is az a tömeghatást illetően, de legalább annyit elértünk, hogy ebben aztán nem vettünk részt, ami – mondom – nem jogosít fel arra, hogy az erkölcsbíró szerepében tetszelegjünk önmagunk előtt. De itt megint igazolódik valami. Az, hogy bár a mi radikalizmusunknak nagyrészt egy illúzió volt a mozgatóereje, bár fantomatikus volt a mi radikalizmusunk, de minden illúzióssága, fantomatikussága ellenére is volt benne egyfajta következetesség, bármilyen alacsony szinten, bármennyire is lebecsülhetően, de megőrződött benne az „elkülönülés”, a szembenállás, a disszidencia – az erőszakkal, a hatalmi tekintetnélküliséggel szembeni akció benső előfeltétele.

MG: – Csak annyit jegyeznek itt meg közbevetőleg, hogy igen, akkor még, 1939. augusztus 23-áig „ebben aztán nem” vettetek részt. De ez külön téma, majd beszélünk róla, hogyan vettetek részt mégis. Most maradjunk még Kacsónál, a kisebbségi okosság dilemmáinál. E dilemmák kapcsán említettük már, hogy amennyiben az adott politikai keretek nem demokratikusak, nem szabad lemondani az azokon túllépő politikai alternatíva kereséséről és követeléséről. De van még egy további tanulság is, amit az önmagát megsemmisítő okosság példáján okulva levonhatunk: lehet, hogy tényleg vannak olyan helyzetek, amikor már valóban csak a kívülről jövő igazságtevés segít – de ha az igazságot osztó külső hatalom a maga benső struktúráját illetően a kizárólagosságot, a totalitarizmust vallja, nem képviselheti kifelé sem a demokráciát, az egyenlőséget, az nem a kis népek igazságát, hanem csak és kizárólag a saját hatalmi érdekeit tartja szem előtt. És ez a tanulság nem kevésbé aktuális és fontos, mint a megelőző.

MJ: – Néhány szót mindehhez. Az előbb beszéltünk arról, hogy Kacsó a lágerből kijöve bekapcsolódott a Magyar Népi Szövetség tevékenységébe, és ezzel mintegy megcáfolta korábbi önmagát. Említetted, hogy itt nemcsak törést, hanem egyfajta következetességet is kell látnunk. Ne feledkezzünk meg arról, hogy ha Kacsó esetében beszélhetünk ilyen következetességről, akkor az mindenekelőtt a jellem következetessége. Lehet, hogy egyik-másik cikkében, a *Dunavölgyi Egyesült Államok* címűben bizonyosan, tévedett – ki mondhatná el magáról, hogy tévedhetetlen? –, de az ő jellemének a kulcsa az, hogy a bécsi döntés után – mint előbb említettem – nem ment át Magyarországra. Pesten ragyogó szerződéseket kapott volna, Bajcsy-Zsilinszkyékkel is nagyon jóban volt, de inkább vállalta, hogy itt üljön Dél-Erdélyben és szerkessze az *Erdélyi Gazdát*, szervezze a kisgazda-mozgalmat, a szövetségi mozgalmat, és hogy ő, a vérbeli székely, elszakadjon a szülőföldjétől. Sosem szabad megfeledkeznünk erről, ha Kacsóról, a kacsói okosságról beszélünk.

Bár meglenne bennem vagy bennünk is a kellő okosság és érzékenység ahhoz, hogy úgy járjuk körül a velem kapcsolatban felvetődő kérdéseket is, mint ahogy – kívülről és mégis megértéssel – a Kacsóval kapcsolatos kérdéseket igyekeztünk körüljárni.

[a költő és hőse]

*ahogy kilép először belőlem
nem néz hátra
ahogy kilép belőlem
tömör és penge ősz*

*és nézek utána
ahogy lépésre lép
és vele lép a hőse*

*nem vaayok vele
nincs velem ő se*

*csak nézem
ahogy belőlem a költő kihál
és nem értem értem nem értem
én*

*nem hallatszik több hallali dal
csak ő lépdél a cserésen*

*a karcos tél lassun tágul
belefér ami volt holdsarlónyi
a fény most teleholdnyi*

*elementek: el tudtak hagyni
ahogy kiléptek belőlem
abba bele lehet halni*

*a kertkapu áll és bámul
a kerttől körbefut
a bekerített kert megtelt
és a kapun át vezet minden út*

*amelyen a költő átlépett
a nagyléptű költő a boltos kapué lett
belehőkölt de mozdulata fénylett*

*a kert fele gally és haraszt tömege
a másik fele fénnel van tele*

*az írásban képzelt hold világol
szomorúkék arca iszonyal tele
mikor valaki egy versbe néz bele*

*a képzelt hold lángol
ha a vers hőse néz a versbe
holott nincs emléke s emlékezete*

*az indulat egyre messzebb
mégis beljebb tűrja
a levegőbe magát és a húsba*

*ahonnan majd kinő
kápolnavirágként két szerető*

SZIVERI JÁNOS

Bolha Csé Bé fülébe

*Hordom magammal személyemet
Igazolhassam személyimet
Hólán csap fel a palánk alól
Kinyir ha mer és tovább dalol*

*Fényreklám cikkan villany neon
Értékéből a nappal levon
Készül belőlünk majmot csinálion
Jégcsáp zizeg a begipszelt szájon*

*Csörögnek kasztanyetta mákfejek
Csak arra várnak hogy tárgy legyek
S vigasztalódva magamagában
Pirkadat iszkol matt egyenruhában*

*A jószág kihajtva akár a gallér
Üres az ól tenyérben tallér
Mondjad már mért lennének mások
Legújabb korban az átváltozások*

*Hárshasáb durúzsol ropog a porc
Törik megannyi hulla perc
Az éggel olvad a maqtalan divat
Kifoszt miután berkébe hivat*

*Szivják most szavunk vizet a spongya
Fülünkben a szőr mint a moha fonnyad
Csillapodjon a vesztesek mámore
Űr legyünk újra a magunk ura*

*Igazgyöngyözik a horpadt halánték
Feszíti agyunk afféle haránt ék
Higgyetek nekem a bajban társaim
Koplaltunk eleget a válság nyársain*

*Füstölgő szemekből a szálka kibukna
Tudunk-e olyat amit más ne tudna
Az utca kormozó árnyoldalán
Kérni minek mikor adni kell talán*

*Pizskol a lehelet kristálycsóva páráll
Káromkodás recseg ajkam ma is rááll
Könnyet fakaszt s hígul az aszfalt
Földbe döngöl aki felmagasztalt*

*„Ermenonville!” – trapp újbeszállás
Pörgetés közben nincs megállás*

*A szalmazsák csöndje majd kifeszlik
Röpköd a szétvert kalász napestig
S vakarózik bár a pórnép Öreg
Szurdalja izzadt faruk a törek*

*Ha nem segít a szesz gyógyít a cián
Mélázgatnak e langyos konzekvencián
Krumpliból nyakukra fejet faragunk
De változatlanul magyarok maradunk*

KISS BENEDEK

A Zöld Birodalom

*Tavaszező tél-tehén érdes
nyelve nyalogatja borját,
főlnyílnak szemei – ragacsban
kifakadnak a barkák,
gyenge lábain alig áll még –
remegnek jegenyék, remeg
vadvizek bőre,
döfködi anyja tögyét, rátapad szája
a felleg-tögyre.*

*Kihordta hát vemhét a tél,
mint lelkünk az újabb kegyelmet!
Tetőkön mohát emtet a fény,
bádogcsatorna énekelget,
arany dongó körözi egyre
a jegenyefa csúcsát –
röpköd a Nap, a szél
suhintja nyárfa-légycsapóját,
köröz a dongó,
mind magasabbra
pörgeti a drága energia,
tágul a láthatár,
megnö a kozmosz –
van honnan s hová fölszállnia.*

*Gyomok, fák,
bozótok,
füvek szívében
iszonyú erő erjed, gomolydul,
tülekszik milliárd sápadt csíra
föl s a Nap sugarán
színbe fordul,
hóditó dühvel hánytorog föl
mélyből a szelid hadsereg,
elfoglal minden kopár felszínt –
gazdag hadtápok a gyökerek,
sejt után sejt tolul,
tör egyre feljebb,
kis csingilingi virágokat
énekel, tengernyit, mámorban égve
a fényre özönlő földmélyi had,
ezerszólamú virág-zenével
ünnepel
a győztes ármádia – – –*

*így alapít birodalmat
a Zöld
a Földre s az ember
álmaiba!*

A GONDOLKODÁS MŰFAJAI NÉMETH LÁSZLÓ TANÚJÁBAN

Németh László értekező prózájának három alapformája: a kritika, esszé és tanulmány. A felsorolás akár történeti sorrend is lehetne: a *Tanú* előtt elsősorban kritikus, a *Tanú* avatja esszé-, majd tanulmányíróvá. A felosztást azonban hiba volna abszolutizálni. Igaz, egybecseng vele az írói vallomás: „Inkább búcsúzkodom a kritikától, mint új csapást vágok” – olvassuk *A Tanú első éve* összegzésében. De a bírálat mégse tekinthető csupán a „készülődés” műfajának: alakját és szerepét őrzi a *Tanú*-korszakban is. Mégcsak hanyatlásáról se beszélhetünk, az elmagányosodás okán bekövetkezett „szemléleti törésről”: elevenségét, rugalmasságát új képletek tanúsítják.

A három alpműfaj közül Németh számára a legkevesebb polémiát és a legtöbb elismerést a műbírálat szerzi. „Portréi, kritikái a húszas-harmincas évek fordulóján a magyar kritikai irodalom maximuma” – hangoztatja például Cs. Szabó. Sőtér a dogmáktól és indulatoktól mentes szemlélet „elfogulatlanságát”, az igazságközpontú humanizmust dicséri benne: „A véleményeket tiszta és boldog levegő veszi körül, amely a »mű« egyedüli éltetője.” Béládi a szerzőben a „teremtő kritikust” méltatja, aki „beleérző” és „normakijelölő” képességével a magyar irodalmat a lehetőségeire ébreszti. Jóval több a nézeteltérés a műfaj karakterizálását illetően. Bori Imre Némethet impresszionista kritikusként jellemzi, aki „mániakus magáról beszélőként” az „irodalmi és nem irodalmi kritériumok összevisszaságát” zsúfolja bírálatába. Lackó Miklós viszont az elvi álláspont szilárdságát emeli ki, a „szimultán felépítésben” is centrumképző tudatosságot. Sándor Iván pedig – a végpontok közt mértékét tartón – a termékeny kettősséget hangsúlyozza: „A személyesség és objektivitás feszültsége szintézist ad.”

A Németh-kritika a modern műbírálat „impresszionisztikus” és „filozofikus” tendenciáinak egybekötése, szemléleti és módszerbeli határértéke. Az impresszionizmus „megérzés”-kultuszának vállalása és meghaladása, valamint az egzisztenciális mérték toleráns és nagyvonalú kezelése. Egyfelől az „ihlet lázbeszéde”, másfelől a „szenvedély salakjától megtisztított ítélőerő” jellemzi, vagyis az „intuiciótól irányított biztos logika” kettőssége. Elvi tevékenység, anélkül azonban, hogy az élet változatosságára valamely sémát „rászorítana”; a művek olvastán támadt „alapérzés” meghallása, amely a „fuzionált történet- és természettudomány” objektivitás-igényében hajt ki. „Szív és agy”, „értelem és érzék” vívódása s kiegyezése, heves indulat, mely „az anyagot a szenvedély erejével köti magához” s elemző készség, mely „a szellem született ruganyosságában” testesül meg. Az egyedül üdvözítő „Igazság” monizmusával az „igazságok” osztódását állítja szembe, a tételes gondolkodás lírájával a „mimikri” kényszerhelyzetében vajúdo magatartás drámáját; a pluralista szemlélet cinizmusa ellenében a kritikus „mitológiájára”, hívő „politeizmusára” hivatkozik, az „emberi alkotásban megmutatkozó szellemek tiszteletére”. A jó ítész Németh László felfogása szerint „lámpagyújtogatója az irodalomnak, aki alaktól alakig megy, s mindegyik körül világosságot derít”. Osztatja az irracionális homályt. Így aztán nem az „élmény” a központi kategóriája, hanem a „vélemény”, amelyben az ihlet „magva” – a szellemi egyensúly ellenőrzése alatt – racionális ítélkezésben

bontakozik ki, s nem pusztán a kritikus „megszálltságot” jelenti, de a „botanikus”, a „morfológus” tárgyiasságát, leíró nyugalmát is. „Ami az írónak a kifejezés, az őneki a véleményalkotás. A vélemény az ő műve, ebbe zárja ihlete leleményét, ezen próbálja ki szellemi fegyelme csiszoló erejét” – olvassuk önvallomásában. A műalkotás kimeríthetetlenül szerénységre és nyitottságra inti a műfaj elkötelezettjét: legfeljebb az „irodalmi perspektívák” művésze lehet, ama tudatban, hogy nem kész megfejtést ad, hanem az „elkészíthetlennel” viaskodik.

A kritikus műszemlélete és módszertana a pozitívizmus miliőelméletét és a szellemtörténet historizmusát egyaránt megkérdőjelezi. „A szellem választ, s nem elfogad” – fogalmazza meg ellenérzését a külső determináltság koncepciója iránt. „A genetikus módszer helytelen arányt állít be a tenger és a tenger bodrozásai közt” – veti szemére azoknak, akik a műalkotás bonyolultságát „időbeli kibontakozásmódjára” redukálnák. Németh szerint mindkét teória kihagyja számításából „az embertermő természet szabad akaratát”: az előbbi a művet keletkezése feltételeivel azonosítja, az utóbbi pedig a sematikus „korszellem” érvényesüléseként értelmezi. Műközpontú szemléletmódja – a strukturalista öntörvényűség eszméjéhez közeledőn – a korban tán Valéry és Heidegger felfogásához áll legközelebb: úgy véli, a műalkotás nem azonos anyagával, tárgyát elvonatkoztatja az „itt és most” konkrétságától s az általánosság szintjére emeli, élmény és tapasztalat személyességét elszemélyteleníti, tartalom és forma dualizmusát feloldja. Meggyőződése, hogy az egész több, mint a részek összege, s a műelemző fő feladata, hogy hozzá a „szövedés kulcsát” megtalálja. „Az esztétikai tulajdonságok mögött a mű természetét keresi; beszökik a műbe s belülről figyeli, amit kívülről olvas.” Németh nem reked meg a szociológiai-pszichológiai vizsgálódás tárgyszerűségében. „Embert adni a művész helyett: olcsó megkerülése a feladatnak” – szögezi le Byron-tanulmányában. „Az alkotás magasabb természetű valóság, mint a lélek s aki lélekké bontja le, lényegét denaturálja” – fejtegeti Szerb Antal *Irodalomtörténetének* bírálatában. Kritikusként – akárcsak a műfordító – a formateremtés eredeti útvonalt járja újra. „A kritikai vélemény az esztétikai jegyek pszichológiai értékelése... a kifejezés erőfeszítésének a felújulása. Kis dráma, amelyben az igény újra megjátssza harcát a formáért... megismétli a művet a maga eszközeivel, és hasonlít is a műhöz a maga módján” – írja *A kritika feladataiban*. A bírálónak szerinte a „tünemény” mögött a „képletet”, a vers mögött a „versöszönt” kell nyomoznia, olvasás közben támadt benyomásaiból visszafele kell következtetnie. A dedukció menetét azonban fel is gyorsíthatja. „A jó kritikus sokszor csalni kénytelen; nem boncolja a benyomást, hanem megfordítja, alkotó ötletet csinál belőle, s gyúr egy gyors, éppen nem alapos figurát, amely mégis jellemző, mert a benyomásból termékenyült” – enged bepillantást műhelyébe.

A *Tanú* idején a kritikus Németh László nem egyes művekben és portrékban gondolkodik, hanem a nemzeti és világirodalom tágasságában. „A kritikus nemcsak figyelője az irodalomnak, hanem táplálója is. Ő a lomb, amellyel léleklélek a fa” – hangzik vallomása. A műfajt sohasem rendeli alá csoportérdekeknek, klikkszemponthoz: a „szegődött” bírálat jobbágyságának vagy a „szegődött” kritika párt-híveket toborzó szenvedélyének, de idegenkedik az „esztétizáló” szemlélet társadalmi közömbösségétől is. „Nincs bárbarabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkodni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott” – haladja meg a „sznobok” és „parasztek” elfogultságát. A kritika értékelő funkcióját kettős megfontolásból gyakorolja: részint – az adottságok és lehetőségek korrelációjában és az irodalom jövőjéért érzett felelősséggel – a „fölfedezés” és „szerepsugallás” szándékával, részint pedig azért, hogy az utat az egyéni teljesítményektől a közös kultúráig járhatóbbá tegye, a maga eszközeivel elősegítse az egyes alkotások szervezettebb beépülését a nemzeti tudatba. „A kritikus az, aki a művet életünkbe szövi, s az író tudatosodó hajlamainak előharcosává teszi” – magyarázza Illyésével rokon tipológiáját. Nemcsak az „elemzés” embere, az „arányoké” is, amely képessé teszi, hogy a mű jellemzése mellett „a mű helyét megállapítsa más művek társaságában”. E törekvésében az értékteremtés és -felismerés gesztusa a meghatározó, nem pedig a

„nemzeti” vagy „népi” jelleg kutatása. A „heroikus” diktatori póz helyett a „tárgyilagoss” okfejtés és javaslattevés. A kritika funkciójának teljessé válása formai konzekvenciákkal is együttjár: a teljesítményre összpontosító, prekonceptiókat mellőző műbírálat mellett (amilyen például a *Pörje Sándor*-sorozat) megjelenik a műfaji panorámát szemlélő fűzérkritika és az elemzés ürügyén valamely elvi tételt is kibontó kritikai tanulmány.

A kritika – mint a Gulyásnak 1932 nyarán írott egyik levélben találjuk – „törzse” az író többi műfajának. Belőle ágazott le regény, dráma és tanulmány. Összetettsége az alkotó valamennyi képességét foglalkoztatta, s az értekező- és széppróza műfaji modelljei benne készültek el. E szerepe a *Tanú* idején is megmaradt, de azt sem hallgathatjuk el, hogy az esszé és a tanulmány alakjában új riválisa támadt.

A *Tanú* az értekező próza arányait az összetettebb formák felé tolja el. A Németh-szakirodalomban mindmáig nincs egyetértés, miképp definiálható a kritika keskeny eréből kiszélesedő új műfaj: esszé-e vagy tanulmány? Sükösd szerint montaigne-i típusú esszé, amelyet „önmaga személyén át a teljes világ kitapogatásának lírikus igénye és az önfeledt személyességből kibontakozó tárgyias okosság” alakít. E kategorizálást Hornyik a „zenialis impresszionista” módszerbeli hajlamával és a Szabó Dezső-hagyomány örökölt „elemi szenvedélyességével” okolja meg, Szegedy-Maszáék pedig az „ismeretek közvetítésének” írói szándékával, a Németh László által is emlegetett „pedagógiai látványosság” karakterjeggyével. Németh G. Béla az író történelemlátásának romantikus vonásaiból következteti, hogy nem gondolkodó volt, nem is publicista, hanem esszéista. E felfogást Szabó Zoltán fellebbezi meg. „Csak kivételesen volt valóságosan esszéíró. A *Tanú* publicisztikai része: esszé. Irodalmi része: tanulmányforma” – állapítja meg. Béládi szerint is tanulmányíró: a stílus a módszer szerepét tölti be írásaiban, az „érzések, érzelmek, váratlan asszociációk, a sejtető, sugalló metaforák övezete” mélyén a fogalmi gondolkodás következetességére bukkanunk. Ismét mások a tanulmány és esszé sajátos ötvözeteként szemlélik műfaját. Veress Dániel a „kifejezésbeli egyetemesség” törekvése okán „műfaj-talan műfajként” írja le, az „ész vallomásaként”. Sándor Iván „felfedezés”, „analízis” és „önmegismerés” szövődését konstatálja benne, líra és elemzés egymásra utaltságát. Németh László maga is ingadozik a kétféle terminológia közt: „A közlés új módszerére lesz szükség, csomópont-tanulmányokra, amelyekben egyszerre több szál fut össze. Egy-egy kis esszét három-négy irányban is kicsiszolunk” – nyilatkoztatja ki a *Tanú munkatervében*. A három álláspont közül az tűnik leghitelesebbnek, amely a műfaj hibridvoltát tanúsítja. Legalábbis erre utal a Péterfy-modell, amelyre az író mintaként hivatkozik: az „esztétát” a Shakespeare-hős Petrucchióval szeretné beoltani, akiből „a megvetés és érdeklődés közt csapnak ki az ötlet szikrái”; olyan gondolkodót képzel el, akiben „józsanság és szín”, a filozófus és a kritikus „nem rántják el egymást”. Az esszé rugalmasságának és a tanulmány alaposságának kölcsönhatása azonban nem konstans műfaji mérték Németh László pályáján: a *Tanú*-korszak kezdetén (a *Magyarság és Európa* megjelenéséig) az esszé, a végén pedig (a *Berzsenyi*-monográfiával) a tanulmány felé leng ki. Létformája a mozgás, a változás.

Az esszé iránt Németh Lászlót – most eltekintünk a mondandó összetettségétől – a dinamikus (freudi) lélekmodell, illetve a soktényezős (diltthey-i) történelemlátás teszi fogékonnyá. A választott tárgy cél is, ürügy is: az elemzésben a tudat intencionalitására rárétegződik a tudat öntükrözése. A műfaj a gondolkodás belső monológjának foglalata: a ráció valamely problémakör megvilágításában önmagát is szemléli. Az elmefolyamat Németh szerint térben is, időben is „többszólamú”: habár „organumában tagolt, működésében egyetlen összefüggő, oszthatatlan elem”, amelyben a fogalomalkotásnak – a tudós „lírjaként” – képzet, emlék, asszociáció a kísérőjelensége; olyan organikus egység, amelyben eszméink múltja és jelene „velünk és ellenünk” gondolkozik. Az esszé ennél fogva az író önmagával folytatott dialógusa,

belső polémiája; a lélek színpadán játszott vitadráma, amelyben a heideggeri „hangoltság” (Befindlichkeit), „értelmezés” (Verstehen) és „beszéd” (Rede), a létmegértés mozzanatai a szereplők. Ezért hangsúlyozta Sötér legfontosabb attribútumként Németh László gondolkodásának, tanulmányírásának konfliktusosságát. Az elmetani megközelítésből a Németh-esszé típusai is levezethetők. „Vannak elmefolyamatok, amelyekben az elmeerőfeszítés egyenletes, nem hat kifejlő mutatványként, a jelen-ség állandó, a gondolat folytonosan villódzik, nincs lappangási és kisülési szak. Más folyamatok viszont... önállóak, mint az artista trükkje vagy a rúdugró remeklése. Ennek a folyamatnak a meglepetés a célja” – találjuk a *Kosztolányi*-portréban. Az előbbi állapotnak a Proust-elemzés kiegyensúlyozottsága, az utóbbinak pedig az *Arisztophanész*-esszé élcszikkázása felel meg. A (dílthey-i) szellemtörténetben Némethet főképpen a bonyolultabb módszer vonzza. Az irodalmat a „kultúra” egészének összefüggésrendszerében szemléli, melyben ember és história egymásnak tükörképei. Tárgyiasság és személyesség egyazon dolog színe és fonákja. „Irodalomtörténész az, aki annyira gazdag tud lenni, hogy letűnt írókat és korokat önmagából képes megérteni” – szögezi le Szerb-kritikájában. A műfajban az elveszett totalitást, az egységes világmagyarázat esélyét akarja visszaperelni. E törekvése jogosítja fel méltatást, hogy esszéírásában a „filozófiapótlék” karakterjegyét kiemeli.

A Németh-esszé zászlóbontását két kritika: a Babitsról, illetve Ortégáról szóló revelálja. A műfaj két – „abszolút” és „történeti” – változatát diagnosztizálja rajtuk. Babitsban az objektivitás igényét becsüli: a léleknek a relativizmus ellenében és az „örök igazság” nevében nyitott „egységes frontját”. Erkölcseben a problémavallatás elszántságát, módszerében a „gondolati kaptatók meredekségét”. Ortégában a szellem könnyedsége igézi. Játékossága nemcsak „vérmérsék”, program is: megóvjá attól, hogy a gondolkodás „teremtő gyönyörűsége” nyomasztó kötelességgé szikkadjon. „A tudomány fiatalító kúrán esik át: soványabb lesz és mozgékonyabb”, van bátorsága metaforáinak cseréjére. Kettőjük esszéírásából mindenekelőtt a feszültségteremtés igényét hallja ki. Babitsból a „féktelen egyéniség” és a világhoz való „kényszeralkalmazkodás”, a „vak pátosz és a túl prózai tartózkodás” konfliktusát, Ortégából pedig „kíváncsiság és fegyelem”, „metszet és rendszer”, relativitást és teológiaszomj ellentmondását. A Németh-esszé tehát – mint genezise tanúsítja – a műfaj drámai formája. A hagyomány felől szemlélve Macaulay panorámafestő hajlamát és Sainte-Beuve portré iránti vonzalmát, valamint Ady személyességét és Babits tárgyiasságát köti egybe. Felépítését tekintve a mellé- és alárendelő, azaz a „szimultanista” és „fókuszképző” szerkesztésmód ötvözete. A funkció perspektívájából nézve a fölfedezések szellemi izgalma a tudás közvetítésének pedagógusi ösztönét társítja. Ellentmond az értekezés mögött lappangó „szolgaerényeknek” – a „szívósság, tervszerűség, sietség, mindenáron tájékozottság” pedantériájának, ugyanakkor eredményeiben és igazságaiban épp annyira megbízható, akár az értekezés szakszerűsége. „Egymásba rejtett tekercsek kölcsönhatásától” vibrál: írói közérzet és fogalmi logika, a tényeket elmélettől enyvező gondolkodás és a szóképekben, alakzatokban gazdag kifejezés interferenciájától. A tanulmány rövidített útja és a stílus metaforás művészsége ölt benne testet.

A harmincas évek közepétől Németh László pályáján fölerősödik az esszéizmus kritikája. Az izlésváltás háttérében – mozgató erőként – az értekező próza tanulmányosításának a szándéka rejtezik. Az író már nem elégíti ki a szellemi válság lirája: erősödik benne a hajlam, hogy a „forgó örvényt” megállítsa, s a földet, ahova ki-dobta, „körüljárja”. A „dilettáns” legyen a „szakember szálláscsinálója” – hirdeti meg programját. A bírálat egyidejűen irányul gondolkodás és stílus önlvű mutatványosságára ellen. „A tudományba beoltott nyugtalanságot nevezik esszéizmusnak. A tudós egy merész mozdulattal leszedi tárgya színét, de a tejet már nem ér rá ki-inni: siet. Ez az esszéizmus azért veszedelmes, mert... azt hiszi, a lényegét mondta el, pedig csak félig ismert tárgy fölött remekelt” – fejtegeti Szerb Antal irodalomtörténetének apropóján. A sietségnek ára a fölületesség, elmélet és valóság meghasonlása, diszharmonája. Az esszéíró a „mesterséges térben folyó gondolati kísérletezés” önfeléd állapotában mitsem törődik ötletei igazságértékének ellenőrzésével, pe-

dig nagyon is rá volna szorulva az „eszmen kívül lévő, ellenálló dolgok hibaigazítására.” A gondolkodás zavarának – a képkultusz túlhajtásában – megvan a stilus-beli vetülete is. „A jó stilus nem ismeri ezt a féktelenséget és ezt az aszkézist. Olyan, mint az elegancia vagy a bölcsesség, van anélkül, hogy erőlködne, nem merev, hanem porhanyós, nem díszes, de természetes hullású, s amint vetődik, a humánus színeiben játszik” – ítéli el a „metaforitisz” keresettségét. A sokfelé kalandozó tájékozódás szertelenségével a „nagy összefoglaló művek” igényét fordítja szembe, az esszéíró csillogásával a tanulmányírói „kitartás” erényét.

A tanulmányíró stratégiája előbb (bírálatokban) kritikai modellként jelenik meg, később (a *Kazinczy*-könyv és az *Európa*-történet elkészült fejezeteiben, valamint a *Berzsenyi*-monográfiában) irodalomtörténeti módszerként is konkretizálódik. Németh egybeköti az elemzés két perspektíváját: a strukturális és történeti megközelítés szempontját. Az irodalmat egyfelől tárgyfogalomnak tekinti: „átlényegült életnek”, amely lélekbe és hagyományba ereszti (lég)gyökereit, a „felfelé” a mozgásiránya, mert elválik feltételrendszerétől, érvényét veszti benne idő és fejlődés fogalma s a művek maradáóságába „konzerválja magát”, – másfelől viszont, a változó elemekre tekintően viszonyfogalomként szemléli, az irodalmi élet íróit, művet, közönséget összefűző folyamatoként, amelyben a vívmányok „szétoldódnak” az időben, s az „előre” a mozgásirány, mivelhogy az író a technikai fejlődés szolgálatába szegődik. Nemcsak a kontextus története, de a művek históriája is egyszersmind. Az író a műveket elhelyezi a történelem és kultúra, a művészet és irodalom „külső” és „belső”, koncentrikusan szűkülő (diltthey-i) összefüggésrendszerében, majd – a műelemzés kritikai eszközeivel – egyediségüket karakterizálja. „Az irodalomtörténésznek nemcsak a korban kell meghonosodnia, hanem a lélekben is” – szögezi le Farkas Gyula *Irodalomtörténetének* bírálatában. Az irodalmi „vállalkozásoknak” ugyanis – mint az akarat „sokszoros, egymás fölé rétegezett hullámmozgásának” – egyaránt van kollektív és egyéni, históriai és kreatív, ösztönös és tudatos dimenziója. „Egy író munkássága nem alakí, hanem dinamikai egység, a lendület szárnya és egyben története. De maga az ember is szárnycsapás csak; az egyéni vállalkozás úgy irodalmi érték, ha része egy nagyobb, talán még homályosabb vállalkozásnak, mint az egyes élete. Mi ez a nagyobb vállalkozás? Nem nevezném kornak; néha kortársak fognak össze benne, néha elődök és utódok; elnevezni őket csak esetenként lehet. Ezek a nagy hullámai idő, természet és ember vállalkozókedvének” – fejtegeti. E felfogásával Németh nemcsak a nemzedéki elmélet egyoldalságát és az irodalmi korszakolás mechanikusságát haladja meg, megállapítja tükrözés és teremtés, hagyomány és újjítás pontos arányát is. A mű a közegből nő ki ugyan, de az „akarat magasabb hullámhegyébe csap fel”, mert a kifejezés „örökölt lehetőségeit” módosítja az egyéniség. Tevékenységnek „élénkebb és szándékosabb”, mint a történeti alap.

Németh László irodalomszemlélete – mint áttekintésünkben kitűnik – a két világháború közti magyar tanulmányírás kimagasló teljesítménye. Összegezi az „esszéíró nemzedék” maradandó értékeit: Halász Gábor műelemző igényességét és Szerb Antal fölfedező nyugtalanságát, Hamvas Béla teoretizáló hajlamát és Cs. Szabó rendkívüli tájékozottságát, Illyés közírói rugalmasságát és Féja szenvedélyes elkötelezettségét. Sokoldalúságával emelkedik a kor átlaga fölé. Égtájakat kereső tájékozódása sarkallja az elemek gyakori átrendezésére, s gerjeszti értekező prózájában a mozgás sebes ritmusát. Ars poétikának beillő mondása egyike leghitelesebb önvallomásainak: „Csak a tunya szellem véleményei szilárdak; az eleven: mozgó víztükör, kavargó ég.”

Kilőtték az első úrhajóst

Vérét viszi a foltos pohárban,
világító vérét,
át az olajpadlós helyiségen.
Este vékony arany sugár köti össze a feleségével, amikor lepisálja.
Az udvaron véres galambok, átharapott torkú csirkék.
A macskát egy rossz zsákba teszik,
indulnak a kőkereszthez.
Úgy tudjuk,
hogyan olyan a vonat,
úgy tudjuk,
hogyan olyan az utazás,
úgy tudjuk,
hogyan olyan az út.
Útik a márványt a zsákkal,
de még egy óra múlva is mozog.
Perselynyilás a bicikliőr fején.
Az aktatáska fülét vastag villanydrót erősíti meg.
Pumpa ágaskodik belőle.
Otthon uborkásüvegben cukros víz erjed élesztővel:
átszűrni itatóson és kész a szesz.
Greta Garbo a vasboltban kalapácsot vásárol.
Az igazgató németül álmodik.
A másik kormányon szakadt cekker,
benne két papírba csomagolt, sárral lefröcskölt irkák.
Pirosan száll a szögeslabda.
A táviratra senki nem jelentkezik.
A testvérét kerítik elő, az hozza el a hullakamrából.
A lánya lila sálban sétifikál,
az őrizetes a bukszust nyírja a rendőrség előtt.
Száj- és körömfájás miatt a zenekar nem távozhat el.
Tyúkoltás, csendélet kenyérrel, gumibottal.

Egyre hosszabb a szélre rakott koponyák sora.
Gyerekek hordják el mindet,
hetekig fociznak velük,
mire teljesen összetörnek.
A földben felejtettek a zsiros talajt harapva,
a talpa felől néznek a házba.
Keresztül a padlón, az asztallapon,
a tál fenekén át néznek
a zeller, főtt répa, darab húsok közt elfeledkezett arcokba.

Alapozás

Beásott tábornokok,
másznak rajtuk az érdemrendjeik.
Harisnya nélkül hordott gumicsizmák,
mezítlábra fölvelt bakancs,
szíjjal vállra akasztott aktatáska,
a nadrág aljában csíptető,
a korcokban kifényesedett katonaszíjak,
a farzsebekben csutkával bedugott pálinkásüveg.
Pamlagokon heverték kényelmesen
és örökifjak járnak körbe kelyhekkal, kancsókkal,
szakadatlanul és akadálytalanul ehettek
és nagyszemű hurik lesznek fizetségül:
„Békesség, békesség!”
Fekete csontok hullanak,
szállong a pernyehaj,
arcok hamuja száll alá,
hullik ránk történelmük.
Holdévek gyűrűznek életünkben.
Súlyos buzogányok lesnek,
szigonyvégű nyilak,
kétélű kardok,
pisztolyok, puskák, villogó hadifejszék,
lobogó, szárnyas vakondok túrják az éjszakákat.
A tükrös rekamién beépített lámpa piros üveggel.
A székek hátán pálmafás ingek,
a kivégzettek nem létező sírja kizöldül,
törülközőszag, vedlő fogkefék, a kosz a fésűk fogában.
Bágyadtság tompítja a háztalak sárgáinak örületét.
A lefüggönyözött ablakok mögötti sötét tör át a falakon.
„Na ez is kész!”
Délután rózsaszín, selyemmel bélelt bakfiskoporsó a kirakatban.

SÖRÉNY ÉS KOPONYA

Kányádi Sándor új versei

Akik a magyar irodalmat nem próbálták az ország határainál lezárni, azok legalább két évtizede, a *Fától fáig* című Kányádi-kötet megjelenése óta tudják, hogy a Kolozsvárott élő költő az egyetemes magyar líra mai első vonalába tartozik. Az ötvenes és hatvanas években szaporán sorjázó köteteiben könnyen nyomon követhető pályájának kibontakozása. Az egyszerű szemléletességtől, Petőfinek és a népköltészetnek az ösztönzésétől úgy jutott el létfilozófiai érvényű egyéni kompozíciókig, hogy útjának meghaladott állomásairól is mindig magával vitte az egyszer megnyert értékeket. Költői szemlélete folyamatosan tágult, történelmi és filozófiai övezetekkel mélyült, de elevenen őrizte plebejus jellegét és szinte természeti közvetlenségét. Egyaránt személyes vonatkozású és létfilozófiai érvényű motívummá emelte az egyetemes kultúra példázatait s annak a paraszti világnak a tapasztalatait, melyből maga is vétégett. Ez a kétféle organikus kultúra természetesen erősítette egymást Kányádi költészetében, az előbbi gyakran ironikus vetületben kapta meg jelenkori érvényét, az utóbbi inkább a nyugalom és bölcsesség ethoszától fénylett. A hatvanas években érzékenyen tájékozódott Kányádi Sándor is a nyugati filozófiai és irodalmi áramlatokban, de organikusan épülő életműve éppen a tág szemlélet révén biztonságga asszimilálta és ítélte meg ezek hatását. Költőként persze ezzel szétválaszthatatlanul párhuzamos a formateremtő képesség egyénivé fejlesztése: az egyszerű szemléletesség előbb metaforikus telítettséggel párosult, majd az egyéni kompozíciók – a játékos izeket is gyakran hordozó, az élőbeszéd elemeit is könnyedén versebe emelő, hallatlanul érzékeny belső ritmusú – fölényes formakultúrával teremtettek olyan egyéni hangot, melyben egy-egy rafináltan egyszerű elem – ismétlés vagy áthajlás vagy közölés – a szemlélet belső gazdagságát tükrözi. Többdimenzióssá teszi a verset, tragikumot és erőt, komor létszemléletet, tapasztalatot és játékos, dinamikus belső védelmet egyszerre mutat meg. Egy-egy egyéni kompozíciója – például a *Fától fáig* című – sokrétű élményanyagot – gyermekkori emléket, folklór-elemeket, filozófusok téziseit, szakrális motívumokat, másrészt közvetlen szemléletességet és elvont jelképiséget, sokféle ritmust – oly szemléleti biztonsággal teremt hibátlan egészzé, hogy nyilvánvaló: a nagy költészet övezetében vagyunk, Kányádi Sándor költői ereje előtt most már nincs lehetetlen. Ez nem azt jelenti, hogy ezentúl csak remekműveket ír, de azt igen, hogy most már a megnyert minőség felől nézve kell értelmezni a Kányádi-verseket, hiszen ezek után nyilvánvalóan jelentése van például az egyszerűségnek is. Kányádi Sándornak minden eszköz rendelkezésére áll, maga tudja ezentúl, mihez mit választ, s az már üzenetének szerves része. A *Fától fáig* című kötet után új verseit tartalmazó könyve, a *Szürkület* nyolc esztendőre jelent meg. Ez a kötet teljes fegyverzetében mutatja az érett költőt, de lírai műfajainak az egyetlen képtől az ivnyi kompozíciókig terjedő változatossága mögött az erdélyi magyarság romló életlehetősége, kényszerű fogyatkozása, erősödő kiszolgáltatottsága a legfőbb ösztönző, mely szólásra készíteti a költőt. Ha a hatvanas évek Kányádi-verseiben – némiképp a korábbi naiv közösségi lelkesedés korrekciójaként is – a személyiség létfilozófiai eszmélkedése áll a középpontban, akkor a hetvenes években, a *Szürkület* verseiben feltűnő változást tapasztalunk: a költő olyan mértékben azonosul szűkebb közösségével, az erdélyi magyarsággal annak veszélyeztetett léthelyzetében,

hogy a versek többnyire többes szám első személyben szólnak, vagy ha egyes számú monológ a dikció, akkor is a nemzetiségért érvel, annak sorsmutatóit rajzolja. Még az önportré is a közösség kiszolgáltatottságát, örökös félelmét jeleníti meg. Az olyan közismertté vált művek, mint a *Fekete-piros* és a *Halottak napja Bécsben* pedig történelmi számvetés és közösségi védőbeszéd, látvány és érvelés, vallomás és értelmezés egységében szólnak az erdélyi magyarság egzisztenciális veszélyeztetettségéről.

Akkor, egy évtizeddel ezelőtt azt lehetett remélni, hogy a *Szürkület* verseiben megszólaló közösségi sors már csak javulhat, legalábbis a rosszabb már nem lehet elve alapján. Nem így történt. Kányádi Sándor költészete az utóbbi évtizedben már szinte sorsszerűen összefonódott az erdélyi magyarság életével, ily módon a *Sörény és koponya* című kötet közvetlen folytatása a *Szürkület*nek, de az erdélyi nemzeti-ségek történelmének soha nem hitt kegyetlenségű fázisában. Ebből következően a *Sörény és koponya* a magyar irodalom legszomorúbb versesköteteinek egyike. Olyan közösségi létállapot hú tükre, melyben a vers funkciója – a költő tárgyilagos világ-szemlélete és mély elkötelezettsége következtében – leginkább a félrevert harang-gok szaváéval azonos. Így lett ebben a kötetben a *Harangtölirat* ars poetica:

azért harang a harang
hogy hívja az élőket
temesse a holtakat
s hogy árvíz jégverés
tűzveszély idején
s hódító horda láttán
félreverjék

Versei belső teljességükkel, szépségükkel, sokszínű dallamukkal a régebbi idő harangjainak összes funkcióját teljesítik, de az újabb idők kényszerűségében az élet dallamainak gyönyörű sokféleségét a veszély világgá kiáltásának félrevert harangszava fogja kegyetlen ritmusba. Egy kifordított világ tényeivel néz szembe Kányádi Sándor, s ez a pozíció motiválja verseinek jellegét. Hangsúlyos szándékkal viszi át az erdélyi magyarság létszituációját műveinek esztétikai karakterére is: poétikai minősítései sorra eme kiforditottságot jelölik. Disztelen daloknak, szürke szonetteknek, krónikás énekeknek nevezi önnön verseit, a költői pozíció pedig a lát-leletkésztető, dokumentáló, vándorénekesé, a hihetetlennek tetsző dolgokról, tényekről hírt hozóé, a bújosni se tudó szegénylegényé. A közösségével azonos költői személyiség önnön sorsát a kiszemelt áldozatokkal rokoníthatja, félelem, kiszolgáltatottság, pusztulásra ítéltég, archaikus emlékké kényszerülés, szétvertség, kinzás helyzetei ismétlődnek a versekben.

Kányádi Sándor azonban sérthetetlené építette ki ezzel az újkori barbársággal szemben a maga belső táját, belső vidékét, a világ megítélésének tartományát, mely „meggyötörten is gyönyörű”, itt sarjadnak a költő vérével azonos szavak. Olyan ez a „legbelül” lévő táj, hogy a félelmek ellen kiénekli a félelmet, a megaláztatások ellen kibeszéli a megaláztatásokat, a pusztulás ellen számbaveszi a pusztításokat. Műve a valóság karakterét emeli át a maga külön világába. A pillanatnyi látvány érvényét tágabb szemlélet méri meg. Az egyik versben *A festő* idilli tájat festett, a délutáni napsütésben téhen ballagott rajta az Oltra inni, de másnapra eltűntette a képről a tehenet, s „aszálysín vörösesbarnával perzselte le a mester a tegnap még zöldellő domboldalt”. S a versbeli magyarázat: nincs miből kitelelnünk. A *Sörény és koponya* világában ez a belső megmutatás, a szemléletnek a villogó tágassága ítélkező erővé válik. A *Disztelen dalok* ciklusában a sokféle kiforditottság, groteszk létállapot gyakran öniróniával társulva fejez ki súlyos korítéletet. A *Dilidál* „fegyelmezett” embere mondja: „én kérem tiszteletben tartom / és bizonyos okoknál fogva / még kifelé jövet is mindig / kopogtatok az ajtón”.

Kányádi Sándor „elhallgatásai” nagyon is beszédeseek, félbehagyott mondatai gazdagon befejeződnek az olvasóban és félreérthetetlenül, mert értelmüket sugallja

a szövegösszefüggés, a kötet légköre. A köznapi dolgok, a közvetlen élmények szomorú körképpé állnak össze: valahogyan minden más ebben a világban, mint amilyenek az emberi kultúra, az emberi élet normális állapota kívánna. Az esti dal itt abból az érzésből fakad, hogy sikerül valamit a hidegben a zsúfolt buszon hazavinni a műanyag szatyorban. Az *Óreg iskola ünnepére* szóló dalban „könyvtelenné árvított bibliotékák” képe tűnik elénk, s a helyzet ellenében szól a biztatás az anyanyelvi hűségré, „milliom rodostóban” is addig azonos önmagával az egyén, a közösség, amíg az anyanyelvi iskola egykori csengőszava el nem hallgat bennünk, amíg „halljuk a csengőt / s benne a tengert / és minden rodostóban / zágont”. Az anyanyelv veszélyeztetettsége, üldözése a közösség elleni merénylet nemzetiséget porlasztó formája. Régóta küzd ez ellen Kányádi Sándor költészete, a *Sörény és koponya* című kötetnek is egyik fő motívuma ez, hiszen a költő immár az anyanyelvükben „bujdosók” énekese. A *Dél Keresztje alatt* című ciklusát egyenesen az a fölismert szomorú párhuzam motiválja, amelyik az indiánsors, a kiszolgáltatott négerség és az erdélyi magyarság újabb történelme között húzódik. Kányádi Sándornak különleges képessége van arra, hogy a tragikumot a dikcióval árnyalja: a *Bogotai bagatellek* egyértelmű áttételeiben az anyanyelve miatt megalázott ember megsemmisítő hasonlattal mutatja be sértőit, a jelenetet látó indián szülőárus ajándéka viszont megértésről, együttérzésről tanúskodik. A lefojtottság, kiszolgáltatottság verseinek közepette ellentétnek látszik a Lorca „elpattant húrjaira” szerzett *Románc*, ez az igazi lorcai izzású vers, melyben az útiélmény varázsa, a kolumbiai város félórányi időre látott gyönyörű fényei, természeti szépsége elragadtatót vallomásra lobbantja a költőt. Ez az öröm a vers zárlatában – „itt a deres kárpátok közt” – már nosztalgikaként szólal meg, az elérhetetlenség, ismétlhetetlenség fájdalomával. Csupa ritmus és ragyogás ez a vers, tüneményesen jeleníti meg az emlékezés révén is éltető csodát, mely pillanatnyi kiszakadást jelentett a nyomasztó tehetetlenség világából, a kötetben pedig a *Románc* verskörnyezetéből. Mert a megelőző és következő versek útiélményei, már azonoságokat, párhuzamokat idéznek, a különbség az indián, a néger és a hargitai pásztor között csak a fölöttük lévő égen van: „itt a göncöl jön föl este / fölöttük a dél keresztje”.

Kányádi Sándor utazásának élményeit idéző ciklusa a régi erdélyiek szokását követi: neki is mindenről az otthon jut eszébe, minden tájat, jelenséget erdélyi szemmel néz. De nincs már reménysege arra, hogy a külföld tanulságait behordja „Erdély csüreibe”. Annál inkább kimutathatja azt, hogy gondolatilag és érzelmileg a nemzeti-ségi kötődés nyitottságot jelent, a humanizmus általános igényét a világ bármely részén. Ebből a magatartásból következnek a gyakori sorspárhuzamok, a nagyfokú empátiáról tanúskodó versek.

A poétikai sajátosságok szerint képzett ciklusok Kányádi Sándor költészetében a további gazdagodás eszközeinek tekinthetők. Egy-egy műforma jellegzetességeit egyéni színnel, látásmóddal formálja sajátjává. A *Körömversek* a japán haiku műformájának, a három sorból, 5–7–5 szótagú tagolású, eredetileg tréfás tartalmak kifejezésére szolgáló rövid verseknek a ciklusa. A költői tömörítés próbái. Kányádinál a haikuk körömversekké lesznek, s ez már egy olyan létszituációnak is a jelzése, melyben az értelmiségi élet elemi tényezői sincsenek adva. A költő már saját körmére írja verseit, szabadság és papír nélkül. Olykor többet összekapcsol kis kompozícióvá, máskor egy-egy körömré ír három sort. Mindegyik változatban ura a formának. Iróniája, keserősége, védekező tartása villog a rövid versekben. Egy-egy képbe emberi sorsokat, léthelyzeteket, élettörténeteket, karaktereket, történelmet sűrít. Ezek a rövid darabok szervesen hozzátartoznak a *Sörény és koponya* nagyobb lélegzetű, közvetlenül szemléletes verseinek világához. Szinte mindig „élessel” tölti ezt a „rakétarózsa” pukktatására alkalmas műformát. Olykor a rettenetes történelmi élmények emléke, a jelenkori félelem és ítélet együtt szólal meg a három sorban:

A bárd s a tőke
eltűnt a múzeumból.
Itt járt a tettes.

Máskor közvetett fölhívás a sors kikiáltására, a tények föltárására, de ebben az etikai felhívásban mély félelem, szomorú helyzetkép is megjelenik:

*elűvölteni, amit
Lesz-e majd torok
most elhallgatunk?!*

Minden haiku külön kis világ, elgondolkodtató, felhívó, figyelmeztető. A természetes észjárás és az árnyalt kultúra egysége szikráztatja ezeket a miniatűr verseket, szemléleti biztonság és keserű tapasztalatok egysége. E tömör formák a szemléleti sűrítést egyértelműen, mégis sugallatosan teremtik meg. Általános elvek, történelmi tapasztalatok logikája szerint ítélő mai helyzetrajzok:

*Tömjénezés, ó!
Középkor bűzét-szagát
szívom naponta.*

A *Szürke szonettek* ciklus jellegadó darabjai a szonett-formát használják a mai szorongató élmények áttételes kifejezésére. Az áttételek nem a közvetlen kimondás lehetetlensége miatt kelletek Kányádi Sándornak, – versei kemény egyértelműséggel ítélkeznek – hanem az utalásokkal, szerepekkel új esztétikai dimenziót teremt, s ezáltal erőteljesen fejezi ki a mai kor légkörét, meghatározottságait. A *Pergamentekercsekre* című füzér lírai személyisége a fáraó írnoka, aki a kényszerűségek közepette is hűen megőrizte a kort, a túlméretezett piramis-építést, a rabszolgákat hajszoló szolgákat, de amikor hazugságra kényszerítenék, s nincs már módja kitérni, az írás tisztességéhez való ragaszkodásának egyetlen lehetősége marad: a hallgatás. Éppen az ennek a sok irodalmi előzménnyel bíró példázatnak a mélyebb üzenete, hogy – miként az utolsó, ötödik szonettből kiviláglik – a hallgatással azonban az idő is elvész, vége az élet értelmének is. Közvetetten, a lemondás fájdalmával a képzelenség ellen szól, az erőszak, a terror embernyomorító barbárságát ítéli el: „szikadok holtraváltan / egy elfuserált piramis / fullasztó árnyékában”.

A *Barbár szonettek* a féktelen hatalmi mámor öncélú tobzódását, a *Dachau-i képeslapokra* pedig a fasizmus folytatásának a lehetőségétől való félelem eleveenségét mutatja be. Ez utóbbiban a sokrétegű versvilág a költő eltökéltségét, szembeszegető elszántságát, a szonettek értelmét is felfedi. Azt, hogy a barbársággal szemben akkor is bízik a művészi küzdelemben, amikor a személyes sors kimenetele teljességgel reménytelennek mutatkozik. A szonettek többsége a közismert állatmeséknek és meséknek, példázatoknak ad új, korunkat leleplező értelmezést. A mai tapasztalatokból néz a toposzokra is, s éppen a történet egykori logikájának módosulásában találja föl azt, ami a mi korunkra jellemző. Megőrzi a mesék tanító jellegét, de a tanítás értelme éppen az, hogy csődöt mondanak a régi receptek: „hőköl szomjan az ökör s még remény / sincs arra hogy a béka kirepedne”. Így zárja *A fölkuvalkodott béka s az ökör* című szonettet. Másik példázata *A fenyőfa és a nád*: a nád hajlongott, a fenyőt kettétörte a szél, „eképpen az erőtlen nád javára billent eddig a mérleg”. A mesének azonban más tanulságot ad egy legény, „ki meséken átlát”: levágta a nádat, s furulyát készített belőle, s halkan furulyálva a fenyőt siratta az alkonyatban. Így válik a versben Kányádi-szerűvé a példázat. Ezek a szonettek a mese és a történeti példázat formájában az etikus és érzékeny emberi magatartás mellett érvelnek lehetetlen körülmények közepette is. S itt már szét sem választható a gyermekverseivel nemzedékeket fölnevelő, nyelvi gazdagságra, szemléleti és etikai tisztaságra tanító gyermekversek, gyermekmesék írója az erdélyi magyarság sorsvigyázó költőjétől. Ezért is volt remek ötlet, hogy ebbe a szomorú verseskötönybe *Madáretető* címmel külön ciklusba gyűjtve fölvette Kányádi Sándor gyermekverseinek szép sorozatát is. Természeti bölcsesség, elragadó életbizalom, nyelvi, ritmikai gazdagság ellenpontozza a többi ciklus „dokumentumlíráját”. Arra is fényt vet ez a gyermekvers-ciklus, hogy Kányádi Sándor gyermekeknek és felnőtteknek szóló ver-

sei ugyanazon nemes szemléleti anyagból vannak, ugyanazokért az értékekért perelnek. A gyermekversek emellett Kányádi Sándor képeinek szinte tapintható szemléletessége folytán erkölcsi erőt is adó gazdag természetelményt is adnak.

Fájdalmasan szép ötlete Kányádi Sándornak az, hogy az erdélyi magyarságot sújtó barbárságról úgy ad számot, mintha távoli, az európai kultúrkörben szinte elképzelhetetlen eseményeket, történeteket mondana. Egyik ciklusának minden darabja ezzel a távolra utaló, elbeszélői dikcióval indul: *vannak vidékek ahol...* S a versek eme nyitánya után a folytatás megrendítő élményeket sorakoztat: névházassággal menekülőket, konvertibilis valutával az emberi jogok gyakorlására megvásárolt embereket; félelemtől elhallgatott énekeket; emlékké vált, csak a romok és régi nevek által őrzött egykori virágzó életeteket („örmény-kert zsidó-sor magyar-telek”); indiánosodó szemű erdélyieket, szótlan reménytelenségeket; a fölöslegesnek ítélt kutya- és macskakölykökénél rettenetesebb sorsot, mert azokat akkor irtják ki, „mielőtt még a szemük kinyílt volna”. Ebben a rettenetes világban az önkénnyel szembeszegülő votják költőnő eszményi példává emelkedik, mert volt bátorsága „életen át hallgatással / dacolni az elnyomással”. *Oki Asalcsi balladája* gyönyörű archaikus ritmusával, párosrimű nyolcasaival is képes a mai legégetőbb világproblémát, a kiszolgáltatottságot, a kisebbségek elnyomottságát árnyaltan érzékeltetni. A közömbös közeg, a „köldök-néző európa” megítélése éppúgy benne van ebben a versben, mint az, hogy ezt a problémát igazában csak a hasonló sorsúak értik meg, akik viszont maguk is ebben a kiszolgáltatottságban élve egyebet alig tehetnek, minthogy a reménytelen szituációkban is erkölcsi eszményeket próbálnak őrizni.

A *Sörény és koponya* verseit a nyers kin motiválja és formálja. Ha nem így volna, jó érzéssel ámulhatnánk azon, hogy Kányádi Sándor milyen bravúros formaművészs is: ugyanazon élménynek számtalan változatát milyen sokféle formai és ritmikai megoldással hitelesíti. Így azonban inkább azt érezzük, hogy az elnyomás, kiszolgáltatottság mindennapi változatai számbavehetetlenek. A szellemi és fizikai kiszolgáltatottság az *Úrsorompó* ciklus darabjaiban szinte hétköznapi közvetlenségben tárulkozik eléink a könyvek üldözésétől, az írógépek lajstromozásától (*Könyvvelző, Elrontott rondó*) a sötétségig, sorban állásig (*Megszokás, Sor(s)-vers*), egyén és közösség pusztulásáig (*Gyülekezési szabadság zárójelekkel, Csángó passió, Tömegsír-vers, Ketrechen, Egy öregember utolsó íohásza*). A *Prédikátor könyve II. részének 10. versére* című darab érzékletesen, egy családi életkép keretében mutatja meg a személyiségeket az élet legapróbb mozzanataiban is megnyomorító légkört. Nemcsak azt, hogy a félelemben az ember önnön szégyenére viselkedik, hanem nyomatékosabban azt is, hogy ennek a félelemnek valódi okai vannak. A versben elhangzó párhuzam a fasizmus idejét idézi, miként a *Könyvvelző* is az újfasizmus ellen szól. A Kányádi-versek kiemelkedő darabjaira éppen ez a közérthető összetettség jellemző. A *Prédikátor* könyve itt is csupán a történelem távlatát adja a mai történethez. A versben a gyermek kérdése („kiszolgáltatottnak lenni mit jelent”) éppen azért kelt riadalmat a szülőknél, mert ők élnek a kérdésbe foglalt szituációt, másrészt viszont az adja a vers varázsát, hogy több stílusdimenzió – biblikus, gyermeki, szülői és történelmi – egyserre hat.

A kötetet záró *Históriás énekek odaát*ra című ciklus a címevel azt sugallja, hogy mindaz, ami ebben található, történelmi emlékezetnek s még inkább a múlt időn s a kegyetlen koron túlmutató értékek, eszmék képviselőitől szól. Érezhető ebben a záróciklusban a személyes kötődések kivallásának a szándéka is, eléggé meg nem becsült értékek melletti kiállás és a művészbarátoktól kapott – zord időben is lelket melegítő – élményekért való hála is. A fő szöveget azonban itt is változatlanul a szűkebb közösségének létgondjai által porondra kényszerített, megmaradásért küzdő, reménytelen helyzetben is helytálló ember vallomásai adják: az olyan emlékezetes versek, mint *A bujdosni se tudó szegénylegény éneke*, a *Sörény és koponya*, kiáltóképpen pedig a *Krónikás ének* (Illyés Gyulának odaát). Mindhárom vers végállapot krónikája. Az Illyés Gyulának ajánlott kompozíció az erdélyi magyarságot végső helytállásra szólítja. E szintézis-vers szövegében sokféle motívum – a történelmi harcok szekértábor, Illyés híres programja, Ady *Krónikás ének 1918-ban* című

verse, József Attila és Tompa Mihály költeményei, a Biblia és Petőfi utolsó szavai – fölsejlik, de a sodró sorsvallomásban szuverénül sajátjává szintetizálja az egyes elemeket Kányádi Sándor, s az erdélyi magyarság mai állapotának drámaian tárgyilagosságot helyetképezévé izzítja. Olyan drámai monológ ez a vers, melyben a végvesztés tudata mérlegel és ítélkezik, s éppen illúziótlan és mindenre elszánt tartásával, helytállásával, az erkölcsi erő katarziséval emel föl.

Kányádi Sándor újkori krónikássá vált, aki az erdélyi magyarság maradék széktáborának égése közepette is az Erdélyben való megmaradás, a helytállás bibliikus énekeit mondja. Költészetének korábbi, gyakran kesernyésen humoros-ironikus színe a kiszolgáltatottság préseiben drámai izzásúvá vált. Az az erdélyi magyar sors, az a tragédia, amelyik az ő fekete-piros verseiben megjelenik, a humanitás védtelensége miatt Európa és az emberiség szégyene. A *Sörény és koponya* darabjai vérrel írt versek. Kányádi Sándor művészi rangját bizonyítja, hogy kötetének etikai és esztétikai értékeit nem kell szétszálaznunk. (*Csokonai Könyvkiadó, 1989*)

FÜZI LÁSZLÓ

AZ IRODALOM ÉLETFOLYAMATAI*

A hetvenes évek irodalma

1968 és az azt követő évtized értékelése körül a mai napig vita zajlik. Vita, mert 1968 nemcsak a csehszlovákiai bevonulás, hanem – nálunk – a gazdasági reform elindításának éve is. Vita, mert 1968 máig ható történései csak megkésve, lassan kerülnek a felszínre. Vita, mert a kor jelenségeit az egy-két évtizednyi távolság ellenére nehéz együtt látni, az okok és okozatok egymásra találását még mindig nem lehet biztosítani. Sokáig megmaradt az illúzió: az az elképzelés, hogy a „reformapály” korszakán átmenthetők a *magyar reform* egyes elemei. A hetvenes évek közepén *szélárnyékról* beszélt Illyés Gyula is: „Viszonylagos szélárnyékban vagyunk, s óriási történelmi bűn lenne, ha ezt a helyzetet nem tudnánk fölhasználni azoknak a meg nem értéseknek békés föloldására, melyek a Pireneusoktól a Kárpátokig nem tegnap óta gyötrik az egymásba kulcsolódó népeket”.

1974-ben, amikor a fenti sorok először nyomtatásban megjelentek, már jócskán „begyűrűztek” az olajválság kísérőjelenségei – Nyugatról, és a megmerevedés ideológiai hullámai – Keletről. '68-ra természetesen reagált a Nyugat is, és bármennyire is különbözött ez a keleti régió reagálásától, mindkét válaszadásban közös volt az, hogy „az adott rendszer funkciózavarainak, értékválságának, értékleépülésének konzervatív értelmezéséről van szó, s mindkét esetben egy korábbi állapotot sóvárognak vissza” (Szilágyi Ákos).

A „hetvenes évek” konzervativizmusának ma már könyvtárat megtöltő irodalma van. Az alábbiakban csupán az évtized pár jelenségét emeljük ki – főképpen azokat a sajátosságokat, amelyeknek megfelelőit az irodalomban is megtaláljuk.

* Részlet az MTA–Soros-alapítvány támogatásával készülő, *Az irodalom helyzettudata (Látélet a mai irodalmi gondolkodásról)* című hosszabb tanulmányból.

Eltűnt a teória pátosza, ekkortól erősödött fel a pragmatista szólam – ami azután napjainkban végképpen a praktikusságnak adta át a teret. Ezzel párhuzamosan megszűnt a marxizmus megújítására való törekvés is, Lukács György tanítványait: Heller Ágnes, Fehér Ferencet, Márkus Györgyöt, Vajda Mihályt 1973-ban párthatározatban bélyegezték meg, ezt követően az említett filozófusok – Vajda Mihály kivételével – emigráltak.

A hatvanas években a társadalom megváltoztatása volt a tét – a hetvenes években az egyén figyelme önmagára irányult. '68 ifjúsági mozgalomként is jelentkezett – a hetvenes években a család eszméje – az egyén identitásának őrzőjeként – ismét megerősödött. S így volt ez – látni fogjuk – nagyobb közösségek esetében is. Része van ebben persze a *nagy gazdasági tömbök* kialakulásának: a sajátosság megőrzésének szándékával kezdetét veszi az *etnikai reneszánsz* folyamata... Végül még egy összevetés a hatvanas évekkel: míg akkor az egyén úgy érezhette, hogy maga is részese a történelemnek és a történelemnek, addig a hetvenes években tapasztalni kellett kisemmizettségét. A folyamatokká összeálló eseménysorok vele történtek meg, de nem általa...

*

Az ideológiai megmerevedés nem máról holnapra következett be, s nem is minden területen jelentkezett ugyanabban az időben. Alighanem ez önmagában is a pragmatizmus egyik jellemzője. Az irodalmi folyamatok alakításában ennek természetesen nagy szerepe volt. A régebbi vagy éppen a hatvannyolcas szellem jegyében született lapok közül jó néhány – retorziók és tévesztések közepette is – a hetvenes évek végéig, egy-kettő talán még tovább is döntő szerepet játszott a társadalmi nyilvánosság határainak odébbtolásában. Mai irodalmi intézményrendszerünk nagyobbbrészt 1956 után alakult ki, a hatvanas években főképpen a budapesti folyóiratok, a hetilap *Élet és Irodalom* mellett az *Új Írás* és a *Valóság* játszottak vezető szerepet, a hetvenes években főképpen a jóval korábban indult „vidéki” folyóiratok, a *Tiszatáj*, az *Altöld*, a *Jelenkor*, és egy-egy összeállításával, szociográfiai érdeklődésével az 1969-ben indult *Forrás* veszi át ezt a szerepet... A hetvenes évek második felében az antológiából folyóirattá nőtt *Mozgó Világ* válik kiemelkedő jelentőségűvé.

Főképpen az említett lapoknak köszönhető, hogy a hatvanas évek társadalmi kérdéseket előtérbe állító irodalma tovább élt a hetvenes években is. Kiemelkedő alkotókat sorolhatunk ide, a régi nagy nemzedékből az évtized egészében meghatározó módon jelenlévő Illyés Gyulát, halálukig Veres Pétert, Németh Lászlót, Nagy Lászlót, Kormos Istvánt. Aztán Csoóri Sándort, Tornai Józsefet, a *Hetek* és a *Kilencek* költőit, és a náluk is fiatalabbakat... Alkotói útjuk nem mentes a küzdelmektől: a már akkor is klasszikusként tisztelt Németh Lászlónak, Veres Péternek, Illyés Gyulának máig vannak kiadatlan írásai, ami önmagában is jelzi politika és irodalom sokszor drasztikus ütközését. S akkor még nem szóltunk a belső vívódásokról. Válságokkal terhes ez az időszak: Juhász Ferenc költészete a hetvenes években veszít hitelességéből. Sokan a megszólalás értelmébe vetett hitüket veszítették el: Buda Ferenc, Ratkó József, Serfőző Simon szilárd etikai tartásukkal menekítették át költészetüket az újabb évtizedekre. A Kilencek költői már egymástól is különböző utat jártak be: Péntek Imre költészetét például a groteszk jelzővel illethetjük, Kovács István egyén és történelem kapcsolódását, viszonyát állította költészete középpontjába. Közülük a legmélyebb, egzisztenciális mélységeket érintő válságon Utassy József ment keresztül. „Jövök a pokolból, / Immáron öt éve / úgy járok én oda, mint-ha / otthonomba mennék / otthonomba, végleg / tébolydába zárva / ments meg engem, / ifjúságom, / te egyetlen, árva – olvashatjuk *Pokolból jövet* című versében.

Azt, hogy a hagyományos társadalmi küldetéstudat jegyében alkotó költőknek milyen terhekkel kellett megküzdeniük a hetvenes évek viszonylagosság-érzetében, a legpontosabban Nagy László kései költészete mutatja meg. Ez a költészet az írásnak, mint közösségi tettnek a tételvezéséből nőtt ki. A szerep és magatartás azonos-

ságának megőrzéséért folytatott küzdelem a jellemzője utolsó köteteinek, miközben verseinek „tárgyi világa elsősorban a pusztulás, romlás, értékek kisémmizése, tehetőségek, szép erők lehetetlenné válásának művészi megjelenítése” – ahogy Görömbei András írja. Korjellemző költészetet teremtett: miközben az epigonizmus ennek folytathatatlanágát bizonyította be, a különböző irodalmi áramlatok nem csupán önmaguk törekvéseit, hanem a kor mozzanatait, folyamatait is Nagy László kései költészetéhez való viszonyukban fogalmazták meg. Éppen ez a szemlélet segíthetett abban, hogy a Nagy László költői világában végbemenő változásokat is pontosabban láthassuk. Utolsó kötete – írja Hekerle László – „egy metamorfózis – Nagy László halálával tragikusan és jóvátehetetlenül megszakadt – kezdete, amelyben nagyon nehéz meghatározni a lírai én valóságos helyzetét. A világ és az értékhierarchiához ragaszkodó etikum, a líraiság és a nyelv, a jelölt és a jelölő egymásnak ellentmondó minőségek már”.

Miközben Nagy László a maga tragikusan végződő küzdelmét vívta, Csoóri Sándor – nem utolsósorban Németh László nyomdokain haladva – „költő-teoretikusként” a *bartóki modell* elvét fogalmazta meg: személyes hitvallásként és az *Illyés Gyula–Németh László–Nagy László*-vonulat művészi programjaként is. Csoóri esszéi, egymásra következő esszékötetei a hetvenes években a legfontosabb helyzetudatosító munkák, értelmiségi évjáratok gondolkodásának alakítói...

A történeti érdeklődés ugyancsak a hetvenes évek sajátja. Kulcsmondatok egy Csoóri Sándorral készített interjúból: „Az a rögeszmém, hogy a huszadik század emberének egyre határozottabban a történetiség tudatába kellene belekapaszkodnia... Kiábrándítóan nincs történeti tudata ennek a népnek... Jó érzéssel mondhatom, hogy történészeink mintha mély álomból keltegetnék az érdeklődőket. Sajnos, ebből még nem lesz köztudat, de mégiscsak több a semminél. A történész Juhász Gyula könyve, *Magyarország külpolitikája, 1919–1945* van olyan fontos könyv, mint bármely mostanában megjelent széprőzai mű...” Természetesen az irodalom „történelmiségéről” is beszélhetünk. A történelemről való hallgatást a költészet – Baka István, Csoóri Sándor, Kiss Benedek, Kovács István, Nagy László, Utassy József verseire gondolunk itt – elemi erővel törte meg. Külön vonulatot lehetne összeállítani a történelmi drámából, s hosszasan lehetne sorolni a történelmi témájú, valóban szépirodalmi alkotásokat Balázs József munkáitól egészen Simonffy András *Kompország katonái* című történelmi montázs-regényéig...

Mindez együtt járt az egykori népi mozgalomhoz tartozó írók munkássága iránti érdeklődés növekedésével. A hatvanas, még inkább pedig a hetvenes években a politikai hatalom – igaz, megszorításokkal, állandó cenzúrázással, vagy pedig elitelő glosszák kíséretében – elismerte irodalmunknak ezt a nagy nemzedékét, ami együtt járt Németh László és Erdei Ferenc, Kodolányi János és Sinka István, Veres Péter és Féja Géza, majd pedig Bibó István pályájának, gondolkodásának lassú, egymástól is eltérő ütemű megismerésével. Bibó életművére például csak közvetlenül halála előtt irányult rá az érdeklődés... Az említett írók, gondolkodók munkássága átfogta a század nagyobbik részét, s mindvégig politikai kérdéseket is érintett. Így a rólu-k vagy velük folytatott vita „kvázi-politikai vitává” változott... A megmerevedő ideológiai közegben, amikor politikai kérdésekben nem lehetett nyíltan állást foglalni vagy alternatívákat felvázolni, egy-egy hivatkozás is politikai elkötelezettségként értékelődött. Irodalom és politika ily módon történő „keveredése” természetesen az irodalmi gondolkodásnak is károkat okozott, hiszen lehetetlenné vált az irodalmi kérdések irodalmi kérdésként való értékelése. Ugyanakkor ez a jelenség jelezte a politikai gondolkodás végzetes megkésetttségét is, hiszen az a képzet alakult ki, hogy egy-egy publicisztikai „közbeszólás” önmagában a politikai problémát is megoldotta. Az említett írók, gondolkodók munkásságának megismerésében mindenképpen a megkésetttség mozzanatára kell felfigyelnünk. Könyvtárak mélyéből, régi folyóiratok lapjairól kellett előbányászni egy-egy fontos írást, esetleges nyugati kiadásokra kellett támaszkodni, ám mire a legitimációt jelentő „hivatalos” hazai kiadás megjelent, az éppen soron lévő mű már elvégezte a maga hatását... Hosszú ideig a mozdulatlanság jellemezte ezt a területet: a másodlagos irodalom az élő iro-

dalomtól vette el a helyet, egy-egy kérdéskör a „politikai felnagyítódás” után sokáig a folyóiratok hasábjain szerepelt, ahelyett, hogy szűkebb körű, de szakmai vita folyt volna róla.

Amint látjuk, a hetvenes évek első felében – a magyarság veszélyeztetettsége, a környező államokban megjelenő új-nacionalizmus, a nemzettudat zavarai közepette – a népi-nemzeti gondolkodás megerősödött. „... önazonosságra nemcsak az egyének – egy nemzetnek, egy nemzet irodalmának is szüksége van” – írta Csoóri Sándor az *Elet és Irodalom* 1980-as *fiatal irodalom*-vitájában.

A nemzeti eszme térhódításának természetesen számos megnyilvánulásával találkozhattunk. A hagyományosan szépirodalmi alkotások mellett ismét fontos szerepet töltött be a nemzet, a magyar nyelvű közösség létállapotáról tudósító szociográfia, esszé, publicisztika. Ekkor – mintegy az etnikai reneszánsz kísérőjelenségeként – erősödött fel az irodalomban is a folklorizmus hatása, gondoljunk csak Nagy László, Kovács István, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, Szécsi Margit, Csoóri Sándor, Buda Ferenc, Farkas Árpád, Kiss Anna, Utassy József, Nagy Gáspár költészetére. (A népi kultúra iránti érdeklődés más kísérőjelenségéről, így a *néprajzzal*, később pedig a *magyarságtudománnyal* szembeni, a korábbinál nagyobb kíváncsiságról itt helyhiány miatt nem szólhatunk...)

A hetvenes évek magyar irodalmának ez a vonulata a hivatalos politika és a politika függvényeként létező újságírás helyett a legtöbbet tette a magyar valóságismeret kialakításáért. „... a folyóiratokon túl, az önálló szerzők is műről műre halmozzák föl a zavarba ejtő kérdések sokaságát – írta *A panaszos hangról* című írásában Csoóri Sándor. – A megemészthetetlen, a szégyellnivaló, az elképesztő életek roncsleplei hangulatát. Aki például figyelmesen elolvasta Galgóczi és Hajnóczy kisregényeit, Csúrka drámáit, Fekete Gyula töprengéseit vagy Moldova késheggyel írt szociográfiáit, elhűlhet a lehangoló jelenségek tömegétől: a közérzet, az erkölcs, a mélyre süllyedt remény állapotától. Mindegyikőjük könyveiből az kristályosodik ki összegzésül, hogy a hetvenes évek Magyarországa – a derűsebb ellenpontok: élet-színvonal és szabadabb mozgás ellenére is – beteg lelkiületű ország. Kallódók, meghasonlottak, önpusztítók szédelegnek a társadalom minden rétegében. Becsapottak, igazságnak fölesküdtök alkoholisták, a szocializmus kikoszorózott vőfélyei, koravén bölcsek, legyintők, egykedvű állampolgárok, akik az ország albertlőinek érzik magukat...” Látható: az irányzat – amellet, hogy művekben: regényekben és szociográfiákban, versekben és drámákban megfogalmazta önmagát – a politikai légkör megdermedését követően felismerte a rá váró szerepet: a szellemi élet irányzatainak a monolitikus politikai rendszerekben ugyanis előbb-utóbb politikai feladatokat is vállalniuk kell. A nyolcvanas évek végéről visszanezve nem valóságglátásuk pontossága a megdöbbentő, hanem az, hogy a magyar valóságról mondott szavaik milyen következetes elutasításban részesültek.

A hetvenes évek irodalmi köztudatában – már az évtized elejétől – fokozott várakozás élt egy új, más minőségű irodalom iránt. Ez leginkább a *fiatal irodalom* ügyének előtérbe kerülésében mutatkozott meg. Viták folytak a fiatal költők, a fiatal prózairók helyzetéről, antológiák sora látott napvilágot – úgy lett a fiatal irodalom, ami aztán egy évtized alatt a saját ellentétébe fulladt: nemzedékek torlódtak egymásra, teret nyert az epigon-irodalmisság, az újabb nemzedékek tagjai már csak a kialakult értékrendhez tapadva juthattak közlési lehetőséghez. Ez a folyamat vezetett el a nyolcvanas évekre kialakult helyzethez, amikor már az irodalmi közvélemény is elvesztette a legújabb generációk iránti érdeklődését.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján az irodalmi folytonosság fontosságának tudata még uralta az irodalmat. Az *Elérhetetlen föld* című antológiát újabb, bár nem annyira karakterisztikus antológiák követték, így a *Költők egymás közt* (1969), *A magunk kenyerén* (1971), a *Ne mondj le senmiről* (1974) címűek, s közben nem szoltunk még a budapesti bölcsészkar *Tiszta szívvel* című orgánumáról, a debreceni,

szegedi, pécsi folyóiratok „vonzáskörzetükbe” tartozó költőket-írókat bemutató számairól. Az említett antológiákban, kiadványokban, folyóiratszámokban az újabb nemzedékekhez tartozó költők egész raja jelentkezhetett, s közülük a többség meg is találta a helyét az irodalmi életben. A hetvenes évek második felének antológiái – közülük is főképpen a *Tengerlátó* (1977) és a *Madárúton* (1979) címűek – viszont már a válogatás, az értékelés elbizonytalanodását tükrözik – s hát az epigonizmus térhódítását is. Noha jelentős, s mára már önálló versvilággal bíró költőknek is teret adtak ezek az antológiák, egészében inkább a fiatal irodalomnak, mint „megtevesztésnek” és „hamis tudatnak” a kifejeződései voltak. „Fiatal írónak” lenni ma Magyarországon – írta 1980-ban Szilágyi Ákos – foglalkozás, életre szóló megbízatás, örökös inkognitó, amely tökéletesen független életkortól, lelkülettől, teljesítéstől. „Fiatal” ez ma, az irodalomra vonatkoztatva, merőben *ideológiai* meghatározás, s annál hatékonyabb, minél kevésbé látszik annak... Az új írókat meg kellett fosztani arcuktól, az új irodalmat közérzetként, tömegjelenségként, mennyiségként, pszichózisként, természeti csapásként, szociológiai mutatóként kellett elszemélyteleníteni és egységesíteni ahhoz, hogy föl ne borítsák a szépen megtervezett egyensúlyt, s ne vigyék újból a politikai züllés útjára az irodalmat.”

A fiatal magyar irodalom ellehetetlenítése analógiát mutat a társadalom életébe belépő újabb nemzedékek sorsával. A nemzedékek ott is egymásra torlódtak, a harmincas-negyvenes éveket taposó generáció már nem kapott képzettségének, felkészültségének megfelelő feladatot a társadalomtól. Csökkent az irodalom – főként a költészet – presztízse is: a hatvannyolcas irodalmi nemzedék légüres térbe került, ahogy idősebb társaiknak is szembe kellett nézniük a megszólalás értelmetlenségével. A vátesz-szerepet is magába foglaló hagyományos költészetfelfogás a társadalomban végbement változásokkal, a társadalom összetettebbé, kiismerhetetlenebbé válásával párhuzamosan veszítette el uralkodó szerepét. Ez számos alkotónál a *csöndnek* mint a jelenlét kifejezőjének a vállalásával járt. A hagyományos irodalmi, művészeti formák szétesését a játékoság, az irónia és – a végleteket jelezve – a blóddli megjelenése kísérte. Természetesen az egyes alkotók más és más módon éltek meg ezt a változást. Volt, aki tragédiaként. B. Nagy László, a hatvanas évek irodalmának és filmművészetének kiváló kritikusja tulajdonképpen a tendencia pillanatában figyelt fel az átalakulásra. Érdekes felidézni példáját, B. Nagy volt az, aki Jancsó Miklós *Szegénylegények* című filmjének talán legtalálhatóbb értelmezését adta: „Filmjének történelmi hitele vitathatatlan, mégsem történelmi film: szegénylegényei a mai világ egyetemes gondjaira felelnek, és bennük sűrűsödnek az író-rendező személyes tapasztalata és keményre edzett ítéllete is. Igazabban és erőteljesebben holmi allegóriánál. A fasizmus, a tekintetnélküliség mindenkori példája és kártétele lepleződik le...” A továbbiakat Kósa Ferenc szigorú és pontos írásából vesszük át: a *Szegénylegényeket* követően néhány évvel „– először és utoljára – zokogni láttam B. Nagy Lászlót: egy villamosmegálló vasoszlopjának támaszkodva elsírta a Szegénylegények Jancsóját. Aznap jelent meg a kritikája a Sirokkóról: „S gyanakodni kezdek, hogy a zsácutca, amelyen Jancsó oly elszántan menetel, ott ér majd véget, ahol a párhuzamosok találkoznak...” Éjszaka volt, szemerkélt az eső, odajött egy rendőr, igazoltatta, s megkérdezte, miért sír. „Ma tudtam meg, hogy Görgey mégiscsak letette a fegyvert, és elbukott a szabadságharc.” A rendőr lazán tisztelgett és továbbállt.”

Szóltunk már róla: az irodalmi hagyományok sugallta költői szereptudat és a hetvenes évek új valósága legerősebben Nagy László költészetében ütközött meg egymással. Közben természetesen az ő költészete is átalakult: a személyiség autonómiájának megőrzési szándéka uralta ezt a lírát. Az autonómia biztosításáért folytatott küzdelem adja hitelességét is. Az újabb nemzedékhez tartozó költők nagyrésze a Nagy László-i költészeten keresztül szemlélte a világot – ebből következett epigon mivolta és eljelentéktelenedése is. Nagy László mellett Kormos István volt

a hetvenes évek közepének legnagyobb hatással bíró költője: az ő eredendő, a „szét-szóródással mint létezővel” számoló játékossága ugyancsak költők sokaságának világlátását határozta meg, s – természetesen véletlenül – hozzájárult a Domokos Mátyás által leírt „versirógép” működéséhez.

Ebben a helyzetben érezhetően megnőtt a próza szerepe. A szembeállítás azonban csak a művészi kifejezésmódot tekintve jogos. A hetvenes évek első felének prózája és a korábbi időszak, az évtizedforduló lírája között ugyanis számos rokonvonás mutatkozik. Leginkább az identitás-vesztés bemutatására vonatkozik ez a megállapítás. Az ún. kvázi-családragényekben (gondoljunk Bereményi Géza *Legendáriumára*, Nádas Péter *Egy családragény vége* című munkájára, Lengyel Péter *Cseréptörésére*, a líra által is kifejezett közösségmentés igénye jelentkezik, s a történetiség is a költészettel rokonítható módon uralja a megújuló prózát. Ennek kapcsán Dobai Péter *Csontmolnárak* című könyvét, Spiró György *Kerengőjét* (később-ről *Az Ikszeket*), Balázs József újszerű „történelmi” regényeit és Simonffy András *Kompország katonái* című könyvét említjük meg... Ez a próza, ahogyan Pataki Ferenc fejtegeti Lengyel Péter említett regényével kapcsolatban, a kor identitás-vesztésének és identitáskeresésének a pontos kifejezője. Az évtizedforduló líráját a történelmi önazonosság megtalálásának illúziója éltette, a próza – nemzetben és családban keresve az okokat – már az önazonosság elvesztésének folyamatát tárja fel. Ebben áll újdonsága is: a hatvanas évek irodalma társadalomszociológiai, a hetvenes évek prózája pedig társadalomlélektani megfigyeléseket, észleléseket rögzített...

A próza középpontba kerülése egy új irodalmi értékrend kialakulásával párhuzamosan történt. Weöres Sándor, Pilinszky János költészete, Ottlik Géza, Mándy Iván, Örkény István, Mészöly Miklós prózája ezekben az években a korábbinál nagyobb figyelmet keltett. Fokozatosan új irodalmi hagyományvilágot is teremt magának a megújuló próza: Krúdy Gyula, Kosztolányi, majd Csáth Géza, Hamvas Béla munkásságát, írásművészetét értékeli elismerően.

A próza megújulása az évtized új érzékenységből nőtt ki, s összefügg a szövegközpontúság – fiatal irodalomtörténészek és teoretikusok által is támogatott – elvének előtérbe kerülésével. Balassa Péter így írja le ennek az új prózatípusnak a jellemzőit: „1. a sztori háttérbe szorulása az elbeszélésmód javára, 2. a narráció teoretizálódása szemben a tárgyhoz tapadó, az »elemi részekre« is koncentráló írásmóddal, 3. abszolút ellenőrzöttség szemben a nyelvromlással, 4. vizsgált és vizsgáló paradox viszonya, 5. személyhez, éhez kötött van–nincs-probléma mint »téma«.” A prózában tükröződő irodalmi gondolkodásmód nem jelenti a társadalmiság tagadását, de ennek a gondolkodásnak a társadalmi jelenségekhez való viszonya áttételesebbé, játékosabbá, ironikusabbá vált...

Az új prózáiról elvek egyik első képviselője Hajnóczy Péter. Első könyve 1975-ben jelent meg, 1981-ben – harminckilenc évesen – már halott. Munkái – látomásosságuk és áttételességük ellenére – életében értő kritikusokra és olvasókra találtak. Szegedy-Maszák Mihály 1980-ban pontosan határozta meg Hajnóczy prózájának alapkérdését: „Makacsul egyetlen kérdésre keres választ: miért áll az ember távol attól, hogy »kedve és hajlamai szerint élhessen a világban« – miként ezt az eszményt a *Kommuna* című szövegben megfogalmazta. Hősei olyannyira messzire élnek az efféle eszmény megvalósításának lehetőségeitől, hogy számukra csakis pusztító erőnek látszódhat a hatalom, Hajnóczy egyik regénye szerint »Erdővel világitó Embernek«, aki annyira fél a sötétstől, hogy azokat pusztítja el, akik világitanak neki. Kollász Mihály, *A fűtő* címszereplője azért intéz kiáltványt az ENSZ főtitkárához, a szovjet miniszterelnökhöz, az USA államfőjéhez, a pápához és I. István magyar királyhoz, mert »különösnek tartja«, hogy a döntéseket az érdekeltek meghallgatása nélkül hozzák, s törvényszerűségüket ugyanaz vizsgálja meg, aki értelmi szerzőjük volt. Az elidegenített hatalom fölött nincs közösségi ellenőrzés, a jóhoz a rosszon keresztül vezet az út, mely egyúttal azt is biztosítja, hogy ne érzünk célt.”

1979-ben jelent meg Esterházy Péter *Termelési-regény (kissregény)* című mun-

kája, ez – s nem utolsó sorban az általa kiváltott élénk visszhang – szélesebb körben is ismertté tette az új eszmék, elképzelések szerint formálódó prózai irányzatot, amely a nyolcvanas évekre már széles körű hatást is gyakorolt az újabb nemzedékekre.

A költészet megújódása, átalakulása több szakaszban, a prózáétól eltérő ütemben, de azzal mindenképpen egységes folyamatot alkotva zajlott le. Az értékrend felbomlásának időszakában az epigonizmus termékei ebben a műfajban előtörttek folyóiratainkat, elszomorítóan gyenge verseskötetek jelentek meg, s mára már jelentős műveket közreadó költők első-második (akkoriban megjelent) kötetében is különböző rétegeket találunk – jelezve a tájékozódási pontok sokaságát s egyben a kor értékzavarait is.

A világhoz való viszonyulás és a nyelvhez való új módon történő kötődés elsőként Tandori Dezső költészetében figyelhető meg. Parti Nagy Lajos – visszatekintve – a következőkben fogalmazta meg a Tandori-jelenség lényegét: „Úgy érzem, Nagy László és Pilinszky mellett az utóbbi húsz év legnagyobb *hatású* költője Tandori Dezső... Hajdani hangsúlyos ki-, illetve visszavonulása az „ügyek”, az irodalmi-politikai élet terepeiről, ha követőit nem is, hívei tábort megnövelte egy időre, hisz olyan *művészi gesztus* volt, amit alig lehetett nem áthallani”. Ehhez hasonlóan irányjelzőnek tekinthetjük a Kálnoky László költészetében éppen a hetvenes évek közepétől végbement metamorfózist – ami az irónia és az öregkori „öszikéket” uráló bölcsesség térhódításával a magyar líra egyik ragyogó fejezetét eredményezte. A fiatalok, a hetvenes évek közepén-második felében indulók csak az évtized-forduló idején estek át a hatásokon, ekkorra jutottak el önállóságuk megmutatásához. Mindezt jól jelzi az a vita, amelyet 1979 novemberében Zalán Tibor, az új költői nemzedék egyik jelentős képviselője indított az *Életünk* hasábjain *Arctalan nemzedék* című esszéjével. Zalán esszéje végeredményben egy belátás eredménye. Azé a (szükség szerű) belátása, amely nyilvánvalóvá tette, hogy az új, főképpen a hetvenes évek közepétől jelentkező nemzedéknek is önmagára (s így az új valóságra) jellemző költészetet kell teremtenie. „Ez a társaság (jobb szó hiján nevezzük egyelőre társaságnak őket) már kikerült az időben ható nagy mágnesek erőteréből, ha rövid időre a szelők megérintette is őket, nem akar és már nem is tud az előttük járó nemzedék utóda lenni” – olvashatjuk az írásban. Már önmagában az is jellemző, hogy a nemzedék körüli jelenségeket a nemzedék egyik *költője* tárja fel. A korábbi generációk körüli csatározásokban irodalomtörténészek, kritikusok vettek részt, ekkorra viszont a fiatal költészet kérdése az irodalmi intézményrendszer számára sem tudott „üggöny” – mégiscsak nyilvánvaló, állásfoglalást igénylő problémává válni. Ezért is írja Zalán, hogy ez a legfiatalabb nemzedék az irodalmi köztudatba nem, vagy csak alig épült be, nem tömörül csoportokba, iskolákba, nem csoportosul irodalmi lapok, folyóiratok köré, nem jelentkezik önmaga által létrehozott minőségi antológiákban... A nemzedék új törekvései kapcsán Zalán a szabadság uralkodóvá válását, az előző nemzedéknél nagyobb műveltségélményt, a bizonytalanságnak mint morális értéknek a megjelenését említette. Ezek azonban ellentmondásos környezetben érvényesülhettek, a valóság az új „kódrendszer” alkalmazását követelte meg, az informatika viszont egyre inkább dekódolt híreket, eseményeket szállít a közönségnek. A két tendencia kiteljesedése természetesen hozzájárult a költészet hatásának csökkenéséhez, ezáltal pedig a költészet társadalmilag méginkább légüres térbe került.

Zalán szerint ez a nemzedék, amikor önmagára figyel, korának adja legadekvátább képét. 1979-ben még aligha volt ez így: az akkori fiatal költészetnek nemcsak az elődök – Nagy László, Kormos István, Weöres Sándor, Pilinszky János –, hanem a neoavantgarde hatásán is át kellett esnie. Az évtizedfordulón még mint az újabb nemzedék törekvéseinek betetőzését szemléltek a neoavantgarde stílusban fogant munkákat, ma már inkább a magyar költészetet eszköztárában megújító törekvések eredményeinek látjuk azokat, mintsem nagy és jelentős műveknek. Ahogy a nemzedék költői – Zalán Tibor, Géczy János, Rakovszky Zsuzsa, Parti Nagy Lajos, Csordás Gábor, Varga Imre, Tóth László s talán mindenki előtt Szócs Géza – saját

öntörvényű útjukat járják, egyre inkább nyilvánvalóbbá válik kísérletező kedvüknek, költői eszköztáruknak a *sorsszerűséggel* adekvát volta. Jellemző módon a JAK-füzetek második köteteként 1982-ben megjelent *Ver(s)ziók* szerkesztőinek, Kulcsár Szabó Ernőnek és Zalán Tibornak is meg kellett állapítaniuk: attól, hogy „ez a versanyag antológiába rendeződött, egy csapásra még nem vált formabontó irodalommá. Válozó mértékben ugyan, de inkább a bontott forma példáit, változatait sorakoztatják elénk... Az csupán felszíni, könnyen megragadható jelzése ennek a paradoxonnak, hogy gyakorta inkább a *formák* emlékeztetnek a világértés és értelmezés új irodalmi minőségeire...”

Maradva az „évtized-karakterológiánál”: a „konzervatív hetvenes évek” tárgyalását sem zárhatjuk le anélkül, hogy az évtized utójátékáról ne szólnánk – még akkor sem, ha az valójában áthúzódott az évtizedfordulón. Mintegy a megválaszolatlanul hagyott irodalmi – és sokszor politikaivá váló – kérdésekre való visszahatásként számos irodalmi vita zajlott ebben az időben. A fiatal irodalomról indult vita 1980-ban az Élet és Irodalom hasábjain, ekkor folytatódott az *arctalan nemzedék* körüli vita az Életünkben, még 1979-ben rendezték meg a lakitelki találkozót, amely a nemzettudat kérdéseivel, nemzettudat és irodalom kapcsolatával, a fiatal irodalom kérdéseivel foglalkozott. Ezt követte a Fiatal Írók József Attila Körének szentendrei találkozója 1980. október 30–31-én, a FIJAK ülésein ekkortól zajlottak egyre hevesebb, végül a Kör működésének szüneteltetéséhez vezető viták a tagság és a (kultur)politika képviselői között. 1981 decemberében rendezték meg az Írószövetség soron következő közgyűlését, ez – a lengyelországi katonai hatalomátvétellel egyidőben – politikai vitafórummá változott. Végül pedig a folyóiratok működésébe felülről való, nyílt beavatkozást kell megemlítenünk: a Forrás 1980. februári számából pengével vágták ki Csoóri Sándor *Egy nomád értelmiségi* című írását, 1983-ban a maga köré táborot szervező Mozgó Világ szerkesztőségét váltották le. Ekkortól léteznek a különböző írók ügyei, adminisztratív intézkedésekkel akadályozták meg egyes írók Nyugatra utazását stb.... Úgy tűnik, kitágíthajtuk Dérchy Péter megállapításában az időpontra vonatkozó határokat. Amit ő a 80-as év vitái kapcsán írt, azt mi az 1979-től 1982-ig tartó időszakhoz kapcsolva idézzük: ekkor „sűrűsödött össze minden, ami a hetvenes években fölhalmozódott. S ez nem lehet véletlen. A rejtett, lappangó vagy közismert, de nyíltan nem tárgyalt problémáknak egyszer a felszínre kellett vetődniük. Talán szimbolikusan is vehető, hogy az a legalábbis ellentmondásos évtized „búcsúztatásaként” történt.”

Mint az eddigiekből is kitűnt, a hetvenes éveket követő viták, az ezek során felszínre kerülő érvek és indulatok nem vezettek változáshoz – felülről fojtottak el minden kezdeményezést. Ennek hatása érződik a nyolcvanas évek társadalmi és irodalmi mozgásaiban is...

Végezetül említsük meg az évtized kiemelkedő folyóiratait. A hetvenes évek első felében – főképpen Ilia Mihály szerkesztésében, 1975-ig – a Tiszatáj nemzet tudattal és a külföldi magyarsággal foglalkozó írásokat az irányzatok fölötti szépirodalommal szerepeltette együtt. Ehhez hasonlóan járt el a Mozgó Világ, amikor az új irodalmat – főképpen az új prózát, 1979–1980-tól kezdve pedig a prózát és a költészetet – a radikális reformot követelő szociográfiai, közgazdasági, politikai írások mellett közölte...

Rövid napló

*Megtartott egy sötét, lázas erő a hanyatlás
kezdeti szögében, és forgatott végig,
amíg aludtam. Az ébredés mégis ütközés volt,
igaz, hiányos ütközés. Aztán utaznom
kellett színlelésből.*

*A Disznó öbölben ittam, egyik
térdemet a kalapommal, a másikat
a sálammal próbáltam melegen tartani,
de nem sok sikerrel. Az idősebb férfiak
szemébe mind beléfagyott a könny,
poharukat leverték, idegen asszonyok
hátát lapogatták, és idegen ifjakat
hívtak meg egy-egy italra.*

*Perverzióban szenvedőnek
nem kínálnak állást,
szerelmedért kedves babám
nem lehetek hálás stb.*

*A hártázó férfi később bábjeleneteket
is bemutatott – Az impotens postás volt
az első, aztán következett a Gőzfürdőben,
s végül a Mindenki másképp csinálja –
de a vendégek nem nagyon figyeltek, mert
éppen a műsor alatt volt a razzia.*

Balett

A VÁNDORLÓ KANÁSZ

*A csöszök gyanakvása elfogadható;
szívük mélyén a zaklatottság
nem az igazság és nem az erő,
hanem a sérelem túláradása.*

A KALMÁR

*A fényképész megáll a dombtetőn,
csak áll, és nézi a tájat.
Nézi egész estig, akkor hazamegy,
és előkészíti másnapra a szerszámaikat.
Másnap felállítja kameráját a dombtetőn,
és vár a kellő pillanatra. És mikor
eljön a pillanat, exponál, aztán hazamegy.
A hajnal már egy újabb dombtetőn találja.*

HÉVIZI OTTÓ

szuterén

*Nem is tudom hirtelen, maga az első, aki beszólt
így az ablakon, szóval, talán mert jó nekidőlni,
s hogy a súlyos hárfáiv a vállövemhez ér, redőzete
lefut a mellemig, nem mintha izgalomba hozna, nem,
a gyereket sem azért zárom el a nagyszekrénybe
ilyenkor, mintha a szégyen vinne rá, bármelyikünk
szégyene, ahhoz túl sok nyolc év egyedül, csak a
rámsötétedés óráját tartom fenn magamnak, ő tudja
ezt és gyöngéd, biztos szívvel játéknak veszi,
nagyritkán persze mellébújok én is, csak úgy az
ajtószárnyakat nem tudom behúzni és, hogy mondjam,
a rongyok között félhomály marad, jobb ez így,
látja, a hárfa mellett, beérem pár futammal (ha
leguggol, jobban lelát ide) hát így szoktam,
nyitott tenyérrel inkább, egyszerűen megsimítva csak
a húrokat, erőltlenül, magam felé, s hallja, elég,
ha egy esetlen kéz súlyára bízunk mindent, ezt még
szeretem, nem is tudom.*

végleg

*Ez volna hát a büntetés, hogy ez a kövérkés alak,
kit az égből óvni küldték, tudtomra adja, hogy
követni fog, s tisztos távolból is minduntalan jelez,
hogy ne féljek, nyomomban jár, szemmel tart mindenütt,
álomban megtisztítja pallosom, s ha hánykolódnék
a gonosz éjszakában, elrendezi rajtam a testetlen
redőket, nyirkos tenyérrel visszatuszkol párnáim
közé, mondván szelíden, most már ő virraszt fölöttem,
legyek nyugodt, s ha az elvadult egekbe bújnék is,
az a rezzenetlen birkaszem befog és irgalomra készen
tart erősen, fülembé súg, hogy tudja ő, vigaszt keres
itt minden öröklétű lény, magunk közt szólva sajnál
is személy szerint, s csak néz rám jámboran, hogy
kitöltsön végre engem is ama tehetetlen rémület: hogy
hiába fussak, isten bocsássa, hazug szóval és
gyűlölettel, azoknak immár teste lőn, egy izzadékony
romló hústömeg, végleg és végleg én vagyok, s most,
látom, magamra hagy, hát persze, egykor ő is, és éppen
ez a büntetés.*

romlatlanság

*Egy hónapja már egy dekoltázzsal házalok, szerintem
szép darab, az eltitkolt padláson akadtam rá, jó
nehéz is volt, egy válltól-hasig test, se fej, se
kar, rajta könnyű selyemruha, az öreg azt mondta,
a nagynénjére emlékezteti, az volt ilyen bűgő mellű
nagydarab tehércseléd, forgatta csak a konyhaasztalon
a rengő húst és sirni kezdett, épp ez hiányzott, apám
elől meg elraktam az ágy alá, mert a léha felmenőkről
nem tűrt szót közöttünk, azóta hurcolom mindenfelé
egy sportszatyorban, nyugtalanul, a bizományi persze
nem vette át, ha legalább óra volna benne vagy titkos
szekreter, merültek gondba ők, meg hogy enyhültebb
tónusokkal fessek át az alvadásos részeket, így aztán
házról házra járok, de csak a mellek közé csúszó
gyöngysorral törődnek meg az áttört nyakfodorral, és
kelletlenül rakosgatják ide-oda, hogy hol mutat
egyáltalán, pedig, mondom, örökké való torzó ez itt,
romolhatatlan test, fölöttébb kijátszott idő, mely
nem kerülne sokba, két polgári vad kebel, amikkel
hasznosíthatnám a múltamat, végre, egy hónapja már.*

DOCTOR HOZELKA ÉRZÉKI UTAZÁSA AZ ASSZOCIÁCIÓK SZKÜLLÁJA ÉS A KONCENTRÁCIÓ KHARÜBDISZE KÖZÖTT

Doctor Hozelka: A hódítás ábécéje

Doctor Hozelka a hódítás ábécéjébe vezet be bennünket, (illetve nem egészen mindnyájunkat, hiszen a könyv férfiaknak szól), s mindeközben nem sorolja fel az abc összes betűjét, csak a, b és c-t (mond). Férfiak hódítanak tehát nőket, országokat, szellemet és érzékeket, eltekintve olyan pregnánsan férfias nőktől, mint George Sand, akit Doctor Hozelka is csak a kivételek szabályerősítőjeként emleget. A hódítás, illetve a hódító élet-, halál- és szerelemfilozófiája, és – nem mellesleg – gyomorboldcsellete, ami körül (az írott) beszélgetés témája forog. Merthogy beszélgetésről van szó, lévén a műfaj szimpozion. „Symposion: 1. lakoma, asztaltársaság; az étkezést követő iddógáló társalgás a régi görögöknél, 2. némi iddógálással összekötött magasabb színvonalú beszélgetés.”

A hódítás mibenlétét célzó, rejtetten koncentrált beszélgetés szellemi szférájában „az asszociatív mámor az érzéki aspektus”, és így van ez fordítva is. Az érzéki aspektus asszociatív mámort kelt fel a beszélgetők fantáziájában, aholis az érzékiség szemlélet, s ugyanakkor tapasztalat és lehetőség is, „a lehetőség szenvedélye”, az elrendelt történetek és történhetőségek depressziói között (lásd „depresszív koncentráció”). A beszélgetők, emlékezők, fantáziálók asszociatív mámorát persze azért rendesen tagolja a *koncentráció természetes ritmusa*, szünet a csendet, csak úgy, hogy mindkettőben és arányaikban is kedvünk teljék. A szimpozion szellemi kalandozásai maguk is hódítások, de kihívóan asszociatív szellemességükkel az is lehet, hogy csábítások. (A kettő közti lehetetlen különbségre még kitérünk.)

Szerb Antal szerint az érzelmes utazó minden alkalmat megragad, hogy meghatódjon. Mondhatnánk, az érzéki utazó minden alkalmat megragad, hogy hódítson. Az utazónak pedig az utazás a legjobb alkalom. Az utazás maga máris a többnek választása; az utazó lemond az *egyetlen* lehetséges fikciójáról, az *összes* várható váratlan pillanatért. Az utazás kalandvágy; vágy mindenképpen. Doctor Hozelka, amint magát Odüsszeusz/Ulysses nyomán Szküllá és Kharübdisz szörnyei közé vetette, a tárgyra való koncentrációnak mindjárt azt a módját választotta, amely a vágytalanság bölcsességét mint vágyott célt elveti, és tegyük mindjárt hozzá, nem azért, mert zavarná a benne rejlő ellentmondás, sőt éppen nem azért, hanem mert egyszerűen nem arra veszi útját. S ha már nem vágyik a vágyon túlra, de a hódítás lényegét felismerve épp a vágy az, amit megtartani kíván, a depresszív koncentráció kharübdiszé Doctor Hozelkát aligha fenyegeti. A vágy meglehetősen szofista, mondja Kierkegaard, s mint ilyen, hozzátelhetjük, alatta van a koncentráció legalacsonyabb fokának, és ugyanakkor koncentráltóságában könnyedén meghaladja annak

legmagasabb fokát is. A koncentrálnak ugyanis – Doctor Hozelka tanításában – a legalacsonyabb foka, ha tudunk valamire, pontosabban egy valamire tudunk koncentrálni (mint például a kutya a gazdájára), legmagasabb foka pedig, ha semmire sem, illetve a semmire tudunk koncentrálni (mint a macska, aki nem ismer se istent, se gazdát). A kérdés most már csak az, hogy van-e és mi köze van a koncentrációnak a vágyhoz. Pontosabban arról van szó, hogy az érzéki vágy kelti-e fel a szellemi, vagy a szellem absztrakciója az érzéki. (Nemegyszer találkozunk olyan esettel, hogy az úgynevezett *közvetlen erotikus stádiumok* leírása mögött „szellemi bujálkodás”^{*} húzódik meg, és viszont; az alig felfedezhető érzéki-erotikus közvetett ábrázolása csak rafinált távolítás egy nagyon is közvetlen érzékiség kedvéért. Az előző szellemi aktus, annak minden érzékiségével, az utóbbi érzéki marad, annak minden lehetséges szellemi vonatkozásával. Ne feledjük, hogy az asszociációk szköllája és a koncentráció kharübdiszje állnak egymással szemben.)

Az ábécében az érzékekre való koncentrálnálás bölcsességének többféle magyarázatával találkozunk, az elméleti kitekintéstől (lásd a kundalini kígyó esetét, amely a nemi csakrából a szellemi csakráig csábítható), egészen a gyakorlati teendőkön való elmélkedésekig. Ez utóbbi esetben a gasztrozófia és a gasztronómia különbségére tér ki a szerző. A gasztrozófia bölcs élvezői az evés felesleges izgalmait kerülve mérsékletességükben túl vannak azokon az élvezeteken, amelyeket a táplálkozás örömei nyújthatnak, míg a gasztronómia ravasz kedvelői egyszerűen nem tudnak túl lenni rajta. Van azonban a koncentrációnak és persze a hódításnak is egy még magasabb foka (ami talán már nem is fok), ez pedig „a semmire (kinaiul: mu = semmi, vagyis tagadás) gondoláson is túli, azaz nem tagadó, hanem állító jellegű.” Tévedés lenne persze azt hinni, hogy a koncentrációnak ez az állapota a koncentráció kharübdiszének közelében érhető el. Már itt le kell szögezünk (Doctor Hozelka is elég hamar megtette), hogy az ábécé szerzője nem elfogulatlan, és gyakorta az asszociációk szköllája csábítja inkább. Úgy gondolja, hogy a koncentráció legmagasabb fokán túl csak az jut, akiben testnek, szellemnek és léleknek együttes vágyai vannak, és azokat vállalni is tudja lehetőleg minden körülmények között. Reményei azonban mindenekelőtt annak lehetnek, aki megértette, hogy „az örökkévalóságba a testen keresztül vezet az út”. A koncentrációnak ezen a fokán a figyelem (és a stilus) lehet asszociatív, eloldozhatja magát a lexikonok definitív fogalmaitól és világképétől (lásd még asszociatív fogalomalkotás), és éppen elegendő, ha a hétköznapi rendezetlen egységében törekszik eligazodni. De ha azt gondolnánk, hogy ezt az állapotot valaha is végérvényesen elértük, vagy ha azt hinnénk, hogy szív, lélek és érzés külön is elégséges a legmagasabb rendű hódításra, akkor már meg is szűntünk hódítók lenni. A hódításban nem áztatjuk magunkat a kizárólagos választás esélyével, és soha semminek *nem vagyunk* visszavonhatatlanul *utána*, legfeljebb benne vagyunk – egy pillanatra. Idézzük újra Kierkegaard-t: „Nemcsak egyes pillanatokban szemlélek mindent *aeterno modo*, mint Spinoza mondja, hanem állandóan *aeterno modo* vagyok. Sokan azt hiszik, hogy ők is így vannak, ha ezt vagy azt megtéve egyesítik, vagy közvetítik ezeket az ellentéteket. Ez azonban félreértés; mert az igazi örökkévalóság nem a vagy-vagy mögött, hanem előtte van.”

És most nézzük Doctor Hozelkának a hódításra alkalmazott Kierkegaard-interpretációját (kétségkívül erről (is) van szó): „Ebben az értelemben a filozófus közeli rokona a prostituátnak. A filozófus is bizonyos érelemben előtte van a hódításnak és a hódolásnak, más értelemben pedig már túl van rajta. Ő még nem tapasztalta azt, hogy a hódítás és az ellenállás között feszülő ellentmondás az igazi mozgatórugója a szerelemnek, mint az óra hajszálrugója, vagyis ahogy a németek hívják: anker. És mivel a szerelemnek ezt a kvintesszenciáját – végigjárva a feszültségívet, eljutva a kielégüléshez a szerelemben – a filozófus nem ismerheti, hát kezét foghat a kurtizánnal anélkül, hogy *utána* kezét kéne mosnia.”

* Bódy Gábor: *Elméleti kozmetika és érzékelés* (humoresque)

A hódítás tehát valamiképpen mindig (a) választás előtt van, és nemcsak hogy nem kerülí az ellentmondásokat, hanem az ellentmondás az éltetője. A hódítás olyan műfaj, ami a megoldásnélküliséget elbíja, az ellentmondás műfaja, amelynek párhuzamosai valóban csak „az időben találkoznak”, és éppen ezért nem is arra való, hogy magának bárkit vagy bármit végérvényesen megszerezzen.

GONDOLKODOM ÉS VAGYOK

Ellentmondásnak itt vannak mindjárt az érzések, amelyek a vágy közvetlen közvetítőiként ajánlkoznak, ám a vágy, amint kiszemelt vagy éppen felismerhető tárgyhöz közeledik, sokszor el is megy mellette. Azaz egyre távolodik saját vonzódásának sugárzó középpontjától, s ebben a távolságban gyakran átalakul és nem egyszer meg is semmisül. Megszűnik, de nem önmagában, hanem tárgyhöz való hűségében. A vágy önmagához hű. A beteljesült szerelmek ezért nem tudnak szabadulni a gondolattól, hogy a megszerezhetőség és a megértés végleges bizonytalanságát birtokolják. A beteljesületlen szerelmek ezzel szemben az elérhetetlenség – csaknem teljes – bizonyosságát mondhatják magukénak.

„Hódíts (...), meg fogod bálni; ne hódíts, azt is meg fogod bálni...” – mondja Doctor Hozelka Kierkegaard bölcsességét a hódítás fogalma körüli elmélkedésekhez igazítva.

(„Házasodj meg, meg fogod bálni; ne házasodj meg, azt is meg fogod bálni.”)

Beláthatjuk, hogy a beteljesületlen szerelem még emlékeiben is csak vágy marad, míg a vágy, ha birtokol, tárgyával akkor sem lesz soha azonos, és még saját törekvéseivel sem teljes mértékben az. A mitológia szerelmeinek szépséges-kalandos beteljesüléseiben pedig a koncentráció kharüdisze felé közeledő ember az, aki az ellentétes, hasonlóságukban is különböző nemek egyesülésének formát ad. Az istenek és istennők furfangja és hajthatatlan vágyai folytán létrejövő találkozások aztán legtöbbször úgy jönnek létre, hogy ők maguk (az isteni férfiak és nők) alakjukat olyannyira megváltoztatják, hogy legfeljebb csak vágyaikat tekintve azonosak önmagukkal. Így lényegi vonásaikat egy időre elhagyva, *csellel* egyesülhetnek, ha nem is azonosulhatnak kedveseikkel. Ha mindez nem így lenne, a vágy történeteit a hamis megoldások melankóliája, vagy a hit konok derűje tenné „életszerűvé” a legelszántabb realisták hagyományai szerint.

A hódítás pedig, ha nem tud lemondani arról, hogy testet, szellemet és lelket egyesítsen magában (lásd a koncentráció legfelső foka), és ugyanakkor ezek különbözőségét se felejtse, akkor végzetes szerelmét a megszüntethetetlen ellentmondásban fogja megtalálni, amelynek a test csak kerete és nem feloldozója. Szellem és érzék teljes azonosulásának, egymásra találásának lehetetlensége ugyanis egyfelől a szellem reflektáló hajlamában van, amiről minden bizonnyal már nem képes lemondani; másfelől abban, hogy a mindenki számára közvetlenül és megfoghatóan jelenlevő érzéki – közvetlen jelenléte és látszólagos birtokolhatósága ellenére – mindenkor felbonthatatlanul egyedi.

A SZELLEM CSÁBÍTÁSA

Doctor Hozelka mégsem mulasztja el, hogy ne próbáljon meg hódítás és csábítás között különbséget tenni. Azt mondja, hogy Kierkegaard a csábító naplóját tévesen nevezte csábítónak, vagyis hogy a nevezetes fejezetben nem a csábító, hanem a hódító naplóját tárta elénk. A reflektált csábítás ugyanis, ahol a „szerelem ész dolga”, már nem igazi csábítás, hiszen a csábításban csakis az érzékek játszanak szerepet (és példaként persze Mozart *Don Giovanni*-jét említi), míg a hódítás test, lélek és szellem összefogása együttesen. És hogyan lehetne az érzékek embere az, aki már egyszer tudta, hogy mit csinál? Részesülhet-e még másféle kegyben, mint amit a *szellem érzékisége* nyújt? Don Juan abszolút érzékisége tehát a legmin-

dennapibb profanitás fikciója, és végtelenségében megintcsak nem más, mint a szellem által létrehozott princípium: a koncentráció kharübdiszének csábítása a *tiszta érzékiség* látszatával.

Az érzékiség pillanatainak elvont végtelensége felől így vissza kell fordulnunk a mindennapiság alig rendszerezhető profanításaihoz, amelyek érzék, szív és tudat nehezen tagolható egységét hordozzák. A koncentráció csábító szellemiségétől távolodva tehát újra az asszociációk belátható, hétköznapi érzékisége felé hajózunk, ahol a hódítás játék, a kitarás és/de a lemondás lehetősége ugyanúgy bele van kalkulálva. A hódítás Doctor Hozelka ábécé-jében a totális uralkodás helyett a pillanat művészete, hódolás is egyben, túl a koncentráció felső fokán, az érzéki zsenialitás profán gyakorlása. A hódítás asszociatív, lezáratlan filozófiája körül (de más filozófiák és fikciók körül is) mindig ott ólálkodnak a profanítások.

EGY REMITOLOGIKUS POÉTIKA ÉS HÁTTERE

Doctor Hozelka azonban türelmesen, nyugalommal és nem kevés öniróniával követi a hódítás fogalmának itt-ott összegubancolódott, majd ismét szerteágazó fonalait, s miközben önmaga és mások megismerésének labirintusaiban bolyong, a hódítás legszembeütőbb tulajdonságainak, ismérveinek a leírása az *asszociációs togalomalkotás* szabályszerűségei szerint alakul. Azaz az eredeti ötlet újabbakkal egészül ki, pontosítások, hasonlítások, eltérő esetek felsorolása következik, s mire elég adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a hódítás definícióját megalkossuk, az egész már egyre kevésbé bizonyos.

És akkor „*da capo al fine*”. Ahogyan a hódítás ábécéje végződik, azaz kezdődik. (És így van ez akkor is, amikor Esterházy Péter bevezet bennünket a Szépirodalomba, a szépirodalom ábécéjébe). Vissza kell tehát térnünk a szimpozion és a beszélgetés szabályai szerint a kiindulópontra, majd valahova a közepére, onnan a közepe elöttire, és onnan a végére, onnan pedig egyszerre több helyre is vissza kell kanyarodnunk. Doctor Hozelka az ilyenfajta szerkesztési módra példaként Esterházy-Eckermannnt említi, azaz Johann Peter Eckermannnt, Goethe titkárát, aki a *Termelési-regény* 133. oldalán Esterházy Péter/mester regényét értelmezi, jegyzeteli, „belezi”. Innét lesz aztán az el-, le- és szétágazások stílusának eckermannizmus a neve, amelyben jelentős részt foglalnak el az alapvető bölcsességek mellett a jegyzetek, lábjegyzetek, értelmezések, kételkedések, cáfolatok, majd visszatérések az alapvető bölcsességekhez. (Asszociatív mámor akkor következik be, ha se a mester, se a mester titkára, jegyzetelője, értelmezője és kommentátora nem akar-nak visszatérni a beszéd fő tárgyára, mondván, hogy „minek térjen vissza ahhoz a témához, amivel elkezdte, amikor ugyanúgy élvezte ezt, ahol tart”).

A mi szerzőnk és annak eckermannja azonban rendszeresen visszatérnek beszédük fő vonalához, a hódítás fogalmának mibenlétéhez és a meghódítandók, illetve a hódítók köréhez. Artisztikus ziláltságú gondolatmeneteik gondosan szőtt asszociációs szövegek. Mert a könyvnek nemcsak a bolyongó, nyugtalan Odüsszeusz a hőse, hanem Pénélopé is, aki ki sem mozdul otthonról, csak sző és felfejt, elkészít és újra szétbont. És mire Odüsszeusz megérkezik, a szemfedőben benne van a szétbontások és felfejtések emléke. Doctor Hozelka tanulságként és figyelmeztetésként Pascalt (és a Pascalt idéző Esterházyt) idézi: „Amikor valamely művet írunk, legutoljára tudjuk meg, mivel is kezdjük.” Az érzéki utazó csak utazása végén sejtí, honnét is indult, vagy még akkor sem. Az érzéki utazónak, aki csábító és hódító is egy személyben, nincs utolsó hódítása.

Ez a *da capo al fine* típusú gondolkodás olyan önmagát mozgató szerkezet, amelynek lineáris mozgatása nem is lenne rendeltetésszerű. A/a, B/b és C/c variációk (még ha azokat esztétikai, etikai és vallási stádiumoknak nevezzük is →) megoldása nem A vagy B vagy C és nem X, hanem A és B és C variációk váltakozva és mindig együtt, szerepük, helyük és éppen meglévő arányaik szerint – *aeterno modo*. Vagyis megszűnt a lineáris olvasatok lehetősége. Ez a reménytelen, de talán nem

boldogtalan helyzet persze nem máról holnapra alakult ki. Ami a hódítást illeti, útja a keresztény szellemiség felől tagolatlanak (lelkinek – Kirkegaard) tekintett antik mitologikus érzékiségen, majd magának a kereszténységnek a spiritualizált érzékiségén keresztül vezetett a vagy-vagy-szerű választás olyan lehetetlenségéig, amelyben a vagy-vagy elemei egymástól elválaszthatatlan fikciókként álltak elő.

És akkor most ismét belebonyolódunk abba, amibe Kierkegaard és Doctor Hozelka is belebonyolódott: hódítás-e a hódítás, vagy csábítás, vagy netán mindkettő. Nézzük az ábécét: „A szellem szférájában az asszociatív mámor az érzéki aspektus, s így a mitikus kultúra valójában egy érzékibb kultúra volt, mint a miénk; a keresztény kultúra egy olyan pontra jutott el, ahol már csak merő absztrakcióra, állandó absztrahálásra készíti az embert, s ez már tovább csak visszafelé fajulhat.

És ez az, ami a szellemet megerősíti a lélekkel és a szívvel, illetőleg az érzékiséggel szemben, s ez az, ami a nőekkel való kapcsolatban a férfiakat, és persze a férfiakkal való kapcsolatban a nőket nem csábításra, hanem hódításra ösztökéli. Egy mitikus kultúrában a hódítás és a csábítás közötti különbség tulajdonképpen nem létezik.

Más aspektusból azonban a kettő között nagyonis jogos a distinkció.”

Előttünk áll tehát a kultúra remitologizálása, amelyben a hódítás valóban hódítás, de az se baj, ha inkább csábítás lenne. Ahol az élet beláthatatlan sokfélesége, a mindennapiság visszaszerzik jogait az irodalmiságtól és a teóriáktól. Ahol a fikciók körül megengedettek a profanítások. A „hódítás adekvát eszköze” pedig a szabad asszociáció, a laza, könnyed stílus. Csakhogy kérdés, visszaszerezhető-e, ami elveszett, vagy ami meg sem volt. A szellem, amely az érzékiséget egyszer már princípiumaként megkülönböztette, képes lesz-e önként lemondani arról, amit esetleg időközben az érzékektől elrabolt – elhódított. Merthogy a szellem nyilvánvalóan birtokolni akar, az érzékeket is beleértve. Látszólag behódol, de valójában uralkodni akar, depressziósan koncentrálni. És kérdés, hogy képes lenne-e reflexióit olyannyira korlátozni, hogy az érzékiséggel *együtt* a koncentráció felső fokán is túljusson. A dolog kicsit úgy nézne ki, mint egy, a szellem által engedélyezett, jóváhagyott, felülről jövő érzéki forradalom. Persze ha már nincs más választásunk...

Vagy pedig megelégednénk azzal, hogy a kereszténységtől állítólagosan örökölt absztrakciós kényszer; megoldás beteljesülés nélkül, míg a feltételezett mitologikus korszak: beteljesülés megoldás nélkül. Az is kérdés továbbá, hogy Doctor Hozelka hódít-e vagy csábít. Azaz a hódítás vagy a csábítás ábécéjéről van ez esetben szó? Doctor Hozelka az a fajta könnyed stílusú csábító, aki ugyanakkor felkészült hódító is. A hódító pedig – visszautalva az előzőekre és az érzéki utazó legfőbb tulajdonságára – a csábítást magát is hódítóként kell, hogy megközelítse. S minthogy a csábítás érzékisége minden hódításnak ellenáll, a kettejük között meglévő ellentmondásos és feszült viszony éppen elég arra, hogy a választás lehetősége fel se merüljön, azaz mindenkor *csak külön és együtt* fordulhassanak elő. Doctor Hozelka végül is reflektált csábító, de olyan, aki magát adja.

„A HÓDÍTÁS MEGSZÜNT VILÁGI TEVÉKENYSÉG LENNI”

Ne hagyjuk ki a hódítás köréből a politikai hódításokat sem, hiszen kétségtelen, hogy azok a koncentrációnak azt a típusát képviselik, amelyek nem nélkülöznek némi érzékiséget. Csakhogy míg a tiszta, elvont érzéki számára látszólag a különös válik érdektelemmé, és a minden-pillanat szentsége megmarad, addig a politikus számára koncentrációja közepette – néhány kivételes, döntő pillanattól eltekintve – általában a pillanat egyszerűsége is elveszik. A politikus többszörös egyediben, és ugyanakkor az egyéni fölött gondolkodik. Miközben koncentrálni, a hódítás/a hódító depressziója mit sem változik, közben azonban az egyéni-érzéki tapasztalás szabadsága elveszti jelentőségét. Abban a korban, amelyikben a hétköznapi érzékiséget a politikai hódítás – de inkább csábításnak mondanám – vonzza magához, eluralkodik a depresszió (azaz a koncentráció). Ekkor terjed el a hőskényszer riasztó érzete és az

uralkodjunk mindenben eufóriája. Ennek következményeiről ír a 19. század első felét jellemezve Musset *A század gyermekének vallomása*ban, amit Doctor Hozelka hosszasan idéz, és erről ír Hamvas Béla is *Kierkegaard Sziciliában* című esszéjében. „Úgy látszott, hogy ezt már nem lehet fokozni. Az összes nagy érzések felszabadultak, és az összes nagy szavakat kimondták. Byron és Stendhal nyomán olyan ember kezdett kialakulni, aki már csak rendkívüli pillanatokban tett különös erőfeszítésekben értette meg, hogy miről van szó. A felcsigázott emberi szenvedély olyan közszellemet alkotott, amely nagy szavakat csinált egy élethez, amely már nem volt sehol. Szent Ilonán maradt. Így vált az egész lendület irodalommá, s lett a polgár szórakoztatója. (...) Ez következett el a negyvenes években, amikor propagandát csináltak egy heroikus életnek, de hőrosz már nem volt sehol.”

A Napóleon utáni kort tehát (a posztok között) a poszttheroizmus korának nevezhetnénk, ahol is Hamvas szavával, „a hódítás megszűnt világi tevékenység lenni”. De nem szűnt meg a hősszerep csábítása, csak a szellemiesség koncentrációja húzódtott vissza. Így lett a politika kultúrája helyett az esztétika kultúrája. Ezt veti Hamvas Kierkegaard szemére. És valószínűleg ezért profanizálja, urbanizálja Doctor Hozelka a kierkegaard-i teória – egyébként Kierkegaard mentségére legyen mondván – lineárisan nem olvasható vagy-vagy-át. A poszttheroizmusnak ugyanis tovább kell lépnie. A szellem és a politika térhódítása közepette ugyanis eltűnt a hódítás igazi értelme, és csak a szellem egyoldalúan torz csábítása maradt. Kiveszett belőle lassan nemcsak az érzéki zsenialitásnak az absztrakciója, de az érzéki csábítás mindennapisága, profanitása is, azaz a különösnek, az érzékinek a reflexiója az általános, a szellemi fölött. Az érzékit, a különöst már csaknem annyira meghaladtuk, hogy egyszersmind szem elől is tévesztettük. A szellem totális térszemlélete például magába olvasztotta az érzéki térszemlélet asszociatív játékait. (Amit persze a poszttheroikus korszak és/vagy alkotók mindig újra felfedeznek.)

A szellem uralkodni vágyó csábításából eltűnt a hódolat. Bódy Gábor írja *Elméleti kozmetika és érzékelés* című „humoresque”-jében: „A csábító (...) a másik felébresztett vágyában illetékes, nem a végső egyesülésben. Ehhez szignifikánsokra van szüksége, amelyekkel vágyat ébreszt és távolságot tart, övé a térkép, az ideológia, a szépség, a látvány. (...) Minden esztétikus kultúra a csábítás és a fájdalom kultúrája. Minden szépség, amely nem szolgáló odaadás, vagy reveláció szülötte, a csábítás kategóriájába esik.”

Az esztétikus kultúra teoretikussága és irodalmisága, „regényműveltsége” az, amit Doctor Hozelka, de őt megelőzően Kierkegaard és Hamvas is szembevetni akar az érzéki csábítás hétköznapiságával. (Az Isten talán a testbe költözött.) Az érzéki csábítást derűvel visszafogadó remitológikus kultúra *A hódítás abécéje* szerint a lélekvándorlás tanával és kereszténységgel szemben az etruszk szobrok arcáról leolvasható filozófiához állna közelebb, ahol a halált is erotikus aktusnak tekintették, de/és őszintén félték a haláltól, ugyanakkor vágytak is rá, és valószínűleg egyetlen alkalmat sem mulasztottak el, hogy asszociációk és koncentrációk örvényeiben hanyódva kísérletet ne tegyenek meghódítására. Félelmeinket, amiket egyszer már megismertünk, nem hagyjuk el.

Ez lenne körülbelül Doctor Hozelka ars és vita poeticája. Féljünk hát. (*Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1986*)

AKÁRKI NEM AKÁRKIVEL

Egy villámszerelem regénye versekben

A vulkanikus erővel felszökő, minden szemérmet és gátlást levetközöen őszinte és nyersen közvetlen lírai vallomásnak manapság nincs nagy becsülete irodalmi életünk ítéletmondóinak a szemében. Múltszázadian avitt, romantikus higlevesnek tartják, amit ma már egyszerűen nem illik a líra vendégének: az olvasónak feltálatni. Jóllehet annak a hitele és létjogosultsága, amit „élménylírának” mond az esztétika tudománya, elvileg nem függ, s a költészet gyakorlatának több évezredes története értelmében nem is függött soha kortól és időtől. Olyanformán legalábbis soha, amint azt a vers körüli divatok kreátorai és diktátorai elhíthetni szeretnék, vagy ahogyan hiszik is elméleteik félrevezetettjei. Legfeljebb megvalósulásának a módja: kifejezésbeli, nyelvi ruhája avul el, a naptárral együtt, már amennyiben költői tucatáruról van szó, de a megélt élet helyzeteinek áttételek nélkül versebe emelő ihletét, a költészetnek ezt az ősi életvizét nem tudják eldugaszolni tilalmaikkal ma sem azok a korszerűségzakértők, akik a versízlés egyébként törvényszerű változásaiban a fejlődés jeleit szeretik vaslogikával fölfedezni.

Babits Mihály írja valahol, hogy „a költő igazi hazája a saját élete”. Nos, ha ebben az igazi hazában olyasmi történik vele, amiről úgy érzi, hogy nem lehet, mert költői alkata és predestinációja folytán nem is tud róla másképpen beszélni, csak azzal az élveboncolásos forrósággal és elemi egyszerűséggel, amivel például Catullus beszélt versben Lesbia iránt érzett, megalázó és felemelő, méltatlan és tragikus szenvedélyéről, akkor a vallomásos élménylira gejzirje a 20. századvégi Budapesten ugyanolyan erővel szakítja át a költőben a gátlást, mint Caesar korának Rómájában. Sőt: annál hatalmasabb erővel, minél nagyobb a műfaji balítélet fojtása.

Nem esztétikai, s végképp nem műfajelméleti eszmefuttatás volt mindezzel a célom; egy napjainkban szokatlan, ómódian szókimondó, s éppen ezáltal nagy erkölcsi és költői bátorságról tanúskodó költői vállalkozás mai létjogosultságának az elvi igazolására törekedtem. Viola József 1988 nyarán napvilágot látott, negyedik verseskönyve kapcsán mondom el mindezt, amelynek *Akárkivel* a címe, s nem ok nélkül említettem Catullus nevét sem (irányjelzőként inkább, mintsem mérceként), mert ennek is a megváltás ígéretével kecsegtető, de végül is a becsapás és a megcsalás szinte megsemmisítő emberi vereségét eredményező szerelmi szenvedély az anyaga és a témája. Még hozzá egy váratlan, „egy villámszerelem természetrajza”, ahogyan a kötet alcíme mondja, s aminek a tragikomédiáját lírai versek sorozata beszéli, panaszkolja el, mintha egy virtuális verses regény betétdarabjai volnának, amelyekben összegyűlik, költői értelemben persze, a lényeg: a fehérizzású érzékiség – jelzők, hasonlatok és metaforák nélküli – objektív lírája, állati öröme és szomorúsága, s annak a – kívülálló számára komikus, a benne szenvedőnek rettentő – evidenciája, hogy az ilyen, már nem remélt szenvedély villámcsapása másképpen taglózza le azt, akit az érett férfikor végének magánya fojtogat, s talán a bőrén se hagy nyomot a fiatal nőnek, aki nem ismeri ugyan a „pohár víz” elméletét, csak élete gyakorlatában alakítja hozzá a sorsát.

Kell-e hangsúlyozni, hogy a költészetnek ebben a parnasszien-líráról látszólag a legtávolabbi eső változatában is minden az intonáción, vagy ahogy Mallarmé mondotta: „a szavakon” múlik? Viola József lírai intonációjának, költői ízének, s egyszersmind e versek sorozatában megénekelt „villámszerelm” szituációjának az érzékeltetése idézek – rövidítve – a kötet egyik alapverséből: „Nem volt rajtam semmi se // Kihúztam magam mint aki sorozáson vesz részt / De kicsoda sorozáson / „Íme az ember fia” // Láttam hogy nem talál gusztustalannak / És odaálltam eléje újra / hogy levegyem róla először a bizalmas trikót (– – –) aztán az utolsó titkos ruhadarabot / a kecses kis fehér bugyit // zSép volt / napbarnitotta sovány / Simuló // Úgy mentünk a sezlon felé / mint az első emberpár // Egymást átölelve”.

Ezek az ösztönösen rafinált sorok mitikus élethelyzetekre nyilalló képzettársítások kíséretében jelenítenek meg egy közönségesen erotikus hétköznapi pillanatot, amelyben a tudatos ironia és önironia szinte egybeolvad az öntudatlan komikummal. De ez, önmagában, még akár paradicsomi állapot is lehetne, Gauguin ecsetjére méltó idill és Éden, csak éppen nem Tahiti szigetén, hanem egy magyar külváros: Kispest egyik utcájában, a Kiserdő mellett, a metró végállomásának a közelében, ahol egy csodabogár hírébe keveredett költő horoszkópok készítésével igyekszik elbolondítani a hiszékeny lányokat. Csakhogy nem a lányok hiszékenyek, hanem a magányosan élő, különc költő, aki sokmindent próbált már életében; volt katona, újságíró, fotoriporter, könyvtáros, művészeti titkár, grafikus, giccsbőrfestő, filmhívó, gyártáselőkészítő, segéd munkás, árumozgató, fröccsöntő, bedolgozó, talajfúró munkás, moziportás, figuráns, kézirat-előkészítő, ahogyan ez könyve burkolóján olvasható, de e rengeteg vállalkozás és próba ellenére (vagy éppen ezért?) mindig az élet és az irodalom peremére szorulva kellett üznie, ugyancsak saját – egyik korábbi kötetében tett – vallomása szerint „egyik elaggott szórakozását: ujjat húzni a sorssal”, és „a világ szűrőpapírjának tekintenie magát”. – „Nem kegyelték az istenek – írta róla Viola költői alkatát, természetét bemutató remek jellemzésében pályatársa, Lator László, a *Ne mondj le semmiről* című antológia hasábjain, 1974-ben – ...a verseivel sehogy sem akart szerencséje lenni.” Mással sem, tehetné hozzá a siker és a szerencse köznapi paraméterei szerint gondolkodó, gyakorlatias észjárású elme. Dehát itt költészetben belül, a negyvenes évek közepétől, amióta – legalábbis kimutathatóan – verset ír, s költészetben kívül – mondjam azt, hogy amióta él? – valódi szerencsétlenségről, sőt: szerencsétlenségek sorozatáról van szó (a „szűrőpapír”-hasonlatnak, hogy tudniillik mit szűr ki a világból és a költő igazi hazájából – az életéből, ez adja meg az igazi és baljós jelentését), aminek az ütéseit és csapásait – Lator László remek jellemzésével szólva – egy „ijesztően őszinte” és „idétlen kamasz” regisztrálja verseiben, s miközben csakugyan „ujjat húz a sorssal”, az élete terheivel birkózó költőben tagadhatatlanul van „valami kalibánszerű”.

S van benne valami öslényhiszékenység, vadembernaivitás, ami a versek füzéréből kirajzolódó történetben is létrehozza a tragikomédiát. A kötet Dosztojevszkijből merített mottójával az ő versbeli alakmása vallja meg nyíltan, hogy „ő még csak nem is álmodott volna arról, hogy neki valamikor valamely nő azt mondhasa: „szeretlek”; ezért éri őt, azon az idézett versben megénekelt sezlonon, a paradicsomi pillanat csalfa káprázatában egyfajta egzisztenciális és esszenciális megrendülés – a megvalósulni látszó esztelen remény – villámcsapása. Míg ellenben e versekben nevesincs lány elve: „nem adni és nem várni többet senkitől, / mint amennyit a szex önmagában követel”, s rezzenéstelenül és önzőn faképnél is hagyja a költőt, aki úgy viselkedik, „mint valami örült kispap”, és külföldön élő, korábbi szeretőjéhez disszidál.

Képzeljük el, hogy Karthágó királynője, Dido, hideg fejjel letépi Aeneast, Grätchen eldobja Faustot, mint egy kifacsart citromot; a hagyományos nemi szerepek cseréje, a vallomás költői értelemben gátlástalan, s elsősorban a költőt kiszolgáltatató nyíltsága folytán ennek a banális és tragikomikusan ősi eseménytörténetnek kettős holdudvart, kettős aurát kölcsönöz, amely a párzás állati boldogságát,

éppen az egyoldalú és viszonzatlan szerelmi érzés és reménykedés következtében beleágyazza az embert a szeretkezés közben is kínzó létkérdések melankóliájába. A rosszul szeretett, mert nem szerelemmel szeretett költő szerelmi szomorúsága folyton átolvad a Lét megoldhatatlanságának a tudata miatt érzett szomorúságba. A maga egyszerűségében is szorongató példája ennek a kötet címadó verse, amelynek keresetlenségéhez: az embert kiszolgáltatató gyámoltalanság megvallásához képest a latin költők tárgyilagossága is álnaiv rafinériának tűnhet: „... a játék lelassult megállt / már észlelni tudnál és megjegyezted / szinte kuncogón: „Hogy ver a szíved!” // Valóban úgy vert kalapált mint / az anyámé amikor haldokolt / talán azért mert nagyon akartam / farkaséhség forgószele forgatott / és fájt hogy nem tudtam beléd hatolni”.

A magyar lírában tájékozottabb olvasó biztosan megérzi majd, hogy e leírás igazságának a vízjele ott van abban a kései József Attila-versben is, hogy „aki él, mind-mind gyermek / és anyaölbe vágy”; de azt csak Viola József versei ismerőinek szűk köre veheti észre, hogy döbbenetes módon éppen anyja halálának a percét írta le ugyanilyen szenvtelennek tetsző, dermesztő tárgyilagossággal, jó tisztelettel elemeztetve, *Azon a napon* című versében a költő. Szerelmevágy és szeretetvágy elementáris erejű összetartozásának és tragikus kielégülhetetlenségének olyan objektív kifejeződése ez a sorsszerű ismétlődés Viola József verseinek a világában, amelynek a költő is legfeljebb eszköze csupán. „Milyen hátborzongató hanglegyintés a szerelem – írta legelső kötetének, a *Kutyaszorító*nak legelső versében, valamikor a pálya kezdetén Viola József. – A kikopott barázdában mindig ugyanarra / a nótatöredékre vált vissza a tű / tű / rhetetlenül”.

Aki egyvégtében olvassa el e kis kötet verseit (s egyik rejtett erénye ennek a lírának, hogy erőltetés nélkül, egy ültő helyben el lehet olvasni, pedig nem a téma „pikantériája” teszi olvasmányossá), nemigen juthat más következtetésre, minthogy még egy ilyen „villámszerelem” állati eufóriájában is az igazán tűrhetetlen elem, a gyógyíthatatlan seb okozója – a vágy megalázása, a vágyában megaláztatott emberméltóság szégyene. Akárki nem lehet akárkivel boldog, ha „akkor szakítasz velünk / amikor még éhezünk rád”, s éppen ezért oly könnyű azt képzelni, hogy „ha velem marad / ő lett volna az igazi”. No de, éppen ez a „régóta” ismétlődik százszor is a kerítő alkalom álomszerűen váratlan, de hamis csodájában. De ez a banális és örök és természetesen oly hiábavaló tanulság ennek a „villámszerelem” csapdájába esett költőnek a „göcsörtös, tüskés-gubancos” (Lator László jellemzése) verseibe mártva, költői értelemben szokatlanul eredeti varázst – megrendülést – áraszt, mert nemcsak azt példázza, hogyan humanizál ez a fájdalom egy kalibáni természetet, de azt is, hogy ez a nyersen, durván, az animális reflexek őszinteségével kifejezett tapasztalat, miközben spiritualizálódni képes, már rég nem csak a szerelemről szól. Anélkül hogy a váltás a versek szövegében tetten érhető volna, egyszerre csak a metafizika csillagtávolából mutatja a kötet az elárvult sezlont, az ablak üvegén tükröződő, üres Derkovits utcát, az elmúlt időt, s az elhagyott költőt, aki valamiféle öntudatlan-véletlen „posztmodern” mélabúval állapítja meg a végén, „(a vesztés szomorú / és biztos tudatában): Páris meg én, // mi nem tartozunk egy súlycsoportba”. – Hogy az életnek e behozhatatlan hendikepjéért a versek nem adnak kárpótlást? Dehát nem is azért íródtak! (*Szépirodalmi*, 1988)

Egy Jelenkor-szám utószava

Lengyel Balázs és Huszár Tibor után nekem is az a tisztesség jutott, hogy Csordás Gábor fölkérésére egy Jelenkor-számot szerkeszthettem. Tudom, hogy ez a lehetőség egy kicsit nekem a hic Rhodus, hic salta, hiszen 15 éve nem csinállok lapot. Kérem az olvasót, hogy az alábbi szavakat vegye mentségnek.

A szerkesztés folyamat, hosszú, szívós, alázatos munka. Ebből a folyamatból egy pillanatot szakít ki ez a szám, és nem érzékeltetheti ama szívós, alázatos munkát. Egy számban nem tűnhet elő a szerkesztő képzelete, nem lehetnek ott kedves szerzői mindannyian. Az alkalom és a lehetőség szükség-sége méri ki cselekvése pályáját. E mentegetőző mondatokban is már túl sok-szor bukkan elő a szerkesztő neve. Pedig az igazi szerkesztő rejtekező egyéniség, aki nem nyomhatja rá bélyegét egy irodalmi folyóiratra, neki nem kell hivalkodón látsania. Ha a szerkesztő ízlése van egy lapon bélyegül, akkor az csonka lap lesz, mert bármennyire is széles a láthatára, az irodalom gazdagságához képest igen alacsonyka az. A szerkesztő akkor jó sáfára ennek a gazdagságnak, ha hagyja érvényesülni, és nem tolakszik eléje teóriáival. A gondolatnak, szépnek más-más útjai vannak, és ezeknek az utaknak a tagasságát nem torlaszolhatja el semmi önmegvalósítási hajlam, bármilyen csábító is a szerkesztő számára a mindenhatóság szerepe.

E Jelenkor-számban ízlés és gondolkodás ellentett változataival találkozhat az olvasó; a fönti szándék eredménye ez.

A szerzők közt vannak az összeállító kedves szerzői (az alkalom miatt szűkös számmal), néhány kedves tanítványa a sok közül, és az erre a pillanatra közös gondolkodásra hívtak. Föltűnő talán, hogy a tanulmány és az esszé, tehát az irodalom gondolkodó műfaja túlsúlyban van. Ennek szándékosságát nem tagadja az összeállító. A kuriozitásra törő publicisztika korában az időtállóbb, hiánynak érzett gondolati műfajt érezte fontosabbnak.

Az alkalmi szerkesztő megköszöni a lehetőséget, és az olvasó figyelmét kéri.

ILIA MIHÁLY